622

उर्दू संग्रह

पुस्तक का नाम बी. ए. कोर्स

फारसी

लेखक पंजाब युनिवर्सिटी

प्रकाशन वर्ष 1978

622

आगत संख्या

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

622

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

622

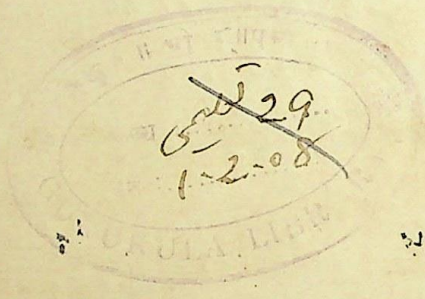

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

حسب فرمائش کمیٹی کتب درسیہ پنجاب یونیورسٹی زیر نگرانی جناب

پنجاب یونیورسٹی
LAHORE. PUNJAB
622

بی اے کورس فارسی

یعنی

Acc. 29

فارسی زبان کا نصاب امیدواران امتحان بی اے کے لئے

جس کو

سینٹ پنجاب یونیورسٹی نے مقرر فرمایا

اور

صاحب رجسٹرار بہادر کے حکم سے

سنہ ۱۸۹۸ء

622;U

زیر اہتمام مولوی سید ممتاز علی صاحب چھاپا
سرشتہ پنجاب یونیورسٹی کی بے اجازت کوئی نہ چھاپے

قیمت فی جلد ..... (عہ ۱)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فہرست مضامین

حصۂ نظم

عنوان	کتاب	مضمون	شرع مضمون	صفحہ
قصائد	قصائد انوری	قصائد مختلفہ	خیز ید کہ ہنگام صبوح در گرآمد	۲
			گر دل و دست بحر و کاں باشد	۵
			باد شبگیری نسیم آورد باز از جوئبار	۷
			خدائے خواست کہ گیرد زمانہ جاہ و جلال	۱۰
			بہ نیک طالع و فرخندہ روز و فرخ سال	۱۱
			حبّذا بزمے کزو ہر دم دگرگوں زیورے	۱۳
			جشن عید اندریں ہمایوں جائے	۱۶
			خرد را دوش میگفتم کہ اے اکسیر دانائی	۱۹
			زہے از کلکت اندر چشم دولت کحل بیداری	۲۰
			زہے بگرفتہ از مہ تا بماہی	۲۱
	قصائد خاقانی		دل من پیر تعلیم است و من طفل زبانداش	۲۴
	قصائد عرفی	در مدح میر ابو الفتح	چہرہ پرداز جہاں رخت کشد چون بحمل	۳۱
	اکبر نامہ جلد سوم	قصیدۂ فیضی فیاضی در محمدت اکبر بادشاہ و ستایش کشمیر	ہزار قافلۂ شوق میکند شبگیر	۳۶
	وقائع نعمت خاں عالی	قصیدۂ شہر آشوب	دریں ملک خراب امروز کس را نیست سامانے	۴۲
	انشائے قایم مقام	من احسن القصائد	دلا تا کے شکست از دست ہر پیماں شکن بینی	۴۵
	قصائد آنی	ہنگام نہضت عباس شاہ غازی از خراسان و ماندن محمد شاہ غازی	آنچہ من بینم بہ بیداری نہ بیند کس بخواب	۴۸
		ستایش شاہزادہ رضوان اوساده شجاع السلطنۃ حسن علی میرزا	بادِ نوروزی شمیم عطر جاں مے آورد	۵۰
		ستایش امیرزادہ شیر دل ارغون میرزا ابن شجاع السلطنۃ	بگوش از ہاتف غیبم سحر گہ ایں ندا آمد	۵۴
		ستایش وزیر بینظیر کہف الافاضل ملا قاضی جناب حاجی آقاسی	چو حسن تربیت گردد مربی با پاکے گوہر	۵۵

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

عنوان	کتاب	مضمون	شروع مضمون	صفحه
قصائد	قصائد قاآنی	ستایش شیراز صانه الله عن الاعواز و اعیان آن و تخلص بمدح معتمد الدوله منوچهر خان	تبارک الله از فارس آن خجسته دیار	۵۸
		ستایش بادشاه جمجاه ناصر الدین شاه خلد الله ملکه، در زمان ولیعهدی	سه هفته پیشتر ک زین شبی بماه صفر	۶۴
		مطلع ثانی	زهی گرفته به تیغ و سنان چنگ و چه بر	۶۷
		ستایش شاهزاده رضوان و ساده شجاع السلطنة حسن علی میرزا	منت خدای را که ز تائید کردگار	۶۹
		غزل	برخ دو زلف مشک فشان چون فگنید یار	۷۳
		توحید باری عز اسمه	نهانی از نظرای بینظیر از بس عیانستی	۷۳
		ترجیع بند در تهنیت جشن ولیعهد فردوس مهد سلطان محمود بن ناصر الدین شاه غازی	جشن سلطانیست امروز مے خواهیم خورد	۷۴
		مختلف قصائد	تو پهای خسروانی اینک ادا میکنند	۷۵
			تاج مینازد که نیکو تا جدارے یافتم	۷۶
			برافراز تخت شاهنشاه مکان دارد همے	۷۶
			شاه ما را بخت سعد و اختر مسعود باد	۷۷
مثنویات	مثنوی مولانا روم دفتر اول	شروع مثنوی	بشنو از نے چون حکایت میکند	۷۸
	دفتر دوم	حکایت آن مفلس که در زندان مے بود از بهر طمع لقمه	مدتے این مثنوی تاخیر شد	۸۰
			بود شخصے مفلسے بے خان و مان	۸۶
		شکایت اهل زندان پیش وکیل قاضی از دست مفلس	با وکیل قاضی ادراک مند	۸۸
		تتمه قصهٔ مفلس	گفت قاضی مفلسے را دائما	۹۰
	دفتر چهارم	مطالبه کردن موسے علیه السلام از حضرت عزت جل جلاله لما خلقت خلقا و اهلکتهم	گفت موسے اے خداوند حساب	۹۲
		بیان آنکه روح حیوانی و عقل جزوی و وهم و خیال بر مثال دروغ اند	جوهر صدقت خفی شد در دروغ	۹۵

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

عنوان	کتاب	مضمون	شروع مضمون	صفحہ
منظومات	حدیقۃ سنائی	فی الثنا	اے درون پرور و بروں آرائے	۹۷
		فی المعرفۃ	بخودش کس شناخت انتوانست	۹۹
	تحفۃ العراقین	مذمت زمانہ	مائیم نظارگان غمناک	۱۰۱
		فصل در خطاب با آفتاب بوجہ محبت	اے مُہر و ہان روزہ داراں	۱۰۲
		فصل در خطاب با آفتاب بکوہش و ملامت	اے رنگ آمیز ایں گہرہا	۱۰۴
غزلیات	غزلیات حکیم قاآنی	در مذمت دنیا و بے ثباتی آں	صد شکر کویم ہر زماں ہم چنگ را ہم جام را	۱۰۶
			رفتند دوستان و کم از بیش و کم نماند	۱۰۶
			واقفی اے پیک چوں رحال دل زار	۱۰۷
			ایں چہ حالست کہ از سر کلہ انداختہ	۱۰۷
			ولا بیا بشنو از حکیم قاآنی	۱۰۸
مقطعات	مقطعات حکیم قاآنی	نالہ و فغاں از حوادثات زمانہ	اے امیدنا امیداں اے پناہ بیکساں	۱۰۹
			آنرا کہ کنج معرفت کردگار ہست	۱۱۰
			ملک زادۂ فخری مرا فخر ایں بس	۱۱۰
			اے وزیرے کہ بدہر آنچہ بود دلخواہست	۱۱۱

حصۂ نثر

خطوط و رقعات	انشائے قاآنی مقام	ایں رقعہ معلوم نیست کہ قاآنی مقام بکی نوشتہ است	باد آمد و بوے عنبر آورد	۱۱۳
		ولہ ایضاً	مہربان من دیشب کہ بخانہ آمدم	۱۱۴
		کاغذیست کہ قاآنی مقام بفاضل خاں کروسی نوشتہ	ہر ملک وجودے کہ بخوبی بگرفتہ	۱۱۵
		" " مرحوم میرزا بزرگ قزوینی وزیر نوابان ایروان میرزا ابوالقاسم	اے جفا پیشہ یاد دیرینہ	۱۱۶
		نامۂ لیعہد میرور بسلطان روم مصحوب قاسم خاں سرہنگ	پاکا ملکا ملک بجانہا آن تست	۱۱۷
		نامۂ خاقان مغفور بسلطان روم مصحوب قاسم خاں سرہنگ	شکر و سپاس منت خدایرا	۱۲۱
		کاغذیست کہ بفاضل خاں کروسی نوشتہ است	تصدقت شوم رقعے کہ از مواقع سفر	۱۲۴
منشآت فارسی	سوادنامہ بناپلیون بادشاہ مملکت فرانسہ		شکر و منت خداوندرا	۱۲۵
	ایضاً		لآلی ستایش و سپاسے کہ در رشتہ	۱۲۶
	سوادنامہ کہ بہ بادشاہ انگلستان نوشتہ اند		پس از ستایش پروردگار	۱۲۷
	در جواب فرمودہ شاہ فرمان فرمائے قندھار		چند انکہ نظام	۱۲۹
تاریخ وقایع	اکبر جلال الدین ابو المظفر اکبر بادشاہ غازی	فرمان جلال الدین ابو المظفر اکبر بادشاہ غازی	خانخاناں بداند	۱۳۱
		فرستادن خان اعظم شمس الدین خاں اتکہ	در آں ہنگام	۱۳۶

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

عنوان	کتاب	مضمون	شروع مضمون	صفحه
وقایع فعال	وقایع نعمت خان عالی	وقایع تاریخ هفتم شهر رجب سنه ۳۵ جلوس عالمگیر بادشاه غازی	زمانے که مذهب قدرت سر لوح طلوع خورشید را	۱۴۳
		وقایع تاریخ بست و یکم شهر شعبان المعظم سنه ۳۵ ها	در بیضی که سلطان فلک تخت بلند بخت	
تاریخ جهانگشای نادری		در بیان وقوع جنگ سلطانی منجانب اعلیٰ حضرت خدیو گیتی ستان	بعد از آنکه دار السلطنته لاهور بحیطهٔ تسخیر در آمد	۱۵۳
		ذکر وقایع قوی هیکل مطابق سال فرخنده فال سنه ۱۱۵۱ هجری	چون افواج خنک روی شتاو سپاه سرو مهر	۱۶۲
تاریخ اکبر		ذکر بادشاهی لهراسپ و شرح احوال او	چو لهراسپ شد در جهان بادشاه	۱۷۲
		ذکر بادشاهی دارای اکبر و شرح احوال او	جهاندار دارای اکبر که بخت	۱۷۶
		ذکر بادشاهی نوشیروان بن قباد و صفت عدل او	چو نوشیروان رایت عدل و داد	۱۷۹
تاریخ الحکماء و وقایع		ظهور لقمان حکیم سنه ۴۳	لقمان بن عنقی بن مزید بن صارون از مردم نوبه بود	۱۸۶
		ظهور فیثاغورس حکیم سنه ۴۹۱۰	فیثاغورس بن میتارسوس از مشاهیر	۱۹۴
		ظهور جاماسب حکیم سنه ۴۹۴	جاماسب برادر گشتاسپ بن لهراسب است	۲۰۲
		ظهور سقراط حکیم سنه ۵۰۹۷	سقراط ابن سفرسیقوس از بزرگان حکمای یونان است	۲۰۴
		ظهور بقراط طبیب سنه ۵۱۱۴	بقراط بن براقلس از فرزندان اسقلیبوس ثانی است	۲۱۳
		ظهور سولون حکیم سنه ۵۱۶۰	سولون از صنادید حکمای یونان است	۲۱۵
		جلوس مهاراج بن کشن در ملک هندوستان سنه ۳۰۶۵	مهاراج بن کشن بعد از پدر صاحب اشکر و کشور گشت	۲۱۶
		جلوس کیشو راج در مملکت هند سنه ۳۷۶۵	کیشو راج بن مهاراج بعد از پدر صاحب تخت و تاج گشت	۲۱۹
		سد چین سنه ۴۳۸۱	بنای دیوار چین بدست دیو چهار هزار و سیصد و هشتاد و یک سال	۲۲۱
		جلوس کلیان چند و کرباجیت در مملکت هندوستان سنه ۵۴۴۵	کلیان چند پسر حونه است	۲۲۳
		ظهور حاتم طائی سنه ۶۱	حاتم بن عبد الله بن سعد الحشرج از قبیله بنی طی	۲۲۵
		گرفتاری مرزا ابو القاسم حاکم مقام بفرمان شاه غازی	بعد جشن نوروزی چون روزے چند برفت	۲۲۷
آئین اکبری		آئین سپه سالار	جانشین خدیو عالم است	۲۳۲
		آئین عمل گذار	کشاورز دو دسته باید که جد کاری آئین	۲۳۵
		آئین تنکچی	راستی منش درست قلم شمار	۲۴۰
		آئین خزانه دار	بزبان وقت فوطه دار گویند	۲۴۱
		روائے روزی	از آنجا که فیض پذیری	۲۴۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

UNCLE OF BRIHMCHARI KRISHNA KUMAR

بی اے کورس فارسی پنجاب یونیورسٹی

جس کو

سینٹ پنجاب یونیورسٹی نے واسطے امتحان بی اے (زمرہ آرٹس) بابت ۱۸۹۹ء اور اس کے مابعد کے مقرر فرمایا ہے اور یہی کورس زمرہ علوم مشرقی کے امتحان انٹرمیڈیٹ کی تعلیم میں بھی داخل ہے

اس میں مندرجۂ ذیل کتب سے انتخاب لیا گیا ہے

نظم	نثر
قصاید انوری	انشائے قایم مقام
قصاید خاقانی	منتخبات فارسی
قصاید عرفی	اکبر نامہ
اکبر نامہ	وقایع نعمت خان عالی
وقایع نعمت خان عالی	جہانکشائے نادری
انشائے قایم مقام	تاریخ معجم
کلیات قاآنی	ناسخ التواریخ
مثنوی مولانا روم	آئین اکبری
حدیقۂ سنائی	
تحفۃ العراقین	

اس کورس کے علاوہ ہر دو امتحانات مندرجہ بالا کے فارسی کے نصاب میں اخلاق ناصری (مقالہ سوم) اور الف لیلہ (انتخاب) اور مفتاح الادب بھی داخل ہیں جو تینوں علحدہ مل سکتی ہیں ۔

صفحہ
۱۴۳
۱۵۳
۱۶۲
۱۷۲
۱۷۶
۱۷۹
۱۸۶
۱۹۴
۲۰۲
۲۰۴
۲۱۳
۲۱۵
۲۱۶
۲۱۹
۲۲۱
۲۲۳
۲۲۵
۲۲۷
۲۳۲
۲۳۵
۲۴۰
۲۴۱
۲۴۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

No 49

P. Durgaprasad Augra
3rd year B.a. Class
D.A.V. College
Agraidal Ashram
Lahor
2/6/01

قصاید انوری

خیز ید که هنگامِ صبوحِ دگر آمد — شب رفت و ز مشرق علمِ صبح بر آمد
نزدیکِ خروس از پئے بیداریِ مستاں — دیریست که پیغامِ نسیمِ سحر آمد
خورشیدِ مے اندر افقِ جامِ نکوتر — چوں لشکرِ خورشید بآفاق بر آمد
از مے حشرے بکہ درآریم بمجلس — زاندیشہ چو بر خواب خماری حشر آمد
آغاز نہید از پئے مے بیخبری را — کز مادرِ گیتی ہمہ کس بے خبر آمد
بر دل نفسے آمدہ گیتی بسر آرید — گیرید کہ گیتی ہمہ یکسر بسر آمد
بر بوک و مکر عمر گرامی مگزارید — خود محنتِ ما جملہ زبوک و مکر آمد
اے ساقیِ مہ روئے درانداز و مرا دہ — زاں مے کہ ز رشکِ مادر دلہوش پدر آمد
بر من مشکن پیش کہ من توبہ شکستم — زاں عہد کہ صد قلزم از آں یکشمر آمد
از دستِ گہر گسترِ دستورِ شہنشاہ — دستے نہ محیطے کہ نوالش گہر آمد
دستورِ جلال الوزرا کز وزرا اوست — آں شاخ کہ در باغِ جلالت بہ بر آمد
صدرے کہ ترد خشک جہان باقی و فانی — بر گوشۂ خوانِ نعمش ماحضر آمد
ہرگز چو فلک راہِ سعادت نکند گم — آں را کہ فلک سوئے درش راہبر آمد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جز بر در او قسمت روزی نکند بخت — آرے چه کند چون در رزق بشر آمد

بے نعمت او بیخ بقا خشک لب افتاد — با همت او شاخ سخا بارور آمد

از همت او شکل جهانے بکشیدند — در نسبت او کل جهان مختصر آمد

اے شاه جهانے که ز عدل تو جهان را — در وصف نیاید که چه نخشے بسر آمد

عدل تو همائیست که چون سایه بگستر — خاصیت خورشید دراں بے خطر آمد

نام تو بسے تربیت نام عمر کرد — زاں روئے که عدل تو عدل عمر آمد

سرمایهٔ دریا نه ببازوے دلت بود — زاں روے دفینش نگراں پر خذر آمد

کاں در نظر رائے تو اندر نه حقیری — کاں چیست که آں رائے ترا در نظر آمد

بیدستی تو کس را بمرادے نرسد دست — بوسیدن دست تو از آں معتبر آمد

در شان نیاز آیت احسان ایادیت — چوں پیرهن یوسف و چشم پدر آمد

بر تو قدیم است چناں کز رهِ تقدیر — نزد همه در کوکبهٔ خواب و خور آمد

عزم تو چه عزیمت که بے منّت تدبیر — در هر چه بکوشید نصیبش ظفر آمد

عالم که ز نا پردهٔ بخیلت کلهے کرد — ترک کلهٔ قدر ترا آستر آمد

گردوں که پئے وهم مهندس نه سپردش — اندیشهٔ تدبیر ترا پے سپر آمد

اوّل قدم قدر تو بود آنکه چو برداشت — عالم همه زیر آمد و قدرت زبر آمد

آصف که ز سیر قلمش تیغ سکوں یافت — حاتم که ز دست کرمش کاں بسر آمد

اوصاف تو در نسبت آوازهٔ ایشاں — وصف نفس عیسے و آواز خر آمد

در امر تو امکان تغیر نه نهفتند — گوئی که مثالے ز قضا و قدر آمد

در کین تو امید سلامت نه نهادند — گوئی که نشانے ز سعیر و سقر آمد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دشمن کمر کین تو از بیم تو بربست — نے رازیٔ حملۂ صرصر کمر آمد
از آتش باس تو مگر دود ندید است — کز سادہ دلیش آر زوے شور و شر آمد
باس تو شہابیست کہ در کام شیاطین — با حرقش آتش چو شراب گذر آمد
خصم تو چو پروانہ شود صاعقہ را — کو راز فلک دود و ز اختر شرر آمد
تو ساکنی و خصم تو جنبان و چنین بہ — زیرا کہ سکون حلیۂ کل سیر آمد
عنقا کہ ز نازک منشی جاے نگہ داشت — ہرگز طرف دامنش از عاد تر آمد
در ہر زہ روی سر چو فرو کرد بہر جاے — یک سال زغن مادہ و یک سال نر آمد
اے ملک ستانے کہ ز درگاہ تو پرخاست — ہر مرغ کہ در عرصۂ ملکے بہ پر آمد
من بندہ کز یں پیش نزد زخم ورسی — گردوں کہ نہ احوال من اورا سپر آمد
در مدت دہ سال کہ ایں گوشہ و سکنہ — در قبۂ اسلام مرا مستقر آمد
ہر نوبر نظامے کہ در آمد ز در من — از جود تو آمد نہ ز جاے دگر آمد
گردوں جگرم داد کہ احسان نہ ز دل کرد — احسان تو آں بود کہ آں بے جگر آمد
صدرا تو خداوند قدیمی نہ مرا بس — آں را کہ ہنرہاے من اورا ثمر آمد
اقران مرا از رز طمع بیش تو دادی — زاں در تو سخن شاں ہمہ چوں آب زر آمد
از خدمت فرخندۂ تو باز نہ گشتند — ہرگز کہ ز تشریف تو شاں بر اثر آمد
انعام تو بر اہل ہنر گرچہ بحد یست — کز شکر تو کام ہمہ شاں چوں شکر آمد
نظمے کہ بر احوال من آمد ہمہ وقتے — از فضل تو آمد نہ ز فضل و ہنر آمد
جانم کہ در و نقش ہواے تو گرفتہ است — پائندہ تر از نقش حجر بر حجر آمد
تا حال ز توقیع تو نقشے بنمودش — ہر لحظہ کہ بر غرفۂ السمع و البصر آمد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از تو نگریزد که تو در قالبِ عالم — جانی و یقین است که جان ناگزیر آمد
تا در شکمِ آرند که اندر سفرِ عمر — جان مرکب و دم زاد و جهان رهگزر آمد
یکدم ز جهان جانِ تو جز شاد مباد — کز یک نظرت برگ چنین صد سفر آمد

مقصود جهان کام تو باد اگر برآید
زانکه از تو برآمد همه کامے که برآمد

گر دل و دست بحر و کان باشد — دل و دستِ خدایگان باشد
شاه سنجر که کمترین خدمش — در جهان پادشه نشان باشد
پادشاهِ جهان که فرمانش — بر جهان چون قضا رواں باشد
آنکه با داغِ طاعتش زاید — هر که زابنائے انس و جان باشد
آنکه با مهرِ خازنش روید — هر چه ز اجناسِ بحر و کان باشد
عدلش ار بازبیں بخشم شود — امن بیرونِ آسمان باشد
قهرش ار سایه در جهان فگند — زندگانی دراں جهان باشد
مرگ را دایم از سیاست او — تب و لرز اندر استخواں باشد
هر کجا خطبه شد بنام سخاش — نطق را دست بر دهاں باشد
هر کجا سکه شد بنام و نشانش — بخل بے نام و بے نشاں باشد
اے قضا قدرتے که با حلمت — کوه بے تاب و بے تواں باشد
رائیتت آیتے که در حرفش — فتح تفسیر و ترجماں باشد
گویم از رائے رائیتت شب و روز — دو اثر در جهان عیاں باشد
رائے تو رازها کند پیدا — که ز تقدیر در نهاں باشد

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رایتت فتنہا کند پنہاں — کہ چو اندیشہ بیکراں باشد

لطفت ار مایۂ وجود شود — جسم را صورت روان باشد

ہیبتت ار بانگ بر زمانہ زند — گرگ را سیرتِ شباں باشد

نبود خطِ روزنے مجرے — گر نہ دستِ تواش ضماں باشد

نرسد کارِ عالمے بنظام — گر نہ پائے تو درمیاں باشد

در جہانی و از جہاں بیشی — ہمچو معنی کہ در بیاں باشد

آفریں بر تو کافرینش را — ہر چہ گوئی چنیں چناں باشد

روز ہیجا کہ از درخشِ سناں — گرد را گسوتِ دخاں باشد

در تنِ اژدہائے رایتہا — بادرا اعتدالِ جاں باشد

شیرِ گردوں چو عکسِ پیکرہ در آب — پیشِ شیرِ علم ستاں باشد

ہم عنانِ امل سُبک گردد — ہم رکابِ اجل گراں باشد

ہر سبو کز اجل شکستہ شود — بر لبِ چشمۂ سناں باشد

ہر کمیں کز قضا کشادہ شود — از پسِ قبضۂ کماں باشد

اشک بر درعمائے سیمابی — نسخۂ راہ کہکشاں باشد

چوں بجنبد رکابِ منصورت — آں قیامت کہ آں زناں باشد

ہر کرا شد یقیں کہ حملۂ تست — راہ ہستیش در گماں باشد

روحِ روح الامیں دراں ساعت — نہ ہمانا کہ در اماں باشد

نبود ہیچکس بجز نصرت — کہ دمے با تو ہم عناں باشد

ہر مصافے کہ اندر و دو نفس — تیغ را با کفت قراں باشد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

صد قرآن وحش وطیر را پس ازآں — فلک از گشته میزبان باشد
قبضهٔ خنجرت جهان گیر است — گرچه یک مشت استخوان باشد
خسرو ابنده را چودہ سال است — که همے آرزوئے آں باشد
گر ندیمانِ مجلس ارنشود — از مقیمانِ آستاں باشد
بخرش پیش ازآں که بفروشی — وانگهت رایگاں گراں باشد
چه شود گر ترا دریں سودا — دست بوسیدنی زیاں باشد
تا شود پیر همچو بخت عدوت — هم دریں دولتِ جواں باشد
تا هوائے خزاں به بهمن و دے — زرگرِ باغ و بوستاں باشد
باغِ ملکِ ترا بهارے باد — نه چناں کز پیش خزاں باشد
خطبها را زباں بذکر تو تر — تا مِمرِّ سخن زباں باشد
سکّها را وهاں بنامِ تو باز — تا زر در جهاں نشاں باشد
مدّتت لازمِ زمان ومکاں — تا زماں لازم مکاں باشد
همتت ملک بخش وملک ستاں — تا بگیتی دهٔ وستاں باشد

در جهاں ملک جاودانت باد
خود چنیں ملک جاوداں باشد

باد شبگیری نسیم آورد باز از جوئبار — ابر نوروزی علم بفراخت باز از کوهسار
ایں چو پیکانِ بشارت بر شتاباں در هوا — واں چو پیلانِ جواهر کش خراماں در قطار
گر معطر خاکِ دشت از باد کافوری نسیم — گر مرصع سنگِ کوه از ابر مروارید بار
بوئے خاک از نرگس وسوسن چو مشکِ تبتی — روئے باغ از لاله و نسرین چو نقش قندهار

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مرحبا بوئے کہ عطارش نباشد درمیاں — حبذا نقشے کہ نقاشش نباشد آشکار
ابر اگر عاشق نشد چوں من چرا گرید ہمے — باد اگر شیدا نہ شد چوں من چرا شد بیقرار
مست گر بلبل شد است از خوردن گل پس چراست — چہرۂ گل بافروغ و چشم نرگس پُر خمار
رونقِ بازارِ گل رویاں بشد زیرا کہ بُرد — بوئے خطشان گلستان و رنگ رخشاں لالہ زار
بادہ خور بر لالہ و گل زانکہ اندر کوہ و دشت — لالہ مے روید ز خار اگل ہمے روید ز خار
بادہ خوردن خوش بود در گل ہنگامِ صبوح — توبہ کردن بد بود از مے بہ ہنگامِ بہار
بر گلِ سوری مئے صافی حلال است و مباح — خاصہ اندر مجلس صدرِ جہاں فخرِ کبار
مجلسِ عالی علاء الدین کہ از دست سخاش — زر زکاں خواہد امان و دُر ز دریا زینہار
خاصہ اکنوں کز طرب ہر ساعتے جشنے کند — درمیان باغ و بستاں افتخارِ روزگار
عالمِ علم و جہان جود و محمود آنکہ ہست — افتخارِ روزگار و اختیارِ شہریار
دستِ جودِ آسماں از دست جودش یار خواہ — نقدِ جاہِ اختراں بر سنگ قدرش کم عیار
عقل پرورد است گوئی شخص اورا در ازل — روح پرور دست گوئی شخص اورا در کنار
راست کاری پیشہ کرد است از برائے آنکہ نیست — در قیامت ہیچکس چوں راستگاراں رستگار
کے بود عالم از و خالی کہ از بہرِ بقاش — کرد ایزد روز مولودش فنا را سنگسار
ز آب و آتش برد روح و رائے او پاکیٔ نور — چوں ز باد و خاک طبع و حلم او لطف و وقار
خواستند از حلم و رائے او زمین و آسماں — ہر یکے در خورد خود چیزے ز روئے افتخار
جود او چوں زاں سوال آگہ شد اندر حال داد — کوہ ایں را خلعت و خورشید آں را یادگار
ابر جودش گر بدیساں قطرہ بارد بر زمیں — تا قیامت باد دم آید بروں دستِ چنار
اے بجنبِ ہمتِ تو پایۂ اجرام پست — مے بہ پیشِ طلعت تو چشمۂ خورشید تار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دارد از لطفِ تو برجیس و ز قهرِ تو زحل
ایں سعادت مستفاد و آں نحوست مستعار

در پناهِ درگهِ اقبال و بامِ قدرِ تست
هفت کوکب در مسیر و نُه سپهر اندر مدار

ور کسے گوید نشاید بود گویم پس چراست
ایں نُه آں را پاسبان و آں هفت آنرا پرده دار

فضلِ یزداں هست سال و مه یسارت را یمیں
رائے سلطاں هست روز و شب یمینت را یسار

هر قبائے کز شرف پوشیده شخصِ دولتت
رفعتش بوده است پود و عصمتش بوده است تار

گر شود در سنگ پنهاں دشمنت همچوں کشف
ور شود در خاک متواری حسودت همچو مار

حزمِ تو از سنگ بیروں آورد اورا سبک
عزمِ تو اورا چو جمره برکشد از خاک زار

هست گوئی مضمر اندر طاعت و عصیانِ تو
نام و ننگ و خیر و شر و قهر و لطف و فخر و عار

ما وحت را گر معانی سُست و الفاظ ابتر است
ز اهلِ معنی لاجرم کس نیست اورا خواستار

هر که در بندِ صور باشد بمعنی کے رسد
مرد کو صورت پرست آمد بود معنی گذار

یک اریک روز بر درگاه تو باشد بپائے
پایگاهے یابد از اقراں فزوں در روزگار

طبعِ گنگش بیزباں گویا شود چوں کلکِ تو
گرچو کلکِ تو کمر بندد بہ پیشت بنده وار

گرچه نزد هیچ دیار ایں زماں مقبول نیست
گردد از اقبالِ تو صاحب قبولِ ایں دیار

سغبهٔ او باشد امروز آں که منکر بود دی
طاعتِ او دارد امسال آنکه عصیاں کرد پار

تازند بادِ خزاں بر شاخ ها زر و درم
تا کند بادِ صبا در باغها نقش و نگار

شاخِ اقبالت چو باد از ابرِ نیساں باد سبز
شخصِ بدخواهت چو برگ از بادِ زار و زرد

چهرهٔ بدخواهت انده چو آبے باد زرد
سینهٔ بدگوے پُرخوں از تفکر چوں انار

شاداں در دولت عالی و جاه بیکراں
کامراں از نعمتِ باقی و عمرِ بے کنار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خدائے خواست کہ گیرد زمانہ جاہ و جلال — جمال داد جہاں را بجود خواجہ کمال

سپہر معنیِ مسعود کز قرانِ سعود — نزادہ مادرِ گیتی چو تو ستودہ خصال

قضا تواند و قدر قدرت دستارہ محل — زمانہ بخشش و کاں دستگاہ و بحر کمال

بنوکِ خامہ بہ بندد رہ قضا و قدر — بہ تیر نکتہ بدوزد لبِ سوال محال

گرا برِ خاطرِ او قطرہ بر زمیں بارد — بجائے برگ زباں بروید نشاخ نہال

چو رائے روشنِ او باشد آفتابِ سپہر — گر آفتاب اماں یابد از کسوف و زوال

ہلالِ چرخِ معالیش منخسف نشود — از آنکہ راہ نباشد خسوف را بہلال

سپہر برشدہ رائے او بخدمت خواند — کمر بہ بست بجوزا چو بندگاں بدوال

ز حرصِ خدمت او سرنگوں ہمے آیند — بوقت مولد از ارحام مادراں اطفال

ز شاخِ بادرم آید کفِ چنار بروں — گر از مہبِ کفِ او وزد نسیم شمال

ترازوئے کہ بر آں بارِ قدر او سنجند — سپہر کفۂ او زیبد و زمیں مثقال

ز حرص آنکہ بر و سائلاں سوال کنند — ہمے سوال بخواہد ز سائلاں بسوال

ایا مدائح تو نقش گشتہ بر اوہام — و یا محامدِ تو وقف گشتہ بر اقوال

خطر ندید ہر آں کو ندید از تو قبول — شرف نیافت ہر آنکو نجست با تو وصال

تو آں کسی کہ سپہرت نہ پرورید نظیر — تو آں کسی کہ خدایت نیافرید مثال

زمانہ سال و مہ از خدمتِ تو جوید نام — ستارہ روز و شب از طلعتِ تو گیرد فال

تو آدمی و ہمہ دشمنانِ تو ابلیس — تو مہدی و ہمہ حاسدانِ تو دجّال

بدست حزم بمالی ہمہ مخالف را — زمانہ نیز نہ بیند چو تو مخالفِ مال

اگر نہ کین تو کفر است پس چرا دارد — سپہر خصم ترا خوں مباح و مال حلال

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

عدو حرارتِ بیمِ تو دارد اندر دل — بدستِ مردمکِ دیده زاں زند قیفال
بزرگوار اشد مدتے کہ من خادم — بخدمتت نرسیدم ز گردشِ احوال
نہ زانکہ از دل و جاں مخلصت نبود ستم — گواہ دارم و آں کیست ایزدِ متعال
ز مجلسِ تو گر ابرام دور داشتہ ام — نہ از فراغتِ من بود بل ز بیمِ ملال
اگر نہ ورد و سہ موسم ز طبع چوں آتش — قصیدہ ہات بیاورد مے چو آبِ زلال
بجائے دیگر اگر اول التجا کردم — بدیدم آنچہ ببیناد کس بخواب و خیال
خدائے داند و کس چوں خدائے نیست کہ من — بعمرِ خویش ندیدستم ازیں سمجر حال
ثناء قبول بہمت کنند اہلِ ثنا — بلے کہ مرد بہ ہمت پرد چو مرغ ببال
بدیں دلیل توئی خواجۂ باستحقاق — وزیں قیاس توئی مہتری باستقلال
نہ ہر کرا بصفت با کسے مشابہت است — شبیہ اوست چناں چوں یمین بہ شبیہ شمال
کہ دال نیز چو ذال است در کتابت لیک — بہ ششصد و نود و شش کمست دال ز ذال
بہ بیں کہ میر معزی چہ خوب مے گوید — حدیثِ ہینات[1] ہینو و شکل کعب غزال
دریں مقابلہ یک بیتِ ارزقی بشنو — نہ بر طریق تہجی بوجہ استدلال
ز مردو گیہ سبز ہر دو یک رنگ اند — ولے ازیں بنگیں دال کشند ازاں بجمال
ہمیشہ تا کہ بود نعتِ زلف در ابیات — ہمیشہ تا کہ بود وصفِ خال در امثال
سرے کہ از تو بہ پیچد بریدہ باد چو زلف — رخے کہ از تو بتابد سیاہ باد چو خال

ہزار سال تو مخدوم و دہر خدمتگار
ہزار بار تو ممدوح و من مدیح سگال

[1] شعر میر معزی ؎ چو کعب الغزال است ہینو و لیکن نہ چوں طلعہ کعب الغزال است ہینو

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

به نیک طالع و فرخنده روز و فرخ سال
بسعد اختر و میمون زمان و خرّم حال

ببارگاه وزارت به فرخی بنشست
خدایگان وزیران و قبلهٔ آمال

نظام مملکت و صدر دین و صاحب عصر
سپهر رفعت و قدر و جهان جاه و جلال

محمد آنکه باقبال او دهد سوگند
روانِ پاک محمد به ایزدِ متعال

زمانه بخشش و خورشید رای و گردون قدر
کریم طبع و پسندیده فعل و خوب خصال

به بسته از پیِ حکمش میان زمان و زمین
کشاده از پیِ حمدش زبان نساء و رجال

بجنب قدر بلندش مدار انجم پست
بجای رای مصیبش زبان حجّت لال

بگام عقل مساحت کند محیطِ فلک
بنور رای تصور کند خیال محال

بکینش اندر مضمر عناد و محنت و رنج
بمهرش اندر مدغم بقاء و نعمت و مال

حواله کرد بدیوان مهر و کینش مگر
خدای نامهٔ آجال و قسمتِ آمال

بخشمتش ببرد دیده تیهو از شاهین
بقوتش بکند پنجه روبه از ریبال

بفر دولتِ او شیر فرش ایوانش
تواند ار بکند شیر چرخ را چنگال

ز بیم او همه عمر استخوانِ دشمن هست
چو از بخارِ دخانی زمین گهِ زلزال

ز دست بخشش او حاکی است اشک سحاب
ز حزم محکم او راویست سنگ جبال

دلش ملال ندارد همی ز بخشش وجود
مگر ز بخشش وجودش ملول گشت ملال

عنایتی بد و صلصال اصل آدم و تو
تو زآن عنایتِ محضی و آدم از صلصال

بقدر جاه و شرف از کمال بگذشتی
درست شد که کمالی است ورای کمال

اگر بکوه برند از عنایتِ تو نشان
وگر به بحر برند از سیاستِ تو مثال

دریں بنفشه بروید ز روی خاره صلب
دراں پشیزه بریزد ز پشت ماهی وال

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فلک خرام سمندِ ترا سزد کہ بود — جہاں بزیر رکاب و فلک بزیر نعال
ز نعل مرکب و از طبل باز تو گیرند — ہلال و بدر بچرخِ بلند بر اشکال
مہ نوی تو بملک اندر از خسوف مترس — از انکہ راہ نباشد خسوف را بہ ہلال
چگونہ یابد بدخواہ با تو دست جدل — چگونہ دارد بدگوئے با تو پائے جدال
کہ شیر رایت قہرت چو گام بکشاید — فرو شوند ہزبراں بگوشہ ہا چو شغال
نہاں ازاں بنماید ضمیر او کہ دلش — ز تفِ ہیبت تو بتر گدد چو تشنہ سفال
چو باد در قفس انگار کار دولت خصم — از انکہ دیر نپاید چو آب در غربال
شد آنکہ دشمن تو داشت گر بہ ذرا نباں — کنونست وقت کہ با سگ فرو شود بجوال
بزرگوارا من بندہ گرچہ مدت دیر — بخدمتت نہ رسیدم ز گردشِ احوال
بخیر بر تو دعا کردہ ام ہمے شب و روز — بطبع بر تو ثناء گفتہ ام ہمے بصباح و سال
بہ بخت تیرہ و سرگشتہ گفتم آخر ہم — بکام باز نہ گردد سپہر خیرہ مثال
جمال جاہِ تو از پردہ بر کشاید روے — ہمائے قدر تو بر بندہ گستراند بال
بخدمتِ تو چناں تشنہ بودہ ام بخدا — کہ ہیچ تشنہ نباشد چناں بہ آبِ زلال
بحق خاتم و کلک تو بر شمال و یمیں — کہ بے تو باز ندانستہ ام یمیں ز شمال
بہ بندِ چرخ بدم بستہ تا کنوں کہ کشاد — خدائے بر من و بر دیگراں در اقبال
بایمنی و خوشی در سرائے عمر بماں — بفرخی و فرخ بر سریر ملک ببال
ز رشک چہرۂ بدخواہ تو ز عیار — ز اشک دیدۂ بدگوئے تو جو سیم حلال

مباد اختر خصمِ ترا سعود و شرف
مباد کوکبِ سعدِ ترا ہبوط و وبال

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

جذابزمے کزو ہر دم دگرگوں زیورے — آسماں بر عالمے بند و زمیں بر کشورے
کشورے و عالمے را ہم زمین و آسماں — از چنیں بزمے تواند داد ہر دم زیورے
مجلسے کو دعوئے فردوس را باطل کند — گر میانِ ہر دو بنشانند عادل داورے
باہوائے سقفِ او رونق نہ بیند نافۂ — باز مینِ صحنِ او قیمت نیابد عنبرے
در خیالِ نقشِ بُت رویانِ او والہ شوند — گر ز دورِ ہر گریباں سر برآرد آذرے
جنت است آں عرصہ گر بے وعدہ یابی جنتے — کوثر است آں بادہ گر مستی فزاید کوثرے
ساغرش پر بادۂ رنگیں چناں آید بہ چشم — کز میانِ آب روشن بر فروزد ساغرے
آتش سیال دیدستی در آبِ منجمد — گر ندیدستی بخواہ از ساقیانش ساغرے
ہست مصر جامعِ ہستی ازاں خارج نیافت — روزگار از عرصۂ او یک عرض را جوہرے
آسمانِ دیگر است از روے رتبت گویا — واندرو ہر سالکے قایم مقامِ اخترے
آفتاب و ماہ را پیروز شاہ و صاحب اند — شہ سلیماں عنصرے دستور آصف گوہرے
دیر ماں اے حضرتے کز سعی بنائے سپہر — خاک را حاصل نخواہد گشت مثلت دیگرے
تا چہ عالی حضرتی کیں آفتابِ خسروی — ہر زماں از سدۂ تو قصر سازد خاورے
آفتابے گر بخواہد بر کشاید نورِ او — جاوداں از نیمہ روز اندر شبے گیتی درے
گر کواکب را مسلم گشتے آں عالی سپہر — ہر یکے بودندے اندر فوج دیگر چاکرے
جرم کیواں آں معمر ہندوئے باریک بیں — پاسبانِ نو نشاندے ہر شبے بر منظرے
مشتری اندر ادائے خطبۂ آں خسروی — معتکف بنشستہ بودے روز و شب بر منبرے
وائے عقرب زہرہ منع دردِ حادثات — بر درش بودے بہر دستے کشیدہ خنجرے
زہرہ اندر روز ہائے عیش و خلوتہائے شب — بستہ بودے خویشتن بر دامنِ خنیاگرے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تیر مستوفی بدیواں در چو شاگردانِ نو
مے بریدے کاغذے یا مے شکستے دفترے

اے خداوندے کہ تا بیخ صنائع شاخ زد
شاخ ہستی را نداد ند از تو کامل تر برے

آسماں قدرے کہ صاحب افسر گردوں نیافت
ملک آب و خاک را ہیچوں تو صاحب افسرے

چوں لبِ ساغر بہ بندد ہر ندیمت صاحبے
چوں سرِ خنجر بگرید ہر غلامت قیصرے

جام و خنجر چوں تو یک صاحبقراں ہرگز ندید
بزم را سائل نوازی رزم را کیں آورے

بوستانِ ملک را چہ از شبیخونِ خزاں
تا چو چشمِ بخت تو بیدار دارد عبہرے

گر شود پاسِ تو در ملک طبیعت محتسب
آسماں انگشت نہد تا ابد بر منکرے

در نشاند نائبے در چار سوئے آسماں
زہرہ ہرگز در نیاید نیز جز با چادرے

ابرے مے بارید روزے پیشِ دستت بے خبر
برق مے خندید و میگفت اینت عاقل مہترے

ابر اگر از فتجابِ دستت آبستن شود
قطرہ باراں کند از ہر حشیشے عرعرے

معن و حاتم گر بدیندے دل و دستِ ترا
ہر یکے بر نخل آں دیگر نوشتے محضرے

در چناں دوراں کہ عمرے در سہ گوشہ پیشِ ملک
ز ایمنی زادن ستردن شد چو گردوں مادرے

بالشِ عالیت سدِّ فتنہ شد ورنہ کجا
پہلوے در ایمنی ہرگز بسودے بسترے

دخترانِ روزگار ند ایں حوادث زیں بتر
کو چو زاید دخترے دخترش زاید دخترے

روز ہیجا کز خروش و گرد جیشت سایہ را
تا سوارِ خویش را یابد بنیابد رہبرے

از پسِ گردِ سپہ برقِ سنانِ آبدار
ہمچناں باشد کہ اندر پردہ شب اخترے

آسماں ابریقِ شریاں را کشاید نا گزیر
تا بشوید روزگار از گرد ہیجا خنجرے

ہر کماں ابرے بود بارندہ پیکاں ژالہ وار
ہر سناں برقے بود ہر بارگیرے صرصرے

چوں بجنبانی عناں بر صرصرِ کہ پیکرت
بانگ شب خوش باد جاں برخیزد از ہر پیکرے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

لشکرے را ہیزم دوزخ کنی در ساعتے — اے تو تنہا ہم تو شاہ لشکری ہم لشکرے
اژدہائے رمح تو خلقے بہ یک دم در کشد — وائے فربہ نگردد دانیت معجز لاغرے
عقل با رمح تو فتوے میدہد اکنوں کہ چوب — شاید ار ثعباں بود بے معجز پیغمبرے
خنجرت سایۂ پیغمبر است از خاصیت — زاں بہ ہر ایما چو مہ از ہم بدرد مغفرے
با چنیں اعجاز کاندر خنجر تو تعبیہ است — بر سر خصم لعیں چہ مغفرے چہ معجرے
بر زبانِ خنجرت روزے بطنازی برفت — کآسماں چوں من نیارد ہیچ نصرت پرورے
گفت نصرت نہ مرا بازوئے شہ مے پرورد — خنجر بر خنجرِ امر ذوالفقارے را بباید حیدرے
خسرو امن بندہ را در مدتِ ایں ہفت ماہ — گر بسر گشتے اندر ہفت کشور یاورے
تا مرا از لجۂ دریائے حرماں دوستدار — فی المثل بر تختہ بردے کشاں تا معبرے
ہستمے از بسکہ سر بر آستانت سودمے — چوں دگر ابنائے جنس خویش اکنوں سرورے
لیکن از بس قصد ایں ناقص عنایت روزگار — ماندہ ام در قعر دریائے عنا چوں لنگرے
روزگار ایں جنس با من بس کہ دارد قصدہا — آں چناں بیرحمتے نامہربانے کافرے
ہم توانستے گرم شاکر ترک زیں داشتے — تا نبودے چوں منش بارے شکایت گسترے
تا صبا از تو جہاں را ہر بہارے بید رنج — در کنارِ دایۂ گردوں نہد چوں دلبرے
بید رنجت باد ملک اندر کنارِ خسروی — تا نیاید گردشِ ایام را پیدا سرے
خصم چوں پرکار سرگرداں مرائے ضائعت — استوائے کارہائے ملک را چوں مسطرے

آسمانِ ملک را ایم تو بادی آفتاب
در سعودی آسماں کروت مجاور مشتری

جشنِ عید اندریں ہمایوں جائے — کہ جہانیست در جہان خدائے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فرخ و خورم و همایوں باد — بر خداوند ایں همایوں جاے
مجد دیں بوالحسن کہ طیرہ کنند — چرخ و خورشید را بقدر و برا ے
آنکہ با عدل او نمے گوید — سخن کاہ طبع کاہ ربا ے
وانکہ با فر او ہمے فگند — سایہ بر کار خویش فرّ ہما ے
قدر او را سپہر پا ے سپر — حزم او را زمانہ دست گرا ے
پیش جاہش سر فلک در پیش — پیش حلمش دل زمیں در وا ے
کرمش جرم بخش و عذر پذیر — قلمش فتنہ بند و قلعہ کشا ے
در ہوا ے اصابتِ رایش — آفتابِ سپہر ذرہ نما ے
در کمینِ سیاستِ کینش — پشۂ انتقام پیل ربا ے
رعد با ابر گفتہ پیشِ کفش — وقت ایں لاف نیست ہر زہ ملا ے
موج با بحر گفتہ پیش دلش — روز ایں عرض نیست ژاژ مخا ے
ذہنِ او خامہ ایست غیب نگار — کلک او ناطقے است وحی سرا ے
اے بر اطرافِ دہر فرماں دہ — وے برابنا ے عصر بار خدا ے
روز عزم تو آسماں قدرت — گلِ قہر تو آفتاب اندا ے
با کفت حرص را فرو رفتہ — ہر زمانے بہ گنج دیگر پا ے
ہمہ عالم عیالِ جود تو اند — وا ے اگر جود تو نبودے وا ے
باس تو آتشے است حادثہ سوز — عدلِ تو سیقلے است فتنہ زدا ے
خرمی خرکہ در سرا ے تو نیست — ایمنی را دریں سپنج سرا ے
نیز تبدیل روز و شب نبود — گر بگوئی زمانہ را کہ بپا ے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دی برجعت شود بفردا باز — گر اشارت کنی که باز پس آے
عقبت نیست زانکه هست عقیم — از نظیر تو چرخ نادره زاے
گر خیالت نیامدے در خواب — کس ندیدست در جهان همتاے
اے صمیم دلت بخیل نکوه — وے صریر درت دخیل ثناے
نعمت آلوده بیش نیست جهان — دامن همتت بدو مالاے
دست فرسود جود تو شده گیر — تر و خشک جهان جان فرساے
اے اثرهاے تو ثنا گستر — وے هنرهاے تو جهان آراے
گر حسودت بس است عاجز نیست — اژدها از جواب مار افساے
چون بود دولت تو روز افزون — چه زیان از حسود کار افزاے
آب چاه تو روشن ست از سیر — خصم را گو که باد مے پیماے
گرچه در عشرت اند مشت لئیم — ور چه در اطلس اند چند گداے
چه بزرگی بود در آنکه نه بند — هم دریں آستانه باری جاے
بلبلان نیز در سماع و سرود — هدهدان نیز در کلاه و قباے
زیں سپس بر سپهر گردون کش — بعد ازیں با زمانه پهلوساے
تا ز گردش فلک نیاساید — در نعیم جهان همے آساے
بجلس عشرتت بهایا هوے — گریهٔ دشمنت به هایا هاے
طبل بدخواه تو بزیر گلیم — ور ملامت ندیم ناله چوناے

هست فرمانت بر زمانه رواں
هر چه رایت بود همے فرماے

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خرد را دوش مے گفتم کہ اے اکسیر دانائی
ہمت ہیمغز ہشیاری ہمت بیدیدہ بینائی

چہ گوئی در وجود آں کہ بست کیں شایستگی دارد
کہ تو با آبروے خویش خاک پائے او سائی

کسے کاندر جہاں بے ہیچ استکمال از غیرے
جہانِ کامل آمد خود باستقلال پہنائی

زباں در امتثالِ امر و نہیٔ او چناں واله
کہ ممکن نیست در تعجیل او کنجِ شکیبائی

زمیں در احتمالِ بارِ حلمِ او چناں عاجز
کہ صد منزل ہزیمت کرد زانسوئے توانائی

در آمد شد نخستیں دامنِ ہمت فرو رفتہ
غبارِ ہستیٔ پذرفتنِ گردونِ مینائی

چناں عالی نہاد آمد ز رفعت پایۂ قدرش
کہ گردونے ست بیروں از نہم گردوں خضرائی

نظامِ عالم از تائید قدرِ او پدید آمد
وگرنہ غوطہ دادستے جہاں را موج رسوائی

ز حسنِ یوسفِ رایش بمصرِ چرخ چارم در
دلِ خورشید با یک خانماں دارد زلیخائی

بجذبِ ہمت اردورِ زماں را باز گرداند
کند امروز بر عکسِ تو آلی باز فردائی

گر از حزمش قضا سدے کشیدے بر جہاں شامل
نکردے روزگار اندر حریمش عمر فرسائی

وگر بر آسماں حلمش بحشمت سایہ افگندے
زماں را دست بودے بر زمیں دریا بے برجائی

حریمِ حرمتش در ایمنی آن خاصیت دارد
کہ از روئے تقرب گر بخاکش رخ بیاسائی

بخاکِ پائے او یعنی ردائے گردِ گردوں
کہ از ننگ تصرف کردنِ گردوں برآسائی

ہوا با آب مے گوید کہ گرد موکبِ او شو
اگر خواہی کہ چوں آتش سر اندر آسماں سائی

بہارِ دولت او آں ہوائے معتدل دارد
کہ گردونِ خرف را تازہ کرد ایام برنائی

بدست آرد ضمیرش را قرینش نسخۂ روشن
اگر یک لحظہ در خلوت سرائے فکرتش آئی

ز از موجیست قلزم را شباں روزے تپ و لرزہ
ز طبعِ اوست تا چوں میکند کانی و دریائی

زبس کز غصۂ طبعش تفکر مے کند دریا
شدہ است اندر عروقِ لجۂ او مادہ سودائی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بہ بیند بے نظر نرگس بگوید بے زباں سوسن
اگر طبعش بیاموزد جہاں را عالم آرائی

اگر نہ فضلۂ طبعش جہاں را چاشنی دادے
صبا در رنگِ بستاں کے زدے نیرنگ زیبائی

چو نیساں گر کنار خاک پُر گوہر کند شاید
چو سوسن محض آزادی نہ چوں گُل عین رعنائی

ز لطفش در خوے خجلت روانِ صاحبِ صافی
ز جودش در غمِ حیرت رسومِ حاتمِ طائی

قضا با دستِ او گوید بہر ساعت نمے گفتی
کہ در بخشش نہ دینی مطلبے دارم نہ دنیائی

ولیکن در کرم واجب بود درویش بخشودن
چو کاں درویش شد از تو چرا بر وے نہ بخشائی

چو ایں اوصاف نیکو حصر کردم با خرد گفتم
بدیں دعوے کہ برخیزد بدیں معنی چہ فرمائی

خرد زاں طیرہ شد الحق پس انگہ گفت با من ہم
بگز مہتاب پیمائی بگل خورشید اندائی

عجب تر اینکہ میدانی و میدانی کہ میدانم
پسم ہر لحظہ مے گوئی نشان و باد پیمائی

گرم با در نمیداری نمایم چونکہ بنمایم
عزیز الدین طغرائی عزیز الدین طغرائی

الا تا گاہ در گاہش بود گاہے در افزایش
ذراع روز و شب ہموارہ در تاریخ پیمائی

ازاں کاہش نصیبِ دشمنان جاں کاہش باد ا
وزاں افزایش اورا تا قیامت زینت افزائی

بہر کارے کہ روے آورد خصمش گفت نومیدی
ترا ایں کار بر ناید تو با ایں کار بر نائی

زہے از کلکت اندر چشم دولت کحل بیداری
بعونت کردہ مدہتہا جہانداران جہانداری

مخیر دولت و دنیا و اندر دیدۂ دولت
ذرائے تست بینائی ز بختِ تست بیداری

جہاں مہر و کینت وجہ ساز محنت و نعمت
بہر خشم و عفوت نقش بند عشرت و خواری

بآسانی فگندی سایۂ حشمت بر آں پایہ
کہ نور آفتاب آنجا نہ گردد جز بدشواری

بزرگیہات را روزے تصور کردہ عقل کل
نہایت را در و سر گشتہ دید از وجہ لبیاری

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وگر بر گوہر مے سایۂ افتد ز بانسِ تو — نہ بیند تا قیامت ہیچ مستے روئے ہشیاری

وگر داند کہ تشریف قبولِ خدمتت یابد — ستاند سایہ از پس رفتنِ خصمِ تو بیزاری

تو آں صدری کہ عالم را کمال آید وجودِ تو — نگر تا خویشتن را کمتر از عالم نہ پنداری

دراد اوصافِ تو عاجز گشتہ ام یارب کجا یابم — کسے کاندر ثنائے تو دہد طبع مرا یاری

ز لطف آں کردۂ با جانِ غمناکم کہ در شبہا — کند با کشتہائے تشنہ باران ہائے آزاری

بہ تشریف زیادت رتبتے دادی مرا اکنوں — چو اقبالِ تو در عالم نمے گنجد ز جبّاری

مرا اندازۂ تمہید عذرِ آں کجا باشد — ولیکن چوں گنہ گنگی ہمے پویم بہ رہواری

مرا لطفِ تو داعی بود اگر نہ کس روا دارد — کہ خستِ کبریا ہرگز بہ چوناں کلبۂ آری

نزولت را بنزدِ من مثل دانی چہ مے آرم — نزولِ مصطفےٰ نزدیک بوایوب انصاری

ہمیں میکن کہ جاویداں مدد باد او توفیقت — کہ ہرگز کس پشیمانی ندیدست از نکوکاری

سہ عادت داری اندر جملۂ اوناں پسندیدہ — یکے راستی دگر چہ راستی دیگر کم آزاری

الا تا خاک را از گوہرش خیزد گراں سنگے — الا تا باد را از عنصرش زاید سبکباری

بماں چندانکہ گیتی عمر در عہدِ تو بگذارد — کہ تا دورانِ گیتی را بکامِ خویش بگذاری

روانی باد فرمانِ ترا چوں آب در گیتی — کہ چوں آتش بہ برتر بودں از گیتی سزاواری

مخالف مضطرب از نکبتے نہ از طربناکی
موافق سرخ رو از نعمتے نہ از نگونساری

زہے بگرفتہ از مہ تا بماہی — سپاہِ دولتِ فیروز شاہی

جہاندارے کہ خورشید است سایہ — یکے شاہنشہی دیگر الٰہی

خداوندے کہ بنہاد ند گردن — خداوندیش را تا مرغ و ماہی

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

همش بر آسمان دست او امر — همش بر اختران حکم نواهی
جهان بر هیچکس تا امر جش او ست — ندارد منت عالی و جاهی
اگر نیروز در پاسش گریزد — که آمر او ست گیتی را و ناهی
بکلی رنگ رویش فارغ آید — چو رنگ روی یاقوت از تباهی
وگر خورشید رای او بخواهد — فرو شوید ز روی شب سیاهی
ز رویش چاه یوسف بی اثر بود — وگرنه یوسفی کردی نه چاهی
در آبادیی عالم مے توانی — که از مستی خرابی را بکاهی
زهے باقی بعونت عهد عالم — چناں کز عدل باشد پادشاهی
نه پیش آید نفاذت را توقف — نه دریابد دوامت را تباهی
جهان همت تست آنکه طوبی — کند در روضهای او گیاهی
یکے عالم توئی آں کست به بیند — به بیند کل عالم را کماهی
دراں موقف که از بے جاده گوں تیغ — شود در خارهٔ ارواح کاهی
ستاں خنداں بود ارواح گریاں — خرد محظی شود از واح ساهی
بهم آوازهٔ تکبیر کرده — صدائے گنبد گردوں مباهی
ز مل چوں صبح شمشیرت برآید — بدرد جامه چوں صبح از پگاهی
کند اعدائے ملک از ننگ عصیاں — بدل گویا کجا شد بے گناهی
تن تیغ ترا از تن قبائی — سر رمح ترا از سر کلاهی
جهانے یک بدیگر مے پناهند — تو از یزداں بیزداں مے پناهی
الا تا بلبل از یک گونه دستاں — دهد بر دعوئے بستاں گواهی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جہاں بستان و بزمت باد بلبل — درد نوعے ز اسبابِ ملاہی

قضا را حجت آں باد اکہ گوئی
جہاں را شیوہ آں باد اکہ خواہی

19-6-01

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کلیاتِ خاقانی

دلِ من پیرِ تعلیم است و من طفلِ زبان‌دانش
دمِ تسلیم سر عشر و سر زانو دبستانش

نه هر زانو دبستانست و سر دم لوحِ تسلیمش
نه هر دریا صدف دارست نه هر نم قطره نیسانش

سر زانو دبستانست چون کشتیِ نوح آن را
که طوفان جوش دردادست و جودی کرد دامانش

خود آنکس را که روزی شد دبستان از سر زانو
نه تا کعبش بود جودی و نے تا ساق طوفانش

نه مرد این دبستانست هر جنبشے دردے
به هر دم چار طوفانست در بنیاد ارکانش

دبستان از سر زانوست خاص آن شیر مردے را
که چون سگ در پسِ زانو نشاند شیر مردانش

کسے کز روے سگ جانی نشیند در پسِ زانو
بزانو پیشِ سگساران نشستن نیست سامانش

کسے کین خضر معنی راست دامنگیر چون موسے
کفِ موسے و آبِ خضر بینی و گریبانش

همه تلقینش آیاتی که خاموشیست تاویلش
همه تعلیمش اشکالی که نادانیست برهانش

مرا بر لوحِ خاموشی الف با تا نوشت اوّل
که در دس زبانست و ز خاموشیست درمانش

نخست از من زبان بستد که طفل اندر نوآموزی
چو نایش بیزبان باید نه چون بربط زبان‌دانش

چو ماندم بیزبان چون نای جان در من دمید از لب
که تا چون نالے سوئے چشم رانم دم بفرمانش

چنان در بوتهٔ تلقینش مرا بگداخت کاندر من
نه شیطان ماند و وسواسش نه آدم ماند عصیانش

بگوشِ من فرو گفت آنچه گر نسخه کنم شاید
صحیفه صفحهٔ گردون و دوده جرم کیوانش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نشستم ابجد و تجرید و پس چوں نشئہ طفلاں
نگاریدم بسرخ و زرد زاشک و چہرہ بزمانش

چو از بر کردم ایں ابجد کہ ہست از نیستی مہرش
زیادم شد معمائے کہ ہستی بود عنوانش

چو دیدم کیں دبستاں راست کلی علم نادانی
ہر انجم حفظ جزوی بود شستم ز آب نسیانش

زہے تحصیل دانائی کہ سوئے خود شدم ناداں
کرا استاد دانا بود چوں من کرد نادانش

چو طوطی کا ئینہ بیند شناسِ خود نیفتد پے
ز خود در خود شود حیراں کند حیرت سخندانش

دریں تعلیم شد عمرو ہنوز ابجد ہمے خوانم
ندانم کے رقوم آموز خواہم شد بدیوانش

ہنوز م عقل چوں طفلاں سرِ بازیچہ میدارد
کہ ایں نارنج گوں حقہ ببازی کرد حیرانش

نظارہ میکنم و یک دریں ہنگامۂ طفلاں
کہ مشکیں مہرہ آسود است نیلی حقہ گردانش

بپایاں آمد ایں ہنگامہ یک بینک روز آخر شد
بود ہر جا کہ ہنگامہ ست شب ہنگام پایانش

خرد نا ایمن است از طبع زاں حرزش کنم حیرت
چو موسے زندہ در تابوت ازاں دارم بزندانش

خرد بر راہِ طبع آید کہ مہدِ نفسِ موسے را
گذر بر خیل فرعونست و ناچار است زیشانش

باول نفس چوں زنبور کافر داشتم لیکن
بآخر یافتم چوں شاہ زنبوراں مسلمانش

مگر میخواست تا مرتد شود نفس از سرِ عادت
مرا ایں سر چو پیدا شد بریدم سر بپنہانش

میانِ چار دیواری بخاکش کردم و از خوں
سرگورش باندودم چو تلقیں کردم ایمانش

کہ گورِ کشتگاں باشد بخوں اندودہ بیروں کش
ولیکن اندروں باشد بمشک آلودہ رضوانش

نترسم زانکہ نباشِ طبیعت گور بشگافد
کہ مہتابِ شریعت را بشب کردم نگہبانش

ز گورِ نفس اگر بر رست خار الحمد للہ گو
بروں سو خار دیدستی دروں سو بیں گلستانش

مرا ہمت چو خورشید است شاہنشاہ زندانش
کہ چرخش زیر رانست و سرِ عیسے است بر رانش

بلے خود ہمتِ درویش چوں خورشید مے باید
کہ سامانش ہمہ شاہیست او فارغ ز سامانش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سلیمانیست این همت بملک خاص درویشی
که کوس ربّ هبلی میزنند از پیش ایوانش

دو بت بینی جهان و جان فتاده در لگد کوبش
دو سگ یابی نیاز و آز بسته پیش دربانش

نه هے خضر سکندر دل هوا تخت و خرد تاجش
همی مست عاقل جان بقا منزل رضا خوانش

دو خازن فکر و الهامش دو حارس شرع و توفیقش
دو دمی نفس و آمالش دو رسمی چرخ و کیوانش

نه چون جیپال هندو زجو تختی کرده طاغوتش
نه چون خاقان چین از ظلم تاجی کرده طغیانش

زبهر مطبخ تسلیم هیمه تخت جیپانش
برائے مرکب اخلاص نعل از تاج خاقانش

چو در میدان آزادی سواری آرزو کردی
سر آمال بودی گوئی و پائی عقل چوگانش

دلم قصر مشبک داشت همچون خان زنبوران
بروں ساده در و بام و درون نعمت فراوانش

نه خان عنکبوت آسا سراپرده زده بیروں
درون ویرانه و برخوان نمس بینند بریانش

نه چون ماهی دروں سو صفر بیروں از درم کنجش
که بیروں چون صدف عود و دروں سوداز گهر کانش

برفتم پیش شاهنشاه همت تا زمیں بوسم
بشارت کرد دولت را که بالا خوان و بنشانش

هوا میخواست تا در صف بالا همسری جوید
گرفتم دست و افگندم بصف پائی ما جانش

بخوان سلوتم بنشاند خود حاجت نبود آنجا
که اشکم خوان نمک بود و رخ زریں نمکدانش

بدستم دوست کانے داد جام خاص خرسندی
که خاک جرعه چیں شد خضر جرعه آب حیوانش

کسے کیں نزل و منزل دید ممکن نیست تحویلش
کسے کیں نقل و محفل یافت حاجت نیست نقلانش

مرا چوں دعوت عیسے است عیدی هر زمان در دل
دلم قربان عید فقر و گنج گاو قربانش

مرا دل گفت گنج فقر داری در جهان منگر
نعیم مصر دیده کس چه باید قحط امکانش

بن دامان شبستاں کن بشرط آنکه هر روزے
بساطے سازی از رخسار و جاروبی ز مژگانش

چو بر دند اسپ عمرت را عوانان فلک سخره
چه جوئی زیں علفخانه نه که قحط افتاد در خانش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نیابی جو خنوری را که دوران سوخت بنگاهش
نه بینی ناں تنوری را که طوفاں کرد ویرانش

بدیدی جو بجو گیتی ندارد جو دریں خرمن
مخر چوں ترک جو گفتی بیک جوناں دہقانش

چو صرع آمیخت با عقلے نہ سرماند نہ دستارش
چو دزد افتاد در باری نہ غرماند نہ پالانش

فلک ہم تنگ چشمی داں کہ بر خواں دفع مہماں را
ز روز و شب دو سگ بست است خواں سالار دورانش

نترسی زیں سگ ابلق کہ در زندہ است پیش از تو
بسے شیراں دنداں جاے پی کرد ست دندانش

بچرخ گند ناگوں بر دوناں بینی دیگ خوشہ
کہ یک دیگ تر انگشنیز نا یدزاں دو تا نانش

بریں ناں ریزہ ہا منگر کہ شب دارد بریں سفرہ
گراز دیوزۂ عیسے است خشکاری در انبانش

نماز مردہ کن بر حرص لیکن چوں وضو سازی
کہ بے آبی ست عالم را و در حیض اند سکانش

دگر گویم تیمم کن بخاکے چوں کنی کا ینجا
بخون کشتگاں آلودہ شد خاکِ بیابانش

نہاد تن پرستاں را گلِ خندان گلخن داں
درون سوخت ناپاکی بروں سو دو مرجانش

سگاں آزرا عید است چوں میر تو خواں سازد
تو شیر روزہ میدار و مبیں در سبع الوانش

نعیم پاک بستاند چو گردالودہ بسپارد
نہ شرم از آبدست آید نہ ننگ از آبدستانش

دریغا کاش دانستی کہ در گلخن چہ انزاید
ز چندیں خوردن خون رزاں خون حیوانش

بگو با میر کاندر پوست سگ داری وجیفہ ہم
سگ از بیروں درگردد تو ہم کاسہ مگردانش

کشف در پوست میرد لیک افعی پوست بگذارد
تو کم زافعی نۂ در پوست چوں ماندی بہیماں ش

سلیمانی مکن دعوے نخست ایں دیو انسی را
بکش یا بند کن یا کار فرما یا بروں رانش

چو جانِ کار فرمایت بباغِ قدس خواہد شد
حواس کار کن در حبس تن مگذار و برہانش

کہ خوش نبود ز شاہنشہ غربت و ابلک آید
بماندہ خاصگاں در بند او فارغ در ایوانش

سفر بیروں ازیں عالم کن و بالائے آں عالم
کہ دل زیں ہر دو مستغنی است برتر زیں و آں دانش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دو عالم چیست دو کفه است میزان مشیت را
ازیں دو کفه بیرون است هر کو هست دو دانش

زنے باشد نه مردے کز دو عالم خانه نسازد
که ناهید است و نه کیوان که باشد خانه میزانش

ز خاک پائے مردان کن چو تخت حاسبان تاجت
وگر تاج زرت بخشند سر اندر زر دو مستانش

نه درویش است هر کش تاج سلطانی کند منصب
که درویش آنکه درویشی و سلطانی است یکسانش

وگر صف خاص تر بینی در درویش سلطان دل
که خاک پائے درویشی نماید تاج سلطانش

نه خود سلطان درویشان خاص است احمد مرسل
که از نون و قلم طغراست بر منشور فرقانش

چو درویشی بدرویشان نظر به کن که قرص خور
بعریانان دهد زر بفت و خود بینند عریانش

سخا هنگام درویشی فزون تر کن که شاخ رز
چو درویش خزان گردد پدید آید زر افشانش

سخا بهر جزا کردن ربا خواریست در همت
که یک بدهی و انگه ده جزا خواهی زیزدانش

زبد گر نیکوی ناید تو عذرش ز آفرینش نه
که عذر است نارنیست چون نحل از عسل شانش

اگرچه نحل وقتے نوش آرد نیش هم دارد
تو آں منگر که او حی ربك آمد وحی در شانش

میالا گر توانی دست ازیں آلایش دنیا
که دنیا سنگ استنجاست آلوده است شیطانش

همه کس عاشق دنیا و ما فارغ ز غم ایرا
غم معشوق سنگ دل هست بر عشاق سنگ جانش

بدیں اقبال یک هفته که بفزاید مشو غره
که خود ماه دو هفته است آنکه افزونیش نقصانش

بسچالا کئے بید انجیر منگر در مه نیسان
بداں افتادگی بنگر که بینی ماه آبانش

ز چرخ اقبال بے ادبار خواهی او ندارد هم
که اقبال مه نو هست با ادبار سرطانش

بقائے نیست هیچ اقبال را چند آزمودستی
خود اینک لا بقا مقلوب اقبال است بر خوانش

بترس از تیر باران ضعیفاں در کمین شب
که هرگز ضعف نالاں تر قوی تر زخم پیکانش

حذر کن ز آه مظلومے که بیدار است و خون بارد
تو شب خفته ببالینے که سیل آید ز بارانش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ز تعجیل قضاے بد پناہے ساز کاندر پے — بخاک افگندۂ داری کہ لرزد عرش زافغانش
چو بیژن داری اندر چہ مخسب افراسیاب آسا — کہ رستم در کمین است و نہنگے زیر خفتانش
تو ہمچوں کرم قز مستی و خفتہ و انگش وآزردے — چو کرمے کاں بشب تا بد بہ بیں بیدار و نالانش
سگی کردی کنوں العفو میگو کز پشیمانی — کہ سگ ہم عفو میگوید مگر دل شد پشیمانش
اگر پیری گہ مردن چرا بینند خندانت — کہ طفل اینک کہ میزاید ہمے بینند گریانش
ترا از گوسپندی خرج دنیاے نہد دنبہ — تو برگاؤ زمیں بردہ اساس قصر و بینانش
رقمہاے کہ اندر خرقہ مرموز است از بخیہ — رموز لوح محفوظ است اگر خوانی بایقانش
زمین دایہ است تو طفلی تو شیرش خوردہ او خونت — ہمہ خونِ تو زاں شیرے کہ خوردستی ز پستانش
مخور بادہ کہ آں خونیست کز شخصِ جوانمرداں — زمیں خوردست بیروں دادہ از خاک زرستانش
زمیں از شخص جباراں چو نفسِ ظالم رعنا — دروں سوہست گورستاں بروں سوہست بستانش
خراساں گر حرم بودے بہیں کعبہ ملک شاہش — سمرقندش ز فلک بودی مہیں اختر قدر خانش
قدر خاں مرد چوں وقتے نمود خود سمرقندش — ملک شہ رفت چوں روزے نگرید خود خراسانش
ملک شہ آب و آتش بود رفت آں آب مردانش — کنوں خاکستر و خاکیست ماندہ در صفاہانش
نہ بر سنجر شبیخوں برد اول گورخاں آخر — شبیخوں زد اجل تا گورخانہ شد شبستانش
زہے دولت کز امکان ہدایت یافت خاقانی — کنوں صد فلسفی فلسی نیرزد پیش امکانش
توئی خاقانیا طفلے کہ استاد تو دیں بہتر — چہ جاے خرزند و استاہست باز رشت نہ زانش
ہدایت زاہلِ دیں آموز و قولِ فلسفی مشنو — کہ طوطی کاں زہند آید نجوید کس ز خرزانش
فرایض و رزو سنت جو اصول آموز و مذہب دال — مجسطی چیست و اشکالش قلیدس کیست و اقرانش
نمازت را نمازی کن بہفت آب نیاز ازلی — نمازی کاینچنیں نبود جنب خواند اخوانش

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نمازی نیست گرچه هفت دریا اندروں دارد
کسے کاندر پرستش هست هفت اندام کسلانش

فقیهے به ز افلاطوں که انگشِ چشم در دیده
یکے کحّال کابل به ز صد عطّار کرمانش

نمازی کز سه علم آرد فلاطوں پیره زن بینی
که یکدم چار رکعت کرد حاصل شد دو جوانش

دو کون امروز دکانیست کحّال شریعت را
که خود کحل الجواهر یافتند انصار و اعوانش

بپندار کحل دین خواهی کمر چون دسته هاون
به پیشِ آنکه ارواحند هاون کوب دکانش

همه گیتی ست بانگ هاون ار نشنود خواجه
که سیماب ضلالت ریخت اندر گوش خذلانش

فلک هم هاون کحلی ست کرده سرنگوں گوئی
که منع کحل سائی را نگوں کردند زیں سانش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

قصاید عرفی

در مدح میر ابوالفتح

چهره پرداز جهان رخت کشید چون بحمل — شب شود نیم رخ و روز شود مستقبل
چشم شب تنگ شود دائره مرد مکش — دیدهٔ روز بتدریج برآید احول
مردم دیدهٔ آن ژاله دگرما بصفت — بیضهٔ دیدهٔ این روغن و دنیا بمثل
خون سودائی شب زاید و فاسد گردد — لاجرم نشتر روزش بکشاید اکحل
روز چون کرم بریشم همه بر خود لیش تند — هر چه شب رد کند از معده چو زنبور عسل
بعد ازین ترجمهٔ روز شود صاحب کل — بعد ازین شب نگهین ثبت کند عبد اقل
وقت آنست کنون کز اثر عیش و نشاط — مے نگنجد بصراحی و صراحی بہ بغل
جام یاقوت و مے لعل بهم بالاید — اثر نامیه چون لاله و داغش بمثل
نامیه چون چمن سبزه دهد اتمامش — ناقص از کارگه آرند بباغ ار مخمل
عرق از شبنم گل داغ شود بر رخ حور — اخگر از فیض هوا سبزه شود در منقل
چمن آید به چمن بهر تماشائے جمال — بلبل آید بر بلبل بتمنائے غزل
گیرد از فیض هوا طبع جواهر دارد — خصمت ار سودهٔ الماس کند در بکحل
بسکه هر خار گلے کرده عجب نیست اگر — یاسمیں بشگفد از نشتر زنبور عسل
پیش باغ و چمن دهر کنوں گر رضواں — نسخهٔ خلد برین باز کشاید بمثل

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

صورتِ خلد ازیں باغ مفصل یابد — سیرتِ ایں چمن از خلد بہ بیند مجمل
حور گیسو بمیاں بستہ درآید بہ چمن — تا لبالب کند از سنبل و گل جیب و بغل
بسکہ از سنبل و گل یافت صفا نزدیکت — کز پئے بوسہ و لب را بہم آرد جدول
شاید از عذر پرستار پذیرند بحشر — بسکہ برداشت صفا صورت غمہای دل
انبساطیست دریں فصل کہ پیکاوش عقل — شاید ار باز شود عقدۂ مالا ینحل
لیلی از گوشۂ محمل بنمود است جمال — یا بود لالہ کہ سر بر زدہ از گوشۂ تل
حاسد آزار شوم زیں غزلِ تازہ کہ باز — موسمِ شادی بلبل شود اندوہ جعل
اے شبِ ہجر تو در دیدۂ خورشید سہیل — چشمِ روح القدس از شوق جمالت اہول
ژولہ بر ہم نزدم دوش کہ در بیت حزن — تا صباحم در دل کو فت تمنائے اجل
از دل و دامن آلودہ دریاس مزن — وجلۂ عفو بانیہا نشود مستعمل
بعذابِ ابدی دل نگذارد غمِ دوست — ایں نہ مویست کز آتش بکند ترک عسل
لذتِ تلخیٔ درد تو اگر شرح دہم — نوشدارو بفرستم بسلام حنظل
چند ازیں آتش پوشش برانگیزی دود — اے بخوش جوہرے آئینۂ حسن تو مثل
آستینے ز وفا بر ژرہ ام کش تا چند — پوشم ایں چشم تر از حدسِ خداوندِ اجل
میر ابو الفتح کہ در سینۂ دولت مہرش — آفتابیست کہ تحویل ندارد ز حمل
روئے در روئے رود سایۂ او با خورشید — چشم بر چشم کند پایۂ او جنب زحل
لب او خند و اگر چشمِ جہاں گریہ زار — دستِ او جنبد اگر دستِ قضا گردد شل
با ہوا دارئے لطفش زمرہ سبز ربیع — بہمن و دے بر بانید کلاہِ مخمل
یکدرم وارنیابد ز رِ خالص بیروں — گر ضمیرش ز خورشید در آرد بعمل

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

غنفش اندر کفِ عدل بخوابست و بود — راز دار عدم و مصلحت اندیشِ اجل
در مقامیکه کند روے کنایت بہ عدو — ضربِ شمشیر ندارد اثرِ ضربِ مثل
آسماں گفت ندانم کہ حلول از چہ کند — صورتش پیشتر از صورتِ عالم بجمل
زانکہ چوں روزِ ارادت بہ جہاں سر بزند — صبحدم دولتِ اوزاد شباہنگاہ ازل
زیں سخن جوہرِ فعال بر آشفت و بگفت — ق کاے تنک بہرہ ز فہمِ رصد علم و عمل
بیم آں بود ز خاصیتِ یکتائے او — کہ ہیولیٰ نہ پزیرد صورِ مستقبل
اے تجلے وجودِ تو جہانگیر بقا — وے تمنّاے حسودِ تو عناں گیرِ اجل
صفوتِ ذہنِ تو صرافِ مطالب چو دلیل — جودتِ لفظِ تو کشّافِ دقایق چو مثل
فلکِ عدل تو ہر دم بجہاں آرائی — آفتابِ دگر از حوت در آرد بحمل
تا گرفتہ ز سخائے تو جواہر دارد — جود حاتم شدہ در دیدۂ امید سہیل
بہر پایانۂ خدام تو چوں رفت بچرخ — گر نبود اطلسِ افلاک چنیں مستعمل
چوں دماغِ فلک از صیتِ تو مختل گردد — عیسے از مہر نشاید کہ کند دفعِ خلل
گر جعل در دسر از رائحۂ گل یابد — بلبل از بہر مداواش بساید صندل
جملہ ہم سنگ گہرہاے دل و طبع منست — ق ایں جواہر کہ فشاند کفِ جودت باطل
فاش گویم نکنم شرم ہمانست کہ کرد — اشتیاقِ کفِ تو صورتِ تو عیشِ بدل
لوحش اللہ ز شگیر سمندِ تو کہ ہست — ق دود مانِ کسل از شوخیٔ او مستاصل
آں سبک سیر کہ چوں گرم عنانش سازی — از ازل سوئے ابد روز ابد آید باز ل
قطرہا کش دم رفتن چکد از پیشانی — شبنم آساش نشیند گہ رجعت بکفل
گر بخورشید دہد سرعتِ او در یک دم — آید از ثور بہ ترتیب منازل بحمل

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سکنات قدم از شوخیٔ اونا معلوم — حرکات فلک از سرعت او مستعمل

گر سر خصم تو بندند بہ پایش گہ نزع — تا قیامت بگلویش نرسد چنگِ اجل

در عناں گردش او تا کرۂ نار و ہوا — طے شود دائرہ بر دائرہ مانند بصل

دا و را و اوریت ہست اشارت فرما — تا بساید فلک از بہر صد اعش صندل

دا دیک شہر زعرفی بستاں کیں مغرور — کہ بنازش بہ اندازۂ قدرست و محل

بزدم — پر غرور یست کہ تا من در مدحت نزدم — ایں گماں داشت کہ دورانش نیارد بدل

نیم تحیں مکن ار گوید صد بیت بلند — کہ دماغش شدہ از حسنِ طبیعت مختل

ہر سرِ مویش اگر باز شگافی بخرد — سو نواتیست کہ چیست و رولات و ہبل

بہرِ اصل و نسب خویش نویسد بیروں — ہر چہ خواند ز نسب نامۂ ارباب دول

گوہر آمائے رموز است نہ دریا و نہ کان — حکمت آموز عقول است نہ علم و نہ عمل

+ دعوے ہمت و از شرم خساں در خلوت — بشکند رنگش اگر جامہ نباشد مخمل

گر ببازیچہ نہد در کف اندیشہ عناں — مے نہد غالیہ بر دوش جریر و اخطل

چہ بلا عیب نزاشتم کہ حسد کم بادا — مشنو عیب زرد ہی از سیم و غل

کہ چو او بود و کنوں ہست و دگر خواہد بود — اینک آں ماضی و حال اینک و ایں مستقبل

ہر کہ با او چو عطارد نبود مرد مصاف — صلح و تحسیں خوش آمد نہ تہور نہ جدل

آنچہ ابیات بلند است کہ از طبعش زاد — انتخابیست ز دیوان سخن بخش ازل

آنچہ ذرات معانیست کہ بر وے خورشید — ہمہ خورشید شود گر بشناسند محل

دارد از عزتِ اصل گہر و لذت شعر — پائے در تحت ثرے دست در آغوش زحل

عزتِ او نہ شہیدیست کہ حشرش نا شد — ورنہ بگریستمے از ستمِ مدح و غزل

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اگر او ناهنر دننگ شد از لذتِ شعر — شعر از عزت او نیک برآید ز دلیل

شعر از دو نیک و گر بد تو ز بانش دانی — شرح این با تو غلط جز تو برم لات و هبل

للہ الحمد که تا قدر تو نشناخت نبود — جوهر بندگیش چون هنرش مستعمل

ایکه در عهد تو عهد جم و کے گر بودے — همه بر خویش فشانے گهر مدح و غزل

شکر طالع کند و چون نبود شکر گذار — آن یک اندیش که چشمش نتوافتاد اول

صله نپذیرد و این حسنِ طلب نشماری — خود تو دانی که چها کرده بامید دلیل

او که پروانهٔ قدرست نسوزد زین نار — او که عمامهٔ عرش است نیفتد بو حل

صله بر مان گدائے و ستایشگر یست — بر ثنا گستریت این آیه مبادا منزل

آنچه دادی و دهی گرچه بمعنی صله است — صلهٔ دو ستیش باد نه مدح و نه غزل

قصهٔ مهر و وفا با تو نیارم گفتن — کیں حکایت چو نهایت نپذیرد اول

گویم از ناصیه اش هر چه نوشتست بخوان — این نه گویم که مفصل بشنو یا مجمل

در نشارت گهر چند طمع داشت قضا — زان باخلاص تو بشکست غرورش اول

عرفی افسانه مخوان نوبت دیگر شعر است — گوشهٔ چشم نمودند که تنگ است محل

مدح صاحب و حرف خود این طول کلام — هیچ شرم آیدت از نکتهٔ ماقبل و دل

بدعا رو که اجابت نظرش بر لب تست — گرچه محتاج دعا نامده مسعود ازل

تا ز تحویل حمل خاک زبر جد گردد — تا ز بول از عمل نامیه ماند مهمل

کشتهٔ مزرع بختِ تو بدین زاد و نمود — تا بحدیکه چرندش بمیان جدی و حمل

بعد مم خصم روان خسته چو در توبه گناه
تو بروں تاخته از حلم چو از علم عمل

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

45

اکبرنامہ جلد سوم

قصیدہ فیضی فیاضی در مدحت اکبر بادشاہ وستایش کشمیر

هزار قافلۂ شوق میکند شبگیر
که بارعیش کشاید بعرصۂ کشمیر

تبارک الله ازاں عرصه که دیدن او
ورق نگار خیال است و نقشبند ضمیر

هوائے او تنوع چو فکرت نقاش
زمین او متلوّن چو صفحۂ تصویر

بطرزهائے گزیں کارخانۂ ابداع
بنقشهائے عجب کارنامۂ تقدیر

غبار او بتواں خواند چشم را دارو
گیاه او بتواں گفت روح را اکسیر

بتن موافقت آب او چو بادۂ گل
بجاں مناسبت باد او چو شکر و شیر

به پیش فیض نسیمش دم مسیح سموم
به نزد آب روانش زلال خضر غدیر

گرو بمیکدۂ عشق خانقاه ورع
بدل بنعره مستانه صیغۂ تذکیر

غریو کوس زجوش و خروش بے ایما
صدائے آب زآواز غنول تعبیر

زهوش میبر و الله اکبر ایں چه صداست
فداش نعرۂ تهلیل و غلغل تکبیر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فصول او متشابہ زاعتدال ہوا — بہم یکے فے واردی بہشت و بہمن و تیر
زمین صندلیش نم زبرف کافوری — بیاد دادہ زآمیزشِ گلاب و عبیر
نسیم او زسر آب تیز میگذرد — کہ باد را نتواں داشت پائے در زنجیر
زسر جواں شود اریک نسیم صبحدمش — کنند قسمت بر عجز و جزو عالم پیر
درد بجائے گیاہ زعفراں ہمی روید — کہ آب و خاک طرب را چنیں بود تاثیر
بہر طرف روی از بحر فیض مالامال — ہزار چشمہ جوشندہ چوں دلِ تحریر
زاعتدال ہوایش شگفت نیست شگفت — کہ سر زند ہمہ عناب از نہال زریر
بحیرتم کہ چہ آثار قدرت ازلی ست — بہر نظارہ بنازد نظر بہ صنع قدیر
دریں دیار مغنی ترانہ ساز مکن — بس است زلبِ مرغان نغمہ سنج صفیر
شراب خوردہ حریفاں بجائے آب آورد — کہ تشنگان ہوس را ہمیں بود تدبیر
خراب آں مے بیغش کہ ہست ہمچوں عشق — بعقل در تگ و تاز و بصبر در زد و گیر
بعینہ زر محلول آمدت بہ نظیر — اگر از و فگنی قطرۂ بچشمۂ قیر
کند مشاہدہ نصف النہار جرم سہا — شعاع جوہر او گر فتد بچشم ضریر
اگر دماغِ لطافت شود گلاب طلب — کنند از لفِ ایں بادہ برگ گل تقطیر
خروج کردہ عنب در چمن ستارہ شدہ — کش از میانِ فوا گر فتہ اند امیر
شمیم سیب دہد مغز روح را تر طیب — نسیم بہ فگند طبع ذوق در تعطیر
بسندہ نیست گر یکدلش چو من در عشق — کہ با ہزار دل آمد دریں چمن زنجیر
بعجز معترفم در شمار میوہ و گل — کہ ہست بر قدِ معنی لباس حرف قصیر
بجلوہ ہائے فریب آہوان مشکینش — کشیدہ شیرِ دلاں را بدامِ عشق اسیر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زبسکہ مست کند نکہت ریاحینش — کنند دست حمائل بگردن شنجیر
زمین اگر چو دل عنبریان طرب خیز است — سپہر گردہ گرد خاک او بیادہ خمیر
زمانہ تا بود پائے سپہر یار برد — فگند لالہ و گل را بجائے فرش حریر
بہیں گزیدہ ایزد یگانہ اکبر شاہ — خدیو غیب سپہ پادشاہ عقل وزیر
نہ چرخ را بتگاپوئے حد منش اہمال — نہ بخت را بسر انجام دولتش تقصیر
نمودہ ہمچو صفات خدائے عز و جل — مصون مکارم ذاتش ز صمت تغییر
نوشتہ اند در الواح آسمان نامش — چو اسم اعظم در لوحۂ تکسیر
چنانچہ واجب بر جزو و کل بود عالم — بود احاطۂ او بر نقیر و بر قطمیر
نظام کل بکف ہمتش چو داد قضا — بلطف و قہر شد آفاق را بشیر و نذیر
بدفتر کرمش جمع نہ سپہر قلیل — بخزن نظرش نقد ہفت گنج حقیر
دراں زمیں کہ بدولت فشاند گنج روان — نوشتہ عامل جودش بر آرزو توفیر
ز موج بر رخ دریائے چین نمودار است — کہ دست ہمت او زد طمانچہ تشویر
چو اوست کوہ گہر بخش گو عدو میکاہ — چو اوست زندۂ جاوید گو حسود بمیر
چنانچہ عقل کل آمد نخست سطر وجود — کتاب فضل بنامش خرد کند تصویر
بدور صیرفئ عقل راست معیارش — نماند قلب ز زر درہ کانچہ ترویر
وگر صلائے ہدایت دہند عالم را — کہ عقل در لمعان است و فیض در تکثیر
رسیدہ وقت کہ دیگر ز ہفت اقلیمش — لوائے فتح رسانند مینسائی بشیر
دیار دلکش کشمیر را مسخر کرد — بداں صفت کہ سلیماں پری کند تسخیر
چو داد ایزدش آں ملک خوبست تا گردد — دراں زمیں سعادت بسجدہ شکر پذیر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

غرض زسیر و سلوکش ہمیں کہ از نظرے — خرابۂ دل درویش را کند تعمیر
چو کارہا ہمہ در وقت خویشتن کردست — مجال اگر سر موے دراں رود تاخیر
بساعتے کہ بود زبدۂ زمان شرف — بساعتے کہ بود نخبۂ قران کبیر
چہ مشتری بسعادت چہ زہرہ عیش نگال — کہ ماہ در شرف و آفتاب در تدویر
زعیش در رہ آں عرصہ راند موکب عزم — کہ شوق را تہ اشتاے او نبود گزیر
زہے چو طالع عاشق ہمہ نشیب و فراز — زہے چو فکرت عامل ہمہ مدار و مشیر
زمار پیچ رہش رم کند نظر کہ درست — ہزار کوہ و ہمہ چوں فلک بصد تدویر
بداں صفت کہ دل من بخون زسنگدلاں — زسنگ او بخطر شیشۂ سپہر اسیر
اگر نہ ایں ہمہ اوتاد کوہ ہے بودے — زمیں زجائے نرفتن عسیر بود عسیر
بحکم خسرو والا زتیشہ کوہ کناں — ہزار جوئے رواں کرد صاف تر از شیر
چناں بکوہ کمر خارہ را تراشیدند — کہ بہر موکب شاہی سزد ممر و مصیر
بچشمہ چشمہ نظر کن بسیل سیل بہ بیں — مگر گرانی او کردہ کوہ را تقصیر
زمیں عرصۂ کشمیر را سماں گذراند — بفر دولت تقبیل پایہاے سریر
شدند نور پذیر از رخش وضیع و شریف — شدند فیض ستاں از کفش کبیر و صغیر
دراں فضائے فریبندہ مجلسے آراست — کہ اں بحسن مجسم نظر کند تفسیر
دل نظارگیاں مست بوئے لالہ و گل — دماغ مجلسیاں تازہ از نبید و عصیر
ہوس پیالہ بلب در ترنم مے نوش — نشاط دایرہ در کف بنغمۂ بم و زیر
صبا بمروحۂ برگ در پئے تنسیم — شمال مجمرۂ گل بدست در تبخیر
بغمزہ و نگہ افتاد کار اہل نظر — اگرچہ بزم طرب نیست جائے خنجر و تیر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دمیده دمبدم افسون بخودنی برد دل — مغنیان لطافت سرا بهر تحریر
زبسکه ریخت بدامان آرزو مراد — بر آستان هوس آرزو نماند فقیر
بزندپوش شدند اوفتادگان نیاز — که سر نوشت ازل داشتند نقش حصیر
ثنا طرازی ایں بزم در نمی گنجد — بنظم شاعر معنی نگار و نثر دبیر
بسال سی و چهارم از اواسط خرداد — ز ابتدائے جلوس خدیو عالم گیر
ز نهصد و نود و هفت بود ماه رجب — که گشت کوکب اقبال او بارض منیر
چو کارخانه تقدیر شد بفرمانت — هفت کشور فرماں بر اں شوی تو قدیر
شمایلے که خداوند در تو تعبیه کرد — خرد نیافت در آئینه خیال نظیر
بظاهر از شرم دهر را تو صاحب و شاه — بباطن از نگرم خلق را تو مرشد و پیر
ترا سه گوهر یکتاست گو شوارهٔ بخت — جلائے آئینه چشم ناقداں بصیر
ازاں سه جوهر قدسی یکے سپهر کمال — دوم محیط سعادت سوم سحاب مطیر
بمکرمت همه آفاق را ملاذ و معاذ — بفضل و مرحمت تست هست فضل ظهیر
بمعدلت همه آفاق برگزیده ترا — که کس باینهمه دولت نبود جز تو جدیر
بعیش بزم فروز و بجیش رزم بساز — بشوق رخش بتاز و به تیغ ملک بگیر
قسم بقبضهٔ قدر کمان قدرت حق — که با تو نیست کس از روزگار در تکبیر
بصورت ار چه مشابه بود ولے فرقست — ز غنچه گل صد برگ تا بعقدهٔ سیر
رخ سخن چه نگارم که قدر عالی تست — بروں ز حیطهٔ فهم و احاطهٔ تقدیر
سخن شناسا من فیضیم ثنا گویت — که بر بیاض سخن مدحتت کنم تحریر
چو در نگارش معنی قلم بجنبانم — هزار رقص کند آسماں ببانگ صریر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اگرچہ ہندنژادم و لے باقبالت — مرا زدانش یونانیاں دلیست خبیر
بچشم عقل نظر کردہ ام سواد سواد — بدشت فکر نوردیدہ ام سفیر سفیر
باتفاق عطارد زفرق خود برجبیں — نہادہ بر سر عقلم عمامۂ توقیر
مبین زباں خموشم کہ از سرادق شوق — دلم رسانندہ بنہ پردۂ بسپہر تفیر
جواہر سخنم بر جمازہ میگردد — کہ میر قافلہ نتواں شدن بجنس پسیر
عزیز ساخت مرا کبریائی لطف ترا — فلک نیارد دیدن بدیدن تحقیر
دگر سخن بدعائے تو ختم خواہم کرد — چنانچہ نظم شود منتظم بحرف اخیر
ہمیشہ تا کہ بود سال را دوازدہ ماہ — کہ در دوازدہ برج آید آفتاب منیر
دوازدہ صفتت خواہم ارچہ میدانم — کہ ایں دوازدہ اوصاف تست عشر عشیر
جہاں مسخر و طالع سفید و عمر دراز — فلک مشاور و دولت جلیس و بخت مشیر

عزیز کینہ و افر و لشکر فزون و ملک آباد
قضا مطیع و قدر یاور و خدائے نصیر

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وقائع نعمت خان عالی

قصیدہ شہر آشوب

دریں ملک خراب امروز کس را نیست سامانے
چو گنج افتادہ اند اہلِ ہنر در کنجِ ویرانے

بسر حدے رسیدہ خلق را افراط ناداری
کہ معنی ہم ندارد ایں زماں حرفِ سخندانے

سپاہے ہم بمیدانِ قناعت میکند جولاں
زشمشیر و سپر دارد دمِ آبے لبِ نانے

طبیب از علمِ طب دریاد میدارد ہمیں معنی
نباشد خوبتر از شربتِ دینار درمانے

منجم را نشد غیر از فلاکت از فلک حاصل
زضعفِ جوع بیند قرصِ مہ را گردۂ نانے

زبس عطار مشتاق است قوتِ لایموتے را
بچشمش آش و ناں آید چو بنویسد اُشنانے

زفکرِ مفلسی رمّال از بس ریش خود کندہ
نمودہ با درستی لحیہ اش را شکل لحیانے

نباشد آں قدر سرمایہ ہم جرّاحِ مسکیں را
کہ بر زخمِ دلِ خود سرنگوں سازد نمکدانے

چو طفلے نے سوار از بہر روزی میدود کاتب
زکلکِ خود کمیتی دارد و از صفحہ میدانے

محاسب سال را بنوشت ماہ روزہ در دفتر
برائے آنکہ معلومش نشد شوال و شعبانے

زحیرت گفت قاری من کلوا میخواندہ ام یارب
نخواندم ہیچگہ لا تاکلوا در ہیچ قرآنے

شدہ خیاط ہمچوں سوزنے از تنگ چشمیہا
ہمیشہ چشم دارد دامنش بر جیبِ احسانے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شود صباغ از رنگے برنگے ہر دم از خجلت
کہ نعمتہائے الوان رفت و محتاجم بیک نانے

نماندہ پیش شماعی بہائے رشتہ شمعے
مگر از عشق بازاں وام گیرد رشتۂ جانے

ندارد باغباں مشت زری چوں غنچہ دلتنگ است
برنگ گل ازیں غم چاک زد ہر دم گریبانے

رسد تا جاں سپاری کار تنبولی ز بے برگی
برائے سرخروئے خود ندارد بیرۂ پانے

تنور آسا بخاکستر نشستہ نانوا زیں غم
کہ از افتادن ناں بر سرش افتاد تاوانے

دریں لشکر بسانم یارم با خویش مے سنجد
نماندہ در دکاں بقال را جز سنگ میزانے

نہ نقدی ہست دلے جنسے دلے دلال بازاری
برائے خود فروشی وا کند ہر روز دکانے

در و گر آرہ را در خانۂ خود راند از خست
مگر بر ریزۂ خوانش نمودہ تیز دندانے

چہ کو بد آہن سرد از برائے رزق آہنگر
کہ غیر از سخت جانی چوں ندارد پتک و سندانے

جزو ۱۱ بروئے در ہم گوالہ چنیں زد سکۂ ضرابی
کہ ایں نقد روانرا نیست چوں حال جنس ارزانے

نہ بیند روئے زر حجام گر آئینہ بفروشد
کہ یک مو در بساطش نیست غیر از چشم حیرانے

دلے بر داشت حجامے ز دستِ کیسۂ خالی
بسنگِ پا زد و گفتا ز کجا آرم چنیں جانے

غم روزی دلالِ آتش است و پنبہ مے گوید
بایں نسبت بود بردار رفتن کار آسانے

ز خامی مے پزد سودا چو باورچی نمے یابد
برنج و روغن و سیر و پیاز و مرغ حلوانے

بگفتا کاغذی کو کاغذے رنگین و پر کارے
کہ پندارم کماچ سرخ و از خشخاش افشانے

گدا در کشتی کشکول آبے ہم نمے یابد
ولے در ریختن ہا آبرویش کرد طوفانے

ز گھڑیالی یکے پرسید از روزت چہ ماند آیا
بگفت احوال اگر این ست پہرے ساعتے آنے

صدائے ماتمی از خانۂ برخاست پرسیدم
چہ شد گفتند دریں خانہ وارد گشتہ مہمانے

ز جائے غلغل شادی شنیدم گفت ہمسایہ
کہ شخصے دید شب در واقعہ چہر آرد انبانے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

یکے گفتہ خداوندا بحق نوح پیغمبر — برائے قلعہ گلکندہ کن ایجا دطوفانے
یکے گفت اے سبب سازِ کریم از عزت یوسف — بمن بنمائی خوش در خواب امشب گنج پنہانے
یکے میگفت اے رحمان بحق موسے عمراں — بیا راز آسماں سر کنگبیں بامرغِ بریانے
یکے گفت اے خداوندِ کریم از حرمت عیسے — برائے ما فرست امروز ہیجوں مایدہ خوانے
یکے میگفت بہر قرض دادن خلق کن یارب — یہودی ہندوئے نصرانی و گبرے مسلمانے
یکے میگفت در گریہ بحق ارحمی یا رب — کرم فرماؤ بفرست آں ملک را پیش انسانے

زاہلِ حرف باید گفت اہل حرفہ بسیار است
بخاموشی ادا کردم سخن را نیست پایانے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

انشاے قایم مقام

من احسن القصاید

دلا تا کے شکست از دست ہر پیماں شکن بینی
در آ از سینہ کاینہا جملہ زیں بیت الحزن بینی

برو بیروں ازیں خانہ برو از خویش و بیگانہ
کزیں دیوان دیوانہ گزندِ جان و تن بینی

سفر یکقطعہ از نیراں بود حبِ وطن زایماں
ولے صدرہ سفر خوشتر چو خواری در وطن بینی

دریں دور زمن طور زغن نیکو بود امّا
تو ایں طالع نخواہی دید تا گور و کفن بینی

چو عنقا باشی و معدوم باشی زان وجودے بہ
کہ خود را گاہ مادہ گاہ نر ہمچوں زغن بینی

بیا مرغ ارشوی بلبل شود آشفتۂ گل شو
کہ گر بینی جفا بارے ز یار خویشتن بینی

نہ مرغ خانہ کز بہر دمے آب و کفے دانہ
گہے جور زن و گاہے جفاے بابزن بینی

ہماں بہتر چو زپروانہ گرت آتش بجاں افتد
ز شمع انجمن نز شعلہ خار و گون بینی

وگر چوں کبک کہساری ترا از خمے رسد کاری
ز شستِ تیر زن باری نہ دست پیرزن بینی

تو اے طوطی کہ در ہندوستاں بس دوستاں داری
چو ایں سکیں چرا در مسکن دشمن سکن بینی

ترا غم خصم دیرینہ است و ہمخانہ دریں سینہ
وز آں بے رحم پر کینہ بس آفات و فتن بینی

چرا در خانۂ دشمن چو محبوساں کنی مسکن
مگر در پاے جاں چوں من زلطف شہ رسن بینی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پرت بشکستہ بالت بستہ حالت خستہ پس انگہ
ہوس داری کہ در کنج قفس طرف چمن بینی

اگر داری ہوس بشکن قفس برکش نفس تا پس
بساط باغ و زاغ و جلوۂ سرو و سمن بینی

بباغ اندر شوی تازاں و نازاں باہم آوازاں
طربہاے نواز و نبال غمہاے کہن بینی

زحلقوم شب آویزاں غنوں برار غواں خواہی
زمرغان سحر خیز انجمن برنسترن بینی

بیازیں تنگنا بیروں خماں چوں چند درویراں
کہ آفت از نشستن راحت از بیروں شدن بینی

جہانے را سپہر شب تا سحر از دست تست و تو
طمع داری کہ در طرف مقل کحل وسن بینی

تو خود با ترک خونریزی چو بنشینی و برخیزی
ہر آنچہ از چشم او بینی چرا از چشم من بینی

مگر از خیل خدام شہنشاہ جہانی تو
کہ جرم دیگراں رازیں ضعیف ممتحن بینی

خیانت پیشہ کردی با من و حق داشتی اما
خیانت پیشگاں را پیشکار و مؤتمن بینی

تو ہم از راے تدبیر من از سر و آزنی شاید
چہ مدبر را مدبّر راہزن را راے زن بینی

محق را مبطل انگاری و محسن را مسیئ آنگہ
بلیدے را بلد خوانی حسودے را حسن بینی

زغافی را مصافی پیش اگر آید خجل گردی
چو باطل را بطل دانی و خائن را ختن بینی

تو از فکر غزا او بگر عذرآور گذر ورنہ
شوی رسوا چو زیں زن خصلتاں عجز و جبن بینی

بگاہ لاف و ہنگام گزاف ار مردشاں دیدی
نگہ کن تا بوقت کارشاں کمتر زن بینی

بیا بگذار ازیں سودا کہ من خود کافرم زینہا
اگر جز راے شیدو شین و رنگ و مکر و فن بینی

ہمہ گندم نماؤ جو فروش اندار نہ یکمن جو
چو بدہند از چہ درد نبال آں صد بار من بینی

تو خود کوہ ار شوی گاہے چو یک پر کاہشاں خواہی
ببر زایشاں طمع کیں کاستن از خواستن بینی

مدہ از عشق آخر ہمچو خر تن زیر بار اندر
کہ بس بار محن آخر دریں دار محن بینی

ز آخور دور شو گر خر شوی خر کور شو بارے
کہ نہ آب و علف خواہی نہ جل و نہ رسن بینی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چرا باید شگفت از آنکہ چوں گاوان پرواری — فزوں بینی ثمن ہر جا فزونی در سمن بینی
بہ از ہفتاد من بینی قطورے کز بن ہر مو — قطور لفظ و قطر انش بتن ہفتاد من بینی
جواد ضامر و جلال نافج را دریں میداں — نہ بینی فرق تا در پویہ دوتا ختن بینی
بیا بکشا زبان و ہر چہ خواہی گو کزایں اخواں — نہ بینی مہر تا مُہر خموشی بر دہن بینی
بہر جا باشی و صد بدبہ بینی زاں بتر نبود — کہ اینجا خاتم جم را بدست اہرمن بینی
نہال خدمت و کالائے قدمت را دریں حضرت — پریشانی ثمر یابی پشیمانی ثمن بینی
مر العنت کن از سرمایۂ صدق و صفا آخر — دریں بازار پُر آزار اگر غیر از غبن بینی

من ایں سرمایہ را آوردم اینجا و خطا کردم
تو بارے پند و عبرت گیر چو بر حال من بینی

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سہم = تیر : خوف = حصہ

قصاید قاآنی

ہنگام نہضت عباس شاہ غازی طاب ثراہ

از خراسان و ماندن محمد شاہ غازی نور اللہ مرقدہ فرماید

آنچہ من بینم بہ بیداری نہ بیند کس بخواب
زانکہ در یک حال ہم در راحتم ہم در عذاب

گاہ گریم چون عراقی گاہ خندم چون قدح
گاہ بالم چون صنوبر گاہ نالم چون رباب

بر سجال من یکے بنگر بہ چشم اعتبار
تا شوی آگاہ کہ صد از صد ندارد اجتناب

گریم و در گریۂ من خندہا بینی نہاں
خندم و بر خندۂ من گریہا یابی حجاب

زاں ہمے گریم کہ جاں از کام دل شد ناامید
زاں ہمے خندم کہ دل بر کام جاں شد کامیاب

موکب عباس شاہی شد برے از خاوراں
شد محمد شہ مہیں فرزند او نائب مناب

آں سریر مجد و شوکت را ہمایوں شہریار
ایں سپہر قدر و مکنت را فروزاں ماہتاب

مر مرا از طلعت ایں ماہ در دل خرمی
مر مرا از ہجرت آں شاہ در جاں پیچ و تاب

آں پدر از سہم تیرش تیر بد کیشاں بکیش
ایں پسر از بیم تیغش تیغ شاہاں در قراب

آں پدر جمشید تخت و ایں پسر خورشید بخت
آں پدر کاموس تاب و ایں پسر کاؤس آب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آں پدر با موکبش فتح و سعادت ہمعناں — ایں پسر با کوکبش فرّ و جلالت ہمرکاب
آں ولیعہد شہنشہ ایں ولیعہد پدر — آں چو گل زاد از گلستاں ایں ز گل ہمچوں گلاب
چوں پدر اینک بگیتی ملک بخش و ملک گیر — چوں پدر اینک بگیہاں رنج بین و گنج یاب
زر فشاند سر ستاند بر نماند بر خورد — رنج بیند بے شمر تا گنج یابد بیحساب
درگہ کوشش ہژبر است ار زرہ پوشد ہژبر — درگہ بخشش سحاب است ار سخن گوید سحاب
قدر او کوہست کورا کہکشانستے کمر — جود او بحریست کورا آسمانستے حباب
سیر خنگش سیر گردوں را ہمے ماند کز آں — روز کیں در عرصۂ گیتی در افتد انقلاب
جود او بارندہ ابر و خشم او درندہ میر — خنگ او غرّاں ہژبر و تیر او پراں عقاب
گر نسیم خلق او در کام ضیغم بگذرد — نشنوی از کام ضیغم جز شمیم مشک ناب
طفل را با سطوت او رنج ایام مشیب — پیر را با رافت او عیش ہنگام شباب
آسمان فتح را نعل سمند او ہلال — نوعروس ملک را گرد سپاہ او نقاب
لطف او از وادیٔ بطحا بروید سمن — قہر او از چشمۂ کوثر برانگیزد سراب
لب بہ بندد از سخن سحباں چو او گوید سخن — کانچہ او گوید خطا ہست و آنچہ ایں گوید صواب
سبعۂ داثرونہ را بر کعبہ بر بندد کسے — کش نباشد آگہی از رتبۂ اُمّ الکتاب
روز ہیجا گر بسیر تو سن گردوں شود — گرد رہ گردوں گرا تر از دعائے مستجاب
دشت کیں از جوش جیش و جنبش یکراں شود — تنگ چوں چشم خروس و تیرہ چوں پرّ غراب
خار صحرا چوں سناں گردد مہیائے طعاں — سنگ ہاموں چوں حسام آید پذیرائے ضراب
از زمیں بر چرخ گرداں ہر زماں بارد خدنگ — آنچناں کز چرخ گرداں بر زمیں بارد شہاب
تیغ گردد کر تو مے کش زہر صد کژدم بہ نیش — رمح گردد افعی کش سم صد افعی بناب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گنبد خضرا ز بانگ گاؤ دم در ارتعاش — تودهٔ غبرا ز گرد باد پا در احتجاب
تن جدا از روح چون دست مظلوم از علاج — سر تهی از مغز چون جام مسکین از شراب
چون تو از مکمن بروں آئی بعزم رزم خصم — با تنے چوں آسمان و با رخے چوں آفتاب
بر یکے تو سن عیاں بینند صد اسفندیار — در یکے جوشن نہاں یابند صد افراسیاب
خوں فشاں گردد چناں تیغت کہ گر تا روز حشر — خاک را کادی نیابی ہیچ جز لعل مذاب
خنجرت چوں نوعروساں در شبستان خلق را — ہر نفس ناخن کند از خونِ بدخواہاں خضاب
گر ہمہ البرز کوہ از آتشِ شمشیر تو — پیکرش گوگرد ساں فانی شود از التہاب
خسروا طبعِ کریمت کوہ را ماند از آنکہ — ہر سوالے را دہد از لطف بے منّت جواب
با سحاب رحمتت چیحوں شود صحرائے خشک — با شرار خنجرت ہاموں شود دریائے آب
تا بیاساید زمیں مانند عزمت از درنگ — تا نیارامد فلک مانند عزمت از شتاب
ہر تنے کو در خلافت پائے بر جا چوں ستوں — ہمچو میخ خرگہش اندر گلو با دا طناب

در ستایش شاہزادہ رضوان وسادہ
شجاع السلطنۃ حسن علی میرزا گوید

باد نوروزی شمیم عطر جاں مے آورد — در چمن از مشک چیں صد کاروان مے آورد
رستم عید از برائے چشم کاوس بہار — نوشدارو از دل دیو خزاں مے آورد
یا منوچہر صبا زی آفریدون ربیع — فتح نامۂ سلم و ے از خاوراں مے آورد
بہر دفع بیوراسب دے گلستان کادہ را — از گل سوری درفش کاویاں مے آورد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رستم اردی بهشتی مژده نزد طوس عید — از هلاک اشکبوس مهرگان می آورد
بهر ناورد فرامرز خریف اینک سپهر — از کمال بهمنی تیر و کمان می آورد
یا پیام کشتن دارای دی را باد صبح — در بر اسکندر صاحبقران می آورد
یا شماساس خزان را قارن اردی بهشت — دستگیر از نیزهٔ آتش فشان می آورد
یا نوید قتل کرم هفتواد دی نسیم — در چمن چون اردشیر بابکان می آورد
یا گروی فصل دی را بر فراز تل خاک — گیو فرودین بخواری موکشان می آورد
نقش نامی را نگر کاینک باستمداد باد — نقشها از پرده در سلک عیان می آورد
خواهران لاله و گل را هفت اندام خاک — همچو رویین تن زراه هفتخوان می آورد
خندهٔ گل راست باعث گریهٔ ابر بشگفت — کاشک چشم او خواص زعفران می آورد
نقش نامی خود نمودی نیست بل اهنو خویشت — صنعها بین تا زهر حرفت چسان می آورد
گاه برماند نسا جان پرند از نسترن — در سمن دیباد و زگل پرنیان می آورد
گاه بر هنجار صرافان زر و دینار چند — از گل خیری ببازار جهان می آورد
از سنان لاله گاه از بید برگ برگ بید — صنعت پولاد سازی در میان می آورد
مطلعی از مطلع طبعم برآمد کز فروغ — مهر را در چادر کحلی نهان می آورد
ساقیا تا شراب ارغوان می آورد — بزم را آرزم گلگشت جنان می آورد
جام کیخسرو پر از خون سیاوشان کند — در دل الماس یاقوت روان می آورد
قصد اسکندر همیں ظلمات بود نے آب خضر — طبع رمزے زیں سخن را در بیان می آورد
خود نمید انست اسکندر مگر کاندر شراب — هست تاثیرے که عمرے جاودان می آورد
از دل صاف صراحی در تن تابندهٔ جام — دست ساقی مایهٔ روح روان می آورد

CC-0. In Public Domain. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection. Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دست افشان پای کوبان آرمشاقے سادہ رو — روبسوے درگہ پیر مغاں مے آورد
خلق را جشنے دگرگون است گویا نوبہار — از شمیم عطر گلشان شادماں مے آورد
یا نسیم صبحگاہی مژدگانی نزد خلق — از نزول موکب شاہ جہاں مے آورد
قہرمانِ ملک جمشیدی بہادر شاہ حسن — آنکہ کیواں را بدرگہ پاسباں مے آورد
آں شہنشاہے کہ ہر شام و سحر از روے شوق — سجدہ بر خاکِ رہش ہفت آسماں مے آورد
آنکہ یک رشحِ کفِ او آشکارا صد ہزار — گنج باد آورد گنج شایگاں مے آورد
ہر کرا الطاف او تاج شرف بر سر نہاد — روزگارش کامگار و کامراں مے آورد
ہر چہ چیز نقشِ وجود اوست نقاش قضا — بر سبیل آزمون و امتحاں مے آورد
ہیچ دانی با عدد تیغ جہاں سوزش چہ کرد — آنچہ بر سر کشت را برق یماں مے آورد
تا بدیوان جہاں نامش رقم کرد آسماں — نام دشتاں را کہ اندر داستاں مے آورد
رفعتِ کاخ جلالش در سہ ایوان دماغ — کاردانانِ یقیں را در گماں مے آورد
نصرت و فیروزی و فتح و ظفر را روزگار — بارکاب شوکت او ہمعناں مے آورد
حسرتِ دستِ گہربارش مزاجِ ابر را — با خواصِ ذاتیِ طبع دخاں مے آورد
فرقہ دیہیم دار ایش ہر دم صد شکست — بر شکوہ افسر شاہ اردواں مے آورد
خصم بادے چوں ستیز و خرسوارے از کجا — تابِ نا وردِ سوارِ سیستاں مے آورد
مور کز سستی نیارد پرّ کاہے بر کشید — کے گزندے بر تنِ شیر ژیاں مے آورد
یا طنینِ پشہ لاغر کہ ہیچش زور نیست — کے خلل بر خاطرِ پیلِ دماں مے آورد
نے گرفتم از درِ طوس است آسیب از کجا — بر تن و بازوے سامِ پہلواں مے آورد
کہتر ین کرپاس دار بارگاہِ حشمتش — از جلالت پا بفرق فرقداں مے آورد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گردش گردون بگردش کی رسد هر گه که او — در جهان رخش عزیمت را جهان می آورد
لرزه اندر پیکر هفت آسمان افتد ز بیم — چون بهیجا دست برگرز گران می آورد
دفتر شاهان پیشین را بشوید اندر آب — هر کجا کآفاق نامش بر زبان می آورد
ای شهنشاهی که از تاثیر عدلت روزگار — صعوه را از چنگل باز آشیان می آورد
گر ز فرمانت فلک گردن کشد بر گردنش — دست دوران پالهنگ از کهکشان می آورد
روزگار از ازدواج چار ام و هفت باب — با کفت طفل عطارد را توامان می آورد
نیست جز تاثیر تابان نجم بخت هر چه را — لاب ز اسطرلاب و رمز از روجان می آورد
معجز تاثیر انفاس تو در تسخیر ملک — از دم عیسی روح الله نشان می آورد
موسی اشخص تو فرعون حوادث را ستوه — از ظهور معجز نکلک و بنان می آورد
مر قضا را در نظام حل و عقد روزگار — هر چه گوئی آنچنین و آنچنان می آورد
آسمان جز مهر و کینت ننگرد در سرمایه — آشکارا هر چه از سود و زیان می آورد
چون فلک صاحبقرانی چون ترا نارد پدید — زآن سبب آسوده ات از هر قران می آورد
شادزی شاها که دایم در وجود دولت عقل پیر — مژده ها از جانب بخت جوان می آورد
سوئی قاآنی ز روی مرحمت چشمی فگن — کز در معنی نثارت هر زمان می آورد
گرچه نظمت نیست لایق کش تو آنستن شنید — زانکه طبعش آسمان و ریسمان می آورد
لیک چون همواره در مدح تو میراند سخن — روزگارش هر دو عالم رایگان می آورد
روح پاک افضل الدین بدرست پیک باد — تهنیت هر دم ز خاک شیروان می آورد

روز و ماه و سالیان در دو غم در نجت مباد
تا که دوران روز و ماه و سالیان می آورد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در ستایش امیرزاده شیردل ارغون میرزا ابن شجاع السلطنة رحمهما الله گوید

بگوش از هاتف غیبم سحرگه این ندا آمد — که وقت عشرت جان بخش جشن جانفزا آمد
بسالارے سپاه سالاردارائے تهمتن تن — که او سهراب دل شهزاده ارغون میرزا آمد
ظفرمندے که هندی اژدهائے اژدرا وبارش — بفرق بدکنش آتش فشان چون اژدها آمد
عدو بندے که خطے رمح او رپهنهٔ هیجا — دم آهنج اژدرے پیچان و مارے جانگزا آمد
بنزد خضر دانش موبدان این بس شگفتے زد — که زندان سکندر منبع آب بقا آمد
شگفتے اینکه قیر آگین نیام ظلمت آئینش — بکام تیره بختان چشمهٔ آب فنا آمد
بشکل عین از آنرو آمد از روز ازل تیغش — که عین عون و عین فعل و عین مدعا آمد
کشد در دیده خاک راه آهو از شرف ضیغم — بگیتی عدل او تا حاکم و فرمانروا آمد
سکندر خوانمش زانرو که از رائے جهان آرا — نمایان مظهر آئینهٔ گیتی نما آمد
دگر افراسیابش نیز خوانم بس عجب نبود — که آهن خود و آهن جوشن و آهن قبا آمد
دلش سرچشمهٔ فیض و نوال و بخشش و احسان — کفش کان عطا و رزش وجود و سخا آمد
عبیر خلق او را تا لئے مشک ختن خواندم — خروچین برجبین افگند کین عین خطا آمد
تعالے الله بنا میزد زهے اے آسمان قدرے — که حکم نافذت پهلوزن امر قضا آمد
به تیر راست روخم کرده پشت بدسگالان را — کمانت کز ازل چون پشت نگردون دوتا آمد
نهنگے اژدهاشکل است شمشیر شرربارت — که هم خود بحر خون آورد هم خود آشنا آمد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فلک سرسام جست از صدمۂ گرزت ازاں برتن — صلیب افگن ز خطِ قطب و خطِ استوا آمد
ربایدمغفر از فرقِ دلیراں تیغ رخشانت — خمے آہن سلب اعجوبۂ کاہن ربا آمد
شہا خصمِ پدرت آں تیرہ بخت بدکنش کایدر — سرشش بر تن گراں از کید و دیوش رہنما آمد
پیچ رزم را سازد کہ باوے کیسہ آغازد — نداند کو پس از داور خدا گیہاں خدا آمد
ز بہر دفع او اکنوں براں تازی نسب بنشیں — کہ در دشت دغا ہمپویہ با بادِ صبا آمد
دمے زن با پدرت آں شترزہ شیر بیشۂ مردی — کہ از گرزش تن الوند و شہلاں تو تیا آمد
کہ ہاں اے شاہ لختے بر بجاں افشائے ما بیں — کہ روز آزمونِ ما بہ میدانِ وغا آمد
عنانِ ما بما بگذار خود بنشیں رکابے زن — یکے بر جوہر ما بیں کہ وقتِ کارہا آمد
نہ آخر بچۂ شیر ژیاں شیر ژیاں گردد — نہ آخر زادۂ نر اژدہا اژدہا آمد
زباں از مدح دارائے جہاں بربند قاآنی — کہ ہاں وقتِ ثنا بگذشت ہنگام دعا آمد
الا تا از مسیر ہفت نجم و سیر نہ گردوں — گہے عیش و طرب حاصل گہے رنج و عنا آمد

جہاں پایندہ باد از دولتت کاندر جہاں مردم
بہم گویند ایں دولت مگر بے انتہا آمد

ستایش وزیر بے نظیر کہف الادانی
والاقاصی جناب حاجی آقاسی

چہ حسن تربیت گردد قرین با پاک گوہر — زر شحے آب خیزد در ز مشتے خاک زاید زر
سرشت خاک کان و آب نیساں گرچہ پاک آمد — ولے از فیض خورشید ست کاں زر گردد ایں گوہر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بسے زحمت برد دهقان که در زیر زمین تخمے
پذیرد پنج و یابد شاخ و گیرد برگ و آرد بر

اگر فولاد کانی را نه بودے تربیت لازم
ز کانها ساخته زادے سناں و ناوک و خنجر

بعمرے بندگاں را تربیت از خواجگاں باید
که شاگردے شود استاد و گردد کهترے مهتر

سوارے چوں علی باید که تا یک قبضه آهن را
نماید ذوالفقارے از دهاں او بارد ضیغم در

شعیبے باید و صدیق بے عیبے که چوں موسے
شود بعد از شبانیها کلیم الله پیغمبر

رسولے باید و نفس مسلمانی که چوں سلماں
رود اندر مداین صبت او همدوش با صرصر

چناں چوں حاجی آقاسی بباید خواجهٔ دانا
که سر بازے کهیں را بامهیں گردوں کند همسر

بلے در راه طاعت چوں حسیں خاں هر که سر بازد
ستاره بایدش خادم زمانه بایدش چاکر

ز سربازی سرافرازی بجدے یافت در خدمت
که پرّ ابلقش ساید بر اوج گنبد اخضر

چو در تبریز شد لبریز از خونِ جگر چشمش
ز حرمانِ حضورِ شه چناں کز سرخمے ساغر

برے آمد ز آذربایجاں و زیارتے یزداں
همائے همتِ خواجه فگندش سایه بر پیکر

سفیر روم و افرنجش نمود و شد برو م ازرے
بداں شوکت که از یوناں بایراں آمد اسکندر

هنرها کرد و خدمتها نمود و رفت باز آمد
دلش از مهر شه فربه تنش از رنج ره لاغر

ملک منشور یزدش داد و سالے چند بود آنجا
که شد در فارس غوغائے و خواند او را بر دے دادر

بفرّ شاه و عونِ خواجه شد سالار ملکِ جم
به یزد افزوده شد شیراز و تنها شد بداں کشور

بماهے فتنهٔ سالے نشاند و کاخ و بستاں را
عمارت کرد و کشت افزود و نهر آورد و جوے و جر

پس از سالے دو کاند مرز خاور زادهٔ آصف
چو اهریمن خیالِ خود سرے افتادش اندر سر

بحکم خواجه زی خاور روان شد لشکرے ازرے
چو صنع سرمدی بیحد چو علمِ احمدی بے مر

سپاهے مشت شاں گوپال و سرشاں خود و تن جوشن
نگه شاں تیر و مژگاں شاں سناں ابرو پرند آور

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بجائے تن نہفتہ پیکمن شمشاد در جوشن
بجائے سر نہادہ یک احد فولاد مغفر

بہمراہ سپہ سی توپ رعد آوا کہ در ہیجا
بتو فداز دہان ہر یکے چندیں ہزار اژدر

گلوشاں خوابگاہ مرگ و دل شاں نایب دوزخ
دہاں شاں رہگذار برق و غوشاں نایب تندر

سپاہ شہ چو در بسطام شد با خصم رو بارو
غریو توپ رعد آشوب بر گردوں شد از اغبر

اجل شد کازو تن آہن حوادث دم زمیں کورہ
بتر زیں پتک و سر سندان و مرد اُستاد آہنگر

ازیں سو جیش شہ نابستہ صف چوں مژۂ جاناں
از آنسو جیش خصم آشفتہ شد چوں طرۂ دلبر

غرض زان پیش کایں آشوب خیز دبیر ملک جم
برے رفت و نمود ایثار جیش شاہِ دیں پرور

چو پویاں با دصد اسب و چو گردوں تا زصد بختی
چو کاں لب حرۂ سیم و چناں چوں کہ دو صد اشتر

بعونِ خواجہ ہر روزش فزوں شد شوکت و عزت
چو ماہ نو کشش افزاید فروغ از خسرو خاور

نظام الدولہ کردش نام و شاہش داد شمشیرے
کہ بینی بر نیامش آنچہ در کانہا بود گوہر

حمایل چوں نمود آں تیغ را گفتی معلق شد
زخطِ استوا ماہِ نوے آمودہ از اختر

ہم از الماس بخشیدش نشانی کز فروغ او
شبِ تاریک بنماید خطِ باریک در دفتر

مر آں فرخ نشاں چوں بر تن آویزد بداں ماند
کہ از بالائے شمشادے دمد یک لعلے ستاں عبہر

یکے خضر احمایل نیز دادش کز پسِ شاہاں
سپہداراں و نومیناں اعظم را بود در خور

چوں آں خضر احمایل افگند بر دوش ہنداری
شد اول کہکشانے بسز از مہرِ ضیا گستر

ہم او را خواجہ تکریمات بیحد کرد و بخشیدش
ہمایوں جبہ تاجنہ جاں ساز داز ہر شر

لباسے تار و پودش از شعاع مہر و نورِ مہ
کہ روشن شمسہایش شمس گردوں را سزد افسر

دو شمسہ بر دے از الماس و مروارید آویزاں
یکے چوں شمس بر ایمن یکے چوں بدر بر السیر

قلمدانے مرصع نیز بخشیدش کہ پنداری
سراپا ساعدِ حور از لآلی گشتہ پُر زیور

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ہم اورا دادرخشاں خاتم لعلے بدیں معنی | کہ چوں ایں لعل باد ت چہرہ سرخ از رحمت داور

ہمانا ہفتۂ نگذشت کش باز از سر رحمت
قبائے خویشتن بخشید گیہانباں کیواں فر

در ستایش شیراز صانہ اللہ عن الاعواز و عیان آں و تخلص بمدح معتمد الدولہ منوچہر خاں طاب ثراہ گوید

تبارک اللہ از فارس آں خجستہ دیار | کہ مے نہ بیند چوں آں دیار یک دیار

بزیر بقعۂ گردوں بروے رقعۂ خاک | ندید دیدۂ بینا چناں خجستہ دیار

کسے ندیدہ در آفاق ایں چنیں معمور | بہیچ عصرے از اعصار مصرے از امصار

نسیم او ہمہ دلکش تر از نسیم بہشت | ہوائے او ہمہ خرم تر از ہوائے بہار

زلالہ ہر دمن اوست کوہے از یاقوت | زسبزہ ہر چمن اوست کانے از زنگار

حدائقش زدہ پہلو بہ ہشت باغ بہشت | زگونہ گونہ فواکہ زگونہ گونہ ثمار

زبسکہ زمزمۂ سار خیز دار ہاموں | زبسکہ قہقۂ کبک آید از کہسار

فضائے دشت پر از صوتہائے موسیقی | ہوائے کوہ پر از لحنہائے موسیقار

زرنگ ریزئے ابر بہار در ہاموں | زمشک پیزئے باد بیع در گلزار

ہزار طعنہ دمن رابدکۂ صباغ | ہزار خندہ چمن رابکلبۂ عطار

زہر کرانہ پری پیکراں گروہ گروہ | زہر کنار قمر طلعتاں قطار قطار

چو جسم دامق ورتاب زلف شاں زنسیم | چو بخت عاشق درخواب چشم شاں زخمار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زرشک خامۂ صورتگرانِ شیرازش — روان مانی دلو شاست جفت عیب و عوار
زہر چہ عقل تصور کند دراو موجود — زہر چہ وہم تفکر کند در آں بسیار
ہمہ صناع چینش بصحن ہر دکّان — ہمہ طرایف رومش بطرف ہر بازار
بصد ہزار چمن نیست یکہزار و دراد — بشاخ ہر گل در ہر چمن ہزار ہزار
بخاک او نتواں پانہاد زانکہ بود — زانبیا و رسل اندرو ہزار ہزار
زہے سفید حصارش کہ نافریدہ خدائے — چناں حصارے در زیرایں کبود حصار
بگرم سیر نخیلات او بوقت ثمر — بسان پیران خم گشتہ از گرانیٔ بار
زہر نہال برومندش آشکار ترنج — بسان گوے زنخ برفراز قامت یار
یکے بشکل چو بر خط استوا خورشید — یکے بوضع چو در صحن آسمان سیّار
جبال شاخہ اش با سپہر نجوائے گوے — چو عاشقے کہ کند راز دل بیار اظہار
بباغ و راغش ہر گوشہ صد بساط نشاط — چو ماہ و مہرش ہر سو ہزار جام عقار
ز عکس ساقی و رنگ شراب و طلعت گل — پیالہ گشتہ بہر گوشہ مطلع الانوار
ز بس قلاع و صیاصی ز بس بقاع و قصور — ز بس مراع و مواشی ز بس ضیاع و عقار
بساحتش نبود شخص را مجال گذر — بعرصہ اش نبود مرد را طریق گذار
صوامعش چو ارم گشتہ کعبۂ اشراف — مساجدش چو حرم گشتہ قبلۂ ابرار
منابرش چو فلک مرتقائے خیل ملک — معابرش چو افق ملتقائے لیل و نہار
ز بسکہ عارف و عامی برآں کنند صعود — ز بسکہ رومی و زنگی دریں شوند دچار
منجمانش بہر نخ زیج و اسطرلاب — زار تفاع تقاویم و اختراں ہشیار
ندیدہ نبض حکیمانش از کمال وقوف — خبر دہند ز رنج نہانِ ہر بیمار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

محاسبانش ز آغاز آفرینش خلق — شمار خلق توانند تا بروز شمار
ز لحن مرثیه خوانان او گداز دسنگ — چو جسم عاشق بیدل ز دور ئے دلدار
هزار محفل و در هر یکے هزار ادیب — هزار مدرس و در هر یکے هزار اسفار
ز صرف و نحو و بدیع و معانی و امثال — بیان و فقه و اصول و ریاضی و اخبار
ز جفر و منطق و تجوید و رمل و اسطرلاب — نجوم و هیئت و تفسیر و حکمت و آثار
یکے نکات طبیعی همے کند تعلیم — یکے رموز الهی همے کند تکرار
یکے نوشته بر اشکال هندسی برهان — یکے نموده ز قانون فلسفی اظهار
یکے سراید کاینست رائے اقلیدس — یکے نگارد کاینست گفت بهمنیار
بویژه حضرت نواب آسمان بواب — محیط دانش و کان سخا و کوه وقار
بهر هنر بود از اهل هر هنر ممتاز — چو از گروه بنی هاشم احمد مختار
تبارک از اسد الله خان جهان هنر — که هست اهل هنر را بذاتش استظهار
گرش دو دیده ظاهر نگر بروں آورد — بنوک کزلک تقدیر چرخ بد هنجار
بنور مردمک چشم معرفت بینند — سواد سر سویدائے مور در شب تار
هزار چشم نهان بیں خدائے داده بده — که خیره اند ز بینائیش الوا الابصار
زهے وزیر سخنداں که نوک خامهٔ او — مشیر ملک بود نے زبان و نے گفتار
قلمش را دو زبان است و صد هزار زبان — بیک زبانهٔ او یک زبان کند اقرار
بود دو گوهر یکتاش در یسار و یمیں — چو مهر و ماه رواں بالعشی والابکار
یکے یگانه تدبیر همچو آصف جم — یکے گزیده به شمشیر همچو سام سوار
ز کلک لاغر آں نیکخواه گشته سمیں — ز گرز فربه ایں بدسگال گشته نزار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

هم از عنایت داماد او عروس سخن — هزار طعنه زند بر عرایس ابکار
بدست اوست گهِ جود خامه در جنبش — بداں مشابه که ماهی شناکند بحار
خهی وصال سخنداں که گشته نقد سخن — بسعی صیرفی طبع او تمام عیار
گذشته نثرش از نثره شعرش از شعرے — ولے نه نثر و ثارش بود نه شعر شعار
نه یک شعر به شعرش کسے نشانده صله — نه یک بشیز به نثرش کسے نموده نثار
بهفت خط جهاں رفتمیت هفت خطش — ولے زهفت خطش نیست خط یکدینار
کلامش آب روانست طبعش از جیرت — نشسته برلبِ آب رواں چو بوتیمار
اگر کمال بود عیب کاستے افزود — بعیب او و بعیب من ایزد داداد
زابلخاں نکنم وصف زانکه بحر محیط — شناورش بسناره نمیبرد بکنار
زدود مطبخ جودش سپهر گشته کبود — زگرد توسن قهرش هوا گرفته غبار
گرش بمن نبود التفات باکے نیست — که نیست در بر خورشید ذره را مقدار
برادر و پسرش را چگونه وصف کنم — که مرگ خواهد از بیم تیغ شاں زنهار
یکے بهمین یمینش زمانه خورده یمیں — یکے ز نیسر یسارش ستاره برده یسار
یک از هزار نگویم بصد هزار زباں — ثناے حضرت بکلر بکے خطهٔ لار
زبسکه لولو ریزد ز طبع لولو خیز — زبسکه گوهر ریزد ز دست گوهر بار
حساب آں نتواں کرد تا بروز حساب — شمار آں نتواں یافت تا بروز شمار
زهے کلانتر دانا که طوطیِ قلمم — بگاه شکرش شکّر فشاند از منقار
چه مدح گویم از میر بهبهاں که بود — بخوان همّت او روزگار خوان سالار
اگرچه دیر به پیوست با امیر جهاں — ولے ز خدمت او زد دنگسلد چوں تار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ز شیخ بندر ہستم بنالہ چوں تندر — کہ دارد م ز حقارت وقار آں چو حقار
دو دست اوست دو دریا و من ز حیرت آں — ہمے زدیدہ دو دریا رواں کنم بکنار
زہے وکیل کہ چوں نفخ صور موتے را — دہد صیت سخا جان بجسم دیگر بار
ز خان جہرم اگر باشدم ہزار زباں — یک از ہزار کنم وصف اندک از بسیار
ز فیض صحبت خان نفر نفور نیم — کہ ز نگ غم بزداید بصیقل افکار
چہ مدح گویم از حکمراں چو مہ کہ ہست — یگانہ گوہرے از صلب حیدر کرّار
محمدؐ آنکہ در اہست عاقبت محمود — بعون احمدؐ مختار سیّد ابرار
ز قدح فارس مرا قدح کرد و گفت مگرد — بگرد دایرہ عیب یک جہاں احرار
بعرق خویش ازیں بیش نیش طعن مزن — کہ آخرت عرق شرم ریزد از گفتار
کلامت آب روانست و این عجب کہ مرا — نشستہ ز آب روانت بدل غبار نقار
ز قدح پارس چو برگردنت بود تقصیر — زدرّ مدحش برگردنت سزد تقصار
بویژہ اکنوں کز عدل حکمران جہاں — شدہ است حیرت کشمیر و غیرت فرخار
جناب معتمد الدولہ کز سحاب کفش — بود ہمارہ در آزار ابر در آزار
ز بحر جودش جوئیست لجۂ عمان — ز جیب حلمش گوئیست گنبد دوّار
سپہر و ہر چہ دراں نقطہ حکم او چنبر — جہاں و ہر کہ در و بندہ قدر او سالار
ستارہ کیست کہ از امر او کند اعراض — زمانہ چیست کہ بر حکم او کند انکار
زہے ز صاعقہ تیغ آسماں رنگت — بسان رعد خروشاں پلنگ در کہسار
بمہد عہد تو در خواب امن رفتہ جہاں — ولیک بخت تو چوں پاسباں بود بیدار
خلاف با تو بود آں گنہ کہ توبۂ آں — قبول مے نشود با ہزار استغفار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بزرگوار امیر امرا یکی خانه است — که تنگ تر بود از چشم مورو دیدهٔ مار
بسطح آن نتوان کرد رسم دایره زانکه — زبسکه تنگ نه گردد بهیچ سو پرکار
شود چو پائے ملخ روے شان خراشیده — اگر دو پشه نمایند اندر آن پیکار
ازآن سبب که ز ضیق فضاء تنگے جا — همے خورند ز هر گوشه بر در و دیوار
درود و موش ملاقی شوند اگر باهم — زهم گذشت نیارند از یمین و یسار
بجائیگاه ملاقات جان دهند آخر — که شان نه راه گریز ست و نه مجال گذار
وگر دو مور در و از دو سو کنند عبور — زنند قرعه و بر یک دگر شوند سوار
ازآن سبب که درآن تنگنائے شان نبود — نه راه گذار فرار و نه جایگاه قرار
چهارده تن در خانهٔ بدین تنگی — که نیک تنگ تر است از دهان ترک تتار
بروے یکدگر افتاده ایم پیر و جوان — چنانکه چین رخ پیر و خم بزلف نگار
ولے دو خانه بود در جوار آن خانه — که زنده دار مارا به من قرب و جوار
وسیع چون دل دانا کشاده چون رخ دوست — بخرمی چو بهشت و بتازگی چو نگار
گر آن دو خانه یکے را بنقد بستانم — بنقدمے نشوم با هزار غصه دو چار
بزرگوارا کردم شکایتے زین پیش — ز اهل فارس که شاداں زیند و بر خوردار
بهجو و هذیان بستند بر من ایں بهتاں — کساں که شاں نبود فهم معنیٔ اشعار
کنوں بعذر هجائے نکرده بسر دوم — مرایں قصیده که دارد مدحتاں اشعار
قسم بحشمت و جاه تو گر همے جویم — ز هیچکس بجهاں عیب خاصه از اخیار
ولے ز هر که گزندے رسد بخاطر من — به تیغ هجو برآرم ز جسم و جانش دمار
بود بکام تو یارب مدار هفت سپهر — کند بگرد مدار تا سپهر پیر مدار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تبارک اللہ از فکر بکر قاآنی — کہ جان حاسد از ابکار او بود افگار
خطائے شعرش چوں صبر عاشقاں اندک — قبول نظمش چوں جور دلبراں بسیار
قوافیٔ سخنش ہست چوں ثنائے امیر — کہ طبع را نمایند ملول از تکرار
ویا عطائے امیرست کز اعادۂ او — زجان سایلِ مسکیں برون برد تیمار
جہان جود و منوچہر خاں کہ انگیزد — بگاہ خشم ز آب آتش و ز باد سنجار

ہمیشہ خرگہ اقبال و شوکتش را باد
اہل طناب فلک قبّہ و زمیں مسمار

در ستایش پادشاہ جمجاہ ناصر الدین شاہ خلد اللہ ملکہ در زمان ولیعہدی گوید

سہ ہفتہ پیشتر ک زین شبے بماہ صفر — چو سال نعمت و روز وصال جان پرور
شبے کہ گردوں بروے نمودہ بود نثار — ہر آں سعود گہ اجرام راست تا محشر
شبے شرافتِ روحانیاں در و مدغم — شبے سعادتِ کرّوبیاں در و مضمر
بجنبش آمدہ ہر ذرّہ در نشاط و طرب — چنانکہ در شبِ معراج پاک پیغمبر
ستارگاں بستایش ستادہ صف در صف — فرشتگاں بنیایش نشستہ پر در پر
زمیں ز برف چو آمودہ دشتے از نقرہ — فلک ز نجم چو آگندہ بحرے از گوہر
ہوا مکدر و صافی چو طرۂ غلماں — زمانہ تیرہ و روشن چو چہرۂ قنبر
ہوائے تیرہ شدہ بادبان برف سفید — چنانکہ پردہ کشد دود پیش خاکستر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زعکس برف برق کہ تابید برافق گفتی — سپیدہ سر زدہ پیش از خروش مرغ سحر
ہوائے تیرہ میان سپہر و خاک منیر — چو در میان دو یزداں پرست یک کافر
نشستہ بودم مست آنچنانکہ دو کف خویش — نیافتم کہ کدام ایمن و کدام ایسر
زبادہ بسکہ شدہ سرخ چشم من گفتی — دو ستارۂ کف الخضیب جستہ مقر
کہ ناگہ از رہ پیکے رسید و مژدہ رساند — چہ گفت گفت کہ اے آفریدگار ہنر
چہ خفتہ کہ ولیعہد شد سوئے تبریز — بحکم محکم گیہاں خدائے کیواں فر
چو دولت از چہ ستاریش از پس لشکر — چو نصرت از چہ پیوندش ہمرہ موکب
یکے بچم کہ ببوسی رکاب او چو قضا — یکے بپوک کہ بگیری عنان او چو قدر
مرا ز شادی ایں مژدہ ہوش گوش رفت — چناں شدم کہ تو گوئی کسم نداد خبر
پیالہ خواستم و نقل و عود و رود و رباب — کباب و شاہد و شمع و شراب و شہد و شکر
چمانی و نے و سنطور و تارہ و سارنگ — چغانہ و دف و طنبور بربط و مزمر
دو چشم دوختہ بر ساقیان سیمیں تن — دو گوش داشتہ زی مطربان رامشگر
بداں رسید کہ خوں از رگم جہد بیروں — زبسکہ بادہ بخوں تنگ کردہ راہ گذر
نشستہ در برِ من شاہدے چو خرمن ماہ — دو زد دو نابہ بدوشش معلق از عنبر
سہیل قاقم پوش و شہاب ساغر نوش — تذرو غنا گیر و غزال شیر شکر
خطش ز تخمۂ ریحاں تنش ز بطن حریر — رخش ز دودۂ آتش دلش ز صلب حجر
لبش بر نگ جگر گوشۂ عقیق یمن — وزاں عقیق مرا چوں عقیق خون بجگر
سواد طرۂ او پائے تخت و حسن و جمال — بیاض طلعت او دست بخت شمس و قمر
در آب دیدۂ من عکس قد و روے و لبش — چو عکس سرو و گل و لالہ اندر آب شمر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دو چشم من چو زره گشت پر زبند و گره — ز عکس پیچ و خم زلفگان آن دلبر
مۓ بدستم کز پرتوش بزیر زمین — درون دانه عیان بود برگ و بار و شجر
چنان لطیف شرابیکه بسکه میزد جوش — همے تو گفتی خواهد بپرّد از ساغر
چه دردسر دهمت تا سه هفته روز شبان — نشسته بودم در نالے و نوش دلهو و لطر
پس از سه هفته که چون شیر زغزاله چرخ — نموده پنجهٔ خونین ز بیشهٔ خاور
ز خواب خادمکے کرد مرا بیدار — بصد فریب و فسونم نشاید در بستر
گلاب و صندل بر جبهتم همے مالید — که تا خمار شرابم فرو نشست از سر
بگفتمش چه خبر ما جرائے رفته بگفت — ز خون دو بهر من شد دو لالهٔ احمر
ببجهه سر که نمودم همے ز رشک دروں — بچهره بر که فشاندم همے ز اشک بصر
ز جائے جستم و بستم میان و شستم روے — ز مهر گفتمش اے خادمک نمان ایدر
برو به آخور و اسب مرا بکش بیرون — هیون داستر و زین آر و ساز برگ سفر
چو این بگفتم زمک بزیر لب خندید — جواب داد مرا که اے حکیم دانشور
کدام زین و کدام آخر و کدام اسباب — کدام اسب و کدام اشتر و کدام استر
بخرج باده شدت هر چه بود هیچت نیست — بغیر کودن لنگے که نیست راه سپر
گمان بری بدل نعل بر قوایم او — بساحری که فولاد بسته آهنگر
بسوئے مرگ نکو جاریست چون کشتی — بجائے خویش همه ساکنست چون لنگر
بود چو جسم مثالی ز لاغری تن او — که تنگ مے نکند جا بچیزهاے دگر
بگاه پویه نماید ز بس رکوع و سجود — چو سایه افتان خیزان رود براه اندر
نعوذ بالله در رے اگر وزد بادے — بیک نفس بردش تا بملک کالنجر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کنوں چہ چارہ سگالی کہ بر تواز شش سو
روندہ چرخ فرو بستہ است راہ مفر

بخشم گفتمش ایدوں ز چرخ نہ ہراسم
کہ چرخ گرداں زیر است و بخت من برتر

مرا بنوک قلم بحر آفرید خدائے
کہ از دوات عمان سازم از مداد گہر

بہر کجا کہ رود شعر من چو نافۂ چین
بہائے او ہمہ سیم آورند و بدرۂ زر

بویژہ ہمچو ولیعہد داورے دارم
کہ بینیش دو جہاں جان درون یک پیکر

یکے چگامہ فرستم برش کہ بفرستد
بسیج راہ و بخواند مرا بداں کشور

برائے آنکہ ز چشم حسود خوں بچکد
زنوک خامہ زنم بر رگ سخن نشتر

بگفتم این و بکف ناگرفتہ خامہ ہنوز
ز عرش یزداں در مغز من دوید فکر

ز حرص مدح ولیعہد از سر قلمم
فرو چکید معانی بجائے نقش و صور

چو روے دولت او تازہ کردم این مطلع
کہ گنج مدح و ثنا را بدو کشایم در

مطلع ثانی

زہے گرفتہ بہ تیغ و سناں چہ بحر و چہ بر
زہے کشودہ بکلک و بنان چہ خشک و چہ تر

عطائے دہ بدمت کاردان ملک وجود
کمند خم بخمت نردبان بام ظفر

زبان تیغ تو ضرغام مرگ را ناخن
جناح چتر تو سیمرغ بخت را شہپر

چو نام خنگ ترا بر زبان برد نژاد
بروں جہد اگرش مہرہ است در شش در

وگر بکان نگردد دشمن ترا آہن
برد گلویش ناگشتہ ناوک و خنجر

تو چوں بباغ چمی بہر کندن گل و سرو
بباغباناں چشمک زند ہمے عبہر

بر زم و بزم تو دانند مگر بکار آید
کہ نے نروید از خاک جز کہ بستہ کمر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

حدیث تیغ تو تا بر زبان خلق گذشت — بریده گشت حروف هجا ز یک دیگر

حلولی ار نه جمال تو دید پس نه چه گفت — حلول کرده خداوند در نهاد بشر

ترا و شاه جهان را اگر نصاری دید — که گفت روح الله مر خدایرا ست پسر

حکیم گوید جان را بچشم نتوان دید — نکرده است مگر بر شمایل تو نظر

نسیم خرم تو گر بر شام نطفه وزد — شگفت نیست که بالغ شود به پشت پدر

بعقل گفتم با جود ناصری عجب است — که بچه خون خورد اندر شیمهٔ مادر

جواب داد که خون خوردنش ز فرقت اوست — غذای مردم مهجور چیست خون جگر

قلوب خلق ز هجرت چنان لبالب گشت — که در ضمیر بر اندیشه تنگ شد معبر

خطیب نام ترا چون بر وز وجد و سماع — بر آن شود که برافلاک پرّد از منبر

ادیب مدح ترا چون کند ز شور نشاط — گمان بری که بود مست بادهٔ خلّر

بوصف خنگ تو غواص خامه ام دیخواست — ز بحر طبع فشاند بنامه سلک درر

نقوش وصفش از آن پیشتر که جنبد کلک — ز بس روانی از دل بجست در دفتر

عجب تر آنکه ز بس چابکست توسن تو — حروف نامش جنبد بنامه چون جانور

چنان فضای جهان را گرفته هیئت تو — که مه نیارد بیرون شدن نگه ز بصر

شها مها ملکا داد گستر املکا — منم که مدح تو شعر مرا بود زیور

سخن بمدح تو گوئی ز آسمان آرم — که مه نریزد از خامه ام بجز اختر

تو آفتابی و تا گشتی از دو چشم دور — سیاه شد بچهان بین من جهان یکسر

چنان ضعیف شد تنم که صفحه را کاتب — ز استخوان تن من همی کشد مسطر

چه راحت است مرا بی حضور حضرت تو — چه هستی است عرض را بطبع بی جوهر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کم ز خاک گر فتی که چون غبار مرا
نبردی افتاں خیزاں بهمرهٔ لشکر

بخاک پای تو کز طعن دشمنان شب و روز
بحیرتستم و گویم چه روی داد مگر

که شاه ناصرالدین را زیاد قاآنی
شود فرامش فالله خالقی اکبر

همیشه تا که رسن تاب از پس آید پیش
که تا رسن را آرد ز حلقه در چنبر

هر آنکه سر کشد از چنبر ولای تو باد
قدش چو حلقه نگون جسم چون رسن لاغر

در ستایش شاهزادهٔ رضوان وساده
شجاع السلطنة حسن علی میرزا گوید

منت خدایرا که ز تائید کردگار
فرمود فتح بارهٔ باخر ز شهریار

حصنی که بر کنار فصیل حصار او
نبود ز منجنیق فلک سنگ را گذار

حصنی که از نظارهٔ برجش ز فرق چرخ
از فرط ارتفاع فتد تاج زرنگار

حصنی که در بیوت بروج رفیع او
سیارگان چرخ برین را بود مدار

حصنی که روزگار ز یک خشت بارهٔ اش
بر گرد نو سپهر تواند کشد حصار

حصنی که اوج کنگره اوچنان رفیع
کز وی هزار واسطه تا عرش کردگار

در زیر آسمان و فراتر ز آسمان
در ملک روزگار و فزون تر ز روزگار

زانسوی قعر خندق او نا فریده است
جای بسی قدرت خویش آفریدگار

مانندهٔ قواعد شرع نبی قویم
چون بازوان حیدر کرار استوار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

قایم تر از قلوب ظریفان سنگدل — محکم تر از عهود حریفان خاکسار
بالای خاکریز وے این نیلگوں سپهر — چونانکه بر فراز قلل سیر گون غبار
چون عقل با متانت و چون چرخ بس بلند — چون عرش با رزانت و چون کوه پایدار
حاشا که منهدم کندش هیچ حادثه — جز تر کتاز لشکر دارای نامدار
ارغنده شیر بیشهٔ مردی ابوالشجاع — کش مانده تیغ از آتش نمرود یادگار
فرمانده زمانه که جان سوز خنجرش — بر قسمت پر ترشح وابر یست پر شرار
آن حیدرے که زاده ز یک پشت و یک شکم — شمشیر جانستانش با تیغ ذوالفقار
در تیغش از طبیعت اردی بهشت نیست — گر دد چرا ز مقدم او دشت لاله زار
چون روند بعرصه در ایام دار و گیر — چون جا کند به پهنه بهنگام گیر و دار
گوش سماک و نعرهٔ رستم ز مرز غن — سمع سپهر و ناله روئین تن از فزار
یکران کوه سنگش پیلے پلنگ خو — شمشیر ابر رنگش بحرے نهنگ خوار
رویش چو در غضب فلک در والا مال — رایش چو در سخط ملک در ذکر زینهار
ذکرے ز صولت وے و غوغاز کاشغر — حرفے ز هیئت وے و افغان بقندهار
چون تیغ او بجلوه هوا شار سان روم — چون رخش او به پویه زمین ملک زنگبار
در بحر ژرف اگر بعطوفت نظر کند — هر قطره اش شود بشبه در شاهوار
شاها تو ئی که چشمهٔ سوزان تیغ تو — بر قسمت لجه آور وابر یست شعله بار
سر ویست نیزه رسته ز دریائے دست تو — سروار چه مے نروید الا ز جویبار
خونریز خنجر تو بود نوبهار فتح — نبود عجب ظهور شقایق به نوبهار
تیغ نزار تو بخت سیمنت نجاحیت — ایں ملک را سیمیں کند آن خصم را نزار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در بحر دست دیو تو گو پال کوه سنگ — در رزم بشکند سر خصمان خاکسار
آرے سفینه بشکندش تخته تخت لخت — در بحر اگر بصخره صما کند گذار
از چیست فتنه را نه رباستش نخ اجل — گر نیست در حسام تو تاثیر کوه کنار
تا بد چو تا به پیکر ماهی درون آب — برقی ز خنجرت کند ار جلوه در بحار
دریا در آستین تو یا دست در فشان — شهلان بزیر زین تو یا خنگ راهوار
تیغ تو مرغ در بشست تو یا تیر دال پر — البرز بر بدست تو گر ز گاو سار
آنجا که ابر دست تو را سخا دهد — دریای بیکران شود از قطره شرمسار
تا بی ز برق تیغ تو در کوه کوه خصم — تفی ز نار صاعقه در دشت دشت خار
خصمت اگر ز باده پرستای غرور — خود را بروز رزم شمارد چو ذوالخمار
قهر تو چون خمار شکن باده بشکند — از سرخ نشای مے خون از سرش خمار
آنجا که برق تیغ تو آتش فشان شود — از باس او گیاه نروید ز مرغزار
از تو یکے سواره و گیتی پر از رکوب — از تو یکے پیاده و گیهان پر از سوار
تیغ تو گر بجانب دریا گذر کند — از سهم او نهنگ گریزد بکوهسار
در شاهراه پرده جیشت بروز رزم — خون جگر خورد ظفر از در انتظار
شاها مرا ز گردش ایام شکوهاست — یک یک فرو شمارم بروجه اختصار
اول ز طالع خود و دویم ز خشم تو — سیم ز دور چرخ و چهارم ز روزگار
پنجم ز طعن خصم و ششم دوری از وطن — هفتم ز تنگدستی و هشتم ز اضطرار
بیچاره من که از فن نه باب و چار ام — یکباره زین دو چار بحنت شدم دوچار
ناچاره زین دو چار بچاری ز چار سوے — با چاره هیچ چاره دو چارم بچار تار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چرخ سیاه کارم دارد سیه گلیم
با آنکه چون سپیده دمستم سپید کار

در عین نوجوانی گشتم ز غصه پیر
با وصف کامرانی گشتم ز مویه خوار

خوشیده شاخ عمرم در موسم شباب
شاخ ار چه می نخوشد در فصل نوبهار

سیمرغ قاف دانش و فضلم و لے چه سود
کم دارد بے فلک ز حقارت کم از حقار

ناچیده از حدیقهٔ دوران گل مراد
دستم ز خاک سرزنش ناکسان فگار

ہاں اے ملک منم که فلک هر شب از نجوم
بر فرق من عقود دُرر میکند نثار

ہاں اے ملک منم که ز زر و سیم ز مهر و ماه
با نقد رائے ناقد من هست کم عیار

ہاں اے ملک منم که تند بر درم سپهر
منسوج جان همارهٔ چو جولا گرد غار

ہاں اے ملک منم که بهم چشمئ سپهر
دادی چو آفتاب مرا جای در کنار

ہاں اے ملک منم که کند ملک خاوران
امروز بر خجسته وجود من افتخار

ہاں تا چه شد که همچو عزازیل پر غرور
افگندیم ز پایهٔ معراج اعتبار

ہاں تا چه شد که شکر شکر عواطفت
شد در مذاق راحت من زهر ناگوار

ہاں تا چه شد که شعلهٔ سوزان آه من
انگیزد از شرر ز مسامات یم بخار

قا آنیا علاج نه بینم بغیر از آنکه
از خشم شهریار گریزم بشهریار

در بحر فکر بکر سخن سنج فاریاب
غوصی کنم دو دُرّ ثمین هر دو شاهوار

بر حسب حال خود سخن چند داشتم
لیکن بدین یکے کلمه کردم اختصار

کاے آفتاب ملک ز من نور وا مگیر
وے سایهٔ خدائے ز من سایه بر مدار

ختم محامد تو کنم زین غزل که هست
چون رشتهٔ لآلی منظوم و آبدار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

غزل

برخ دوزلف مشک فشان چوں فگند یار
شاهد لیلتین علی طرفی النهار

بازار برلے آنکہ پریشاں شوند جمع
زد شانہ بر دو طرّہ مشکین تابدار

اے قوم ازیں دو عقرب جرّارہ الحذر
اے قوم ازیں دو افعیٔ خونخوار الفرار

خونیں دلِ من است کہ آوردۂ بدست
از ترس مدعی زچہ نامش نہی نگار

ہر جا کہ رنگ خط نورونے زین جنس
ہر جا کہ چین زلف تو ملک جہاں تتار

جز شام زلف در رخ چوں نوبہار تو
نشنیدہ کس دراز شود شب بہ نوبہار

قاآنی ار ز ہجر رخت نا امید شد
خواہد شدن زلطف تو روزے امیدوار

تا عدتِ وحوش وطیور است بیقیاس
تا مدت شہور و سنین است بے شمار

بادا دوام عمر تو چندانکہ حشر و نشر
باشد برت حکایت پیرار و نقل پار

در توحید باری عزّ اسمہٗ

نہانی از نظر اے بینظیر از بس عیانستی
عیاں شد سر ایں معنی کہ میگفتم نہانستی

گہے گویم عیانستی گہے گویم نہانستی
نہ اینستی نہ آنستی ہم اینستی ہم آنستی

بنزد آں کت از عین عیاں ہیند نہانستی
بپیش آں کت از چشم نہاں جوید عیانستی

یقیں ہر چند بیجوید گماں ہر چند میپوید
نہ محصور یقین استی نہ مغلوب گمان استی

بیانے را کہ کس واقف نباشد نکتہ پردازی
زبانے را کہ کس دانا نباشد ترجمانستی

بیانِ معنی و الفاظ و صورت نیستی لیکن
بمعنی صورت و الفاظ معنی را بیانستی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بچشم حق نگر گر ژرف بینند مرد و نامشور — تو در هر قطرهٔ پنهان چو بحر بیکران استی

اگر کس عکس خورشید فلک در آبدان بیند — نیارد گفت خورشید فلک در آبدان استی

کجا مهری که سیصد چند عبر اجرام رخشانش — درون آبدان بودن خلاف امتحان استی

وگر گوید نه خورشیدست کاندر آبدان دیدم — ز انکار عیان مردود عقل نکته دان استی

یکی گفتا قدیم از اصل با حادث نه پیوندد — سپس پیوندد ما با ذات بیهمتا چنان استی

بگفتم راست میگوئی و راه راست می پوئی — ولیکن آنچه میجوئی عیان از این بیان استی

بجنبد سرو را شاخ از نسیم و ریشه پا برجا — بجنبد اصل آن از باد اگر فرعش تو ان استی

ازین تمثال روشن شد که شخص آفرینش را — ثباتی با حدوث اندر طبیعت توامان استی

بمعنی هست پاینده بصورت هست زاینده — بوجهی از مکان بیرون بوجهی در مکان استی

ازان پایندگی همسایه با عقل گرانمایه — ازین زایندگی همپایه با یونان زمان استی

روان بوعلی سینا ازین اشراق سینائی — بزیر خاک تاری پای کوبان کف زنان استی

کس از دے تربیت پوید که قاآنی چنین گوید — سزاید مرحبا بالله که تحقیق آنچنان استی

بخاصانت بپیوندد کلام لغز من چونان — که راه گم کرده را رهبر جرس زی کاروان استی

ترجیع بند

در تهنیت جشن ولیعهد فردوس مهد سلطان محمود ابن ناصر الدین شاه غازی ادام الله ایامه

جشن سلطانیست امروز ای خوا هیم خورد — عیش می خواهیم کرد و باده می خواهیم خورد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مژده داد از جشن شاهنشه چو پیک نیک پے
مے بلفرخ روے پیک نیک پے خواهیم خورد

چوں بود شاهنشه ما یادگار جمّ و کے
مے بجشن یادگار جمّ و کے خواهیم خورد

تا دریں نیلی خم از مستی دراندازیم شور
سر بسر خمخانه هاے ملک رے خواهیم خورد

ساغر و چنگ و دف و کف سر بسر خواهیم زد
شیر و شهد و شکر و مے پے بہ پے خواهیم خورد

مانه تنها مے بیاد جشن سلطان میخوریم
کآب کوثر هم بیاد روے وے خواهیم خورد

دی بود اکنوں و مے نوشیم تا آید بهار
چوں بهار آید علی الله تا بدی خواهیم خورد

جانشیں محمود غازی کے نشیں بالاے تخت
گر نباید خورد مے امروز کے خواهیم خورد

گر بیاد آں ملک محمود مے خوردے ایاز
ما بیاد ایں ملک محمود مے خواهیم خورد

عاقبت محمود باد ناصر الدین شاه را
کز ملک محمود زیب افزود تاج و گاه را

تو پهلاے خسروانی اینک ادا میکنند
رعد و برق و ابر خیزد چوں دهاں وا میکنند

بر زمیں از آسماں آید مدام آواز رعد
تو پهانک بر خلاف رعد آدا میکنند

از زمیں هر سو بآسماں هر دم رود زمی آسماں
گوش گردوں کر شود هر دم کر ا میکنند

در گلو شاں مار سرخ و در شکم مور سیاه
طرفه مار و مور بیں کآهنگ اعدا میکنند

بنگر آں زنبورها گر برق آتش هر زماں
همچو زنبوران خون آلوده غوغا میکنند

هر طرف جشنے است برپا چیست با عشاق خلق را
کاینهمه رقص و طرب در باغ صحرا میکنند

سیم و زر هر سو بدامن میبرند از گنج شاه
جود شه فرموده یا خود خلق یغما میکنند

آنچه کوه است اینکه رقاصان مجلس گاه رقص
چوں مدار اختر انش زیر و بالا میکنند

جشن محمود است زانرو چوں سر زلف ایاز
مشک میپاشند و صحن بزم بویا میکنند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

عاقبت محمود باد ناصرالدین شاه را
کز ملک محمود زیب افزود تاج و گاه را

تاج مینازد که نیکو تاجدارے یافتم — ملک میبالد که فرّخ شهریارے یافتم
نصر از وجد و طرب در رقص کز بازوے شاه — کلاخ دولت را ستون استوارے یافتم
نخل ملکت در نما کز برگ ریز حادثات — خشک بودم تازه گشتم خوش بهارے یافتم
خاک ایران در طرب کز موج طوفان فتن — بس تلاطم داشتم اکنون قرارے یافتم
ملک شاه نازان کی بودم در بلا و اضطراب — ایمنم تا چون اتابک پیش کارے یافتم
شاهباز همت شاه هفت کشور کرد صید — باز میگوید که بس کو چک شکارے یافتم
تیغ خسرو خنده زد کز خون بدخواه ملک — از پے مستی شراب بیخمارے یافتم
لعل خندان کز تف خورشید عمرے سوختم — تا ز فرافسر شه اعتبارے یافتم
رخش شاهنشه ز وجد و شوق هر دم شیهه زد — کز نژاد شاه نیکو شهسوارے یافتم

عاقبت محمود باد ناصرالدین شاه را
کز ملک محمود زیب افزود تاج و گاه را

برفراز تخت شاهنشاه مکان دارد همے — مهر را ماند که جا بر آسمان دارد همے
از نشاط آنکه شاه نشست بر بالاے آن — بسکه بالد تخت گوئی تخت جان دارد همے
تهنیت گویند از بس شاه را از هر کران — خاک و خشت ملک گوئی روان دارد همے
شاه عمر جاودان است از برائے شخص ملک — ملک ازان نازد که عمر جاودان دارد همے
کودک مهد ار ولیعهد شهنشاه شد چه باک — تخت شاه طفلست و فرمان بر جهان دارد همے
بچه شیر است پندارے ملک محمود زانکه — شیر خوار است و دل شیر ژیان دارد همے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در کمانه مهد هر ساعت کند انگشت خویش
بسکه عزم بازئے تیر و کماں دارد ہمے

ابرو و مژگاں خود را دست مالد هر زماں
بسکه در دل شوق شمشیر و سناں دارد ہمے

عاقبت محمود باد ناصر الدیں شاہ را
کز ملک محمود زیب افزود تاج و گاہ را

شاہ ما را بخت سعد و اختر مسعود باد
اختر مسعود او را فرنا معدود باد

آرزوہائے کہ ہر یک است افزوں از دد کون
بر زباں نا وردہ پیشش حاضر و موجود باد

از وجودش جاں بود خرسند و از جودش جہاں
یکجہاں جاں خاک راہ این وجود و جود باد

بر در معبود چوں شاہاں بطاعت صف کشند
سر صف شاہان عادل در بر معبود باد

چوں ہمہ قصدش بسوئے حرمت او نیست و بس
حفظ یزداں قاصد جان و تنش مقصود باد

ہر زماں کاروان ملک محمود بر تختش سجود
جان یک عالم فدائے سا جد و مسجود باد

زیں ہمہ مولود و والد گر نتاج آرمند
آں نکو تر والد و ایں بہتریں مولود باد

چوں بود روز ولادت یاد ولیعہدی یکے
مر ملک محمود را کش ملک نا محدود باد

از پئے تاریخ سال ہر دو فانی نگاشت
ناصر الدیں را نشاط جسم و جان محمود باد

۱۲ ۶۱

عاقبت محمود باد ناصر الدیں شاہ را
کز ملک محمود زیب افزود تاج و گاہ را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مثنوی مولانا روم

بشنو از نے چوں حکایت میکند
وز جدائیہا شکایت میکند

کز نیستاں تا مرا ببریدہ اند
از نفیرم مرد و زن نالیدہ اند

سینہ خواہم شرحہ شرحہ از فراق
تا بگویم شرح درد اشتیاق

ہر کسے کو دور ماند از اصل خویش
باز جوید روزگار وصل خویش

من بہر جمعیتے نالاں شدم
جفت خوشحالان و بدحالاں شدم

ہر کسے از ظن خود شد یار من
از درون من نجست اسرار من

سر من از نالۂ من دور نیست
لیک چشم و گوش را آن نور نیست

تن ز جان و جان ز تن مستور نیست
لیک کس را دید جان دستور نیست

آتش است این بانگ نای و نیست باد
ہر کہ این آتش ندارد نیست باد

آتش عشق است کاندر نے فتاد
جوشش عشق است کاندر مے فتاد

نے حریف ہر کہ از یارے برید
پردہایش پردہای ما درید

ہمچو نے زہری و تریاقی کہ دید
ہمچو نے دمساز و مشتاقی کہ دید

نے حدیث راہ پرخون میکند
قصہ ہای عشق مجنون میکند

محرم این ہوش جز بیہوش نیست
مر زبان را مشتری جز گوش نیست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در غمِ ما روزہا بیگاہ شد | روزہا با سوزہا ہمراہ شد
روزہا گر رفت گو رو باک نیست | تو بماں اے آنکہ جز تو پاک نیست
گر نبودے نالش نے را ثمر | نے جہاں را پر نکردے از شکر
در نیابد حال پختہ ہیچ خام | پس سخن کوتاہ باید والسلام
ہر کہ جز ماہی ز آبش سیر شد | وانکہ بے روزی ست روزش دیر شد
بند بگسل باش آزاد اے پسر | چند باشی بند سیم و بند زر
گر بریزی بحر را در کوزۂ | چند گنجد قسمت یک روزۂ
کوزۂ چشم حریصاں پر نشد | تا صدف قانع نشد پر در نشد
ہر کرا جامہ ز عشق چاک شد | او ز حرص و عیب کلی پاک شد
شاد باش اے عشق خوش سودائے ما | اے طبیب جملہ علتہائے ما
اے دوائے نخوت و ناموسِ ما | اے تو افلاطون و جالینوسِ ما
جسم خاک از عشق بر افلاک شد | کوہ در رقص آمد و چالاک شد
عشق جانِ طور آمد عاشقا | طور مست و خر موسیٰ صاعقا
دود ہاں داریم گویا ہمچو نے | یک دہاں پنہاں ست در لبہائے وے
دمدمہ ایں نائے از دمہائے اوست | ہائے و ہوئے روح از ہیہائے اوست
یک دہاں نالاں شدہ سوئے شما | ہائے و ہوئے در فگندہ در سما
لیک داند ہر کہ او را منظر است | کیں فغاں ایں سر ہم زاں سر است
با لبِ دمساز گر خود جفتمے | ہمچو نے من گفتنیہا گفتمے
ہر کہ او از ہم زبانی شد جدا | بینوا شد گرچہ دارد صد نوا

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چونکہ گل رفت و گلستاں در گذشت — بشنوی زاں پس ز بلبل سرگذشت
سر پنہان است اندر زیر و بم — فاش اگر گویم جہاں برہم زنم
آنچہ نے میگوید اندر ایں دو باب — گر بگویم من جہاں گردد خراب
جملہ معشوق است عاشق پردۂ — زندہ معشوق است عاشق مردۂ
چوں نباشد عشق را پروائے او — او چو مرغے ماندہ بے پروائے او
من چگونہ ہوش دارم پیش و پس — چوں نباشد نور یارم پیش و پس
نور او در بر من و بیسر و تحت و فوق — بر سر و بر گردنم چوں تاج و طوق
عشق خواہد کیں سخن بیروں بود — آئینت غماز نبود چوں بود
آئینہ جانت از آں غماز نیست — زانکہ زنگار از رخش ممتاز نیست
آئینہ کز رنگ و آلایش جداست — پر شعاع از نور خورشید خداست
رو تو زنگار از رخ او پاک کن — بعد ازاں آں نور را ادراک کن
ایں حقیقت را شنو از گوش دل — تا بروں آئی بکلی ز آب و گل

فہم گر دارید جاں را رہ دہید
بعد ازآں از شوق پا در رہ نہید

مدتے ایں مثنوی تاخیر شد — مہلتے بایست تا خوں شیر شد
تا نزاید بخت تو فرزند نو — خوں نگردد شیر شیریں خوش شنو
چوں ضیاء الحق حسام الدین عناں — باز گرداند ز اوج آسماں
چوں بمعراج حقایق رفتہ بود — بے بہارش غنچہا نشگفتہ بود
چوں ز دریائے سوئے ساحل باز گشت — چنگ شعر مثنوی باساز گشت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مثنوی کہ صیقلِ ارواح بود — بازگشتش روز استفتاح بود

مطلع تاریخ ایں سودا و سود — سال ہجرت ششصد و شصت دو بود

بلبلے زیں جا برفت و باز گشت — بہر صید ایں معانی باز گشت

ساعدِ شہ مسکن ایں باز باد — تا ابد بر خلق ایں در باز باد

آفتِ ایں در ہوا و شہوتست — ورنہ اینجا شربت اندر شربت است

ایں دہاں بر بند تا بینی عیاں — چشم بند آنہماں خلق و دہاں

اے دہاں تو خود دہانِ دوزخی — وے جہاں تو بر مثال برزخی

نور باقی پہلوے دنیاے دوں — شیر صافی پہلوے جوہاے خوں

چوں درو گامے زنی بے احتیاط — شیر تو خوں میشود از اختلاط

یک قدم زد آدم اندر ذوق نفس — شد فراق صد رجنت طوق نفس

ہمچو دیو از وے فرشتہ میگریخت — بہر نانے چند آب از چشم ریخت

گرچہ یکمو بد گنہ کو جستہ بود — لیک آں مو در دو دیدہ رستہ بود

بود آدم دیدۂ نور قدیم — موے در دیدہ بود کوہ عظیم

گر دراں حالت بکردے مشورت — در پشیمانی نگفتے معذرت

زانکہ با عقلی چو عقلی جفت شد — مانع بد فعلی و بد گفت شد

نفس چوں با نفس دیگر یار شد — عقل جزوی عاطل و بیکار شد

گر ز تنہائی تو نومیدی شوی — زیر ظل یار خورشیدی شوی

رو بجو یار خدائی را تو زود — چوں چناں کردی خدا یار تو بود

آنکہ در خلوت نظر بر دوخت است — آخر آنرا ہم زیار آموخت است

CC-0. In Public Domain. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خلوت از اغیار باید نے زیار — پوستین بہر دوے آمد نے بہار

عقل با عقلِ دگر دو تا شود — نور افزوں گشت رہ پیدا شود

نفس با نفسِ دگر خنداں شود — ظلمت افزوں گشت و رہ پنہاں شود

یار چشمِ تست اے مرد شکار — از خس و خاشاک او را پاک دار

ہین بکار و ب زباں گردی مکن — چشم را از خس رہ آوردی مکن

چونکہ مومن آئینہ مومن بود — روے او ز آلودگی ایمن بود

یار آئینہ است جاں را در حزن — بر رخِ آئینہ اے جاں دم مزن

تا نپوشد روے خود را از دمت — دم فرو بردن بباید از دمت

کم ز خاکی چونکہ خاکی یار یافت — از بہار صد ہزار انوار یافت

آں درختے کو شود با یار جفت — از ہوائے خوش ز سر تا پا شگفت

در خزاں چوں دید او یار خلاف — در کشید او زود سر زیر لحاف

گفت یار بد بلا آشفتن است — چونکہ او آمد طریقم خفتن است

پس نخسپم باشم از اصحاب کہف — بہ ز دقیانوس باشد خواب کہف

یقظہ شاں مصروف دقیانوس بود — خوابِ شاں سرمایۂ ناموس بود

خواب بیداریست چوں با داں نشست — ولے بیداری کہ با ناداں نشست

چونکہ زاغاں خیمہ بر گلشن زدند — بلبلاں پنہاں شدند و تن زدند

زانکہ بے گلزار بلبل خلش است — غیبت خورشید بیداری کش است

آفتا با ترک ایں گلشن کنی — تا کہ تحت الارض را روشن کنی

آفتاب معرفت را نقل نیست — مشرق او غیر جان و عقل نیست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خاصہ خورشید کمالے کاں سرست — روز و شب کردار او روشنگریست

مطلع شمس آ اگر اسکندری — بعد زاں ہر جا روی نیکو فری

بعد ازاں ہر جا روی مشرق شود — شرقہا بر مغربت عاشق شود

حس خفاشت سوئے مغرب دواں — حس در پاشت سوئے مغرب رواں

راہ حس راہ خزانست اے سوار — اے خراں را تو مزاجم شہر مدار

پنج حسی ہست جز ایں پنج حس — آں چو زر سرخ ایں حسا چو مس

اندراں بازار کاہل محشراند — حس مس چوں حس زر کے خرند

حس ابداں قوت ظلمت میخورد — حس جاں از آفتابے میچرد

اے ببردہ رخت حس ہا سوئے غیب — دست چوں موسےٰ بروں آر از جیب

اے صفاتت آفتابِ معرفت — وآفتابِ چرخ بندیک صفت

گاہ خورشید و گہے دریا شوی — گاہ کوہ قاف و گہ عنقا شوی

تو نہ ایں باشی نہ آں در ذات خویش — اے فزوں از وہمہا و زبیش بیش

روح با علمست و با عقلست یار — روح را با تازی و ترکی چہ کار

از تو اے بے نقش با چندیں صور — ہم مشبہ ہم موحد خیرہ سر

گر مشبہ را موحد مے کنی — گر موحد را بصورت رہزنی

گر ترا گوید ز مستی بوالحسن — یا صغیر السن یا رطب البدن

گاہ نقش خویش ویراں میکند — از پئے تنزیہ جاناں میکند

چشم حس را ہست مذہب اعتزال — دیدۂ عقل ست سُنّی در وصال

سخرۂ حس اند اہل اعتزال — خویش را سُنّی نمایند از ضلال

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ہر کہ در حس ماند او معتر لیست — گرچہ گوید مُسنّم از جاہلیست

ہر کہ بیروں شد ز حس اُو سُنّی است — اہل بینش چشم حس خویش بست

ہر کہ از حسِّ خدا دید آیتے — در برِ حق داشت بہتر طاعتے

گر بدیدے حسِّ حیواں شاہ را — پس بدیدے گاؤ خر اللہ را

گر نبودے حسِّ دیگر مر ترا — جز حسِ حیواں ز بیروں ہوا

پس بنی آدم بکرم کے بُدے — کے بحسِّ مشترک محرم شدے

نامصوّر یا مصوّر پیش اوست — کہ ہمہ مغز است بیروں شد ز پوست

گر تو کوری نیست بر اعمےٰ حرج — ورنہ رو کالصبر مفتاح الفرج

پردہاے دیدہ را دارد ز صبر — ہم بسوزد ہم بسازد شرح صدر

آئینہ دل چوں شود صافی و پاک — نقش ہا بینی بروں از آب و خاک

ہم بہ بینی نقش ہم نقاشش را — فرش دولت را و ہم فراشش را

چوں خلیل آمد خیالِ یار من — صورتش بت معنی اوست شکن

شکر یزداں را کہ چوں او شد پدید — در خیالش جاں خیالِ خود بدید

خاک در گاہست دلم را میفریفت — خاک بر دے کو ز خاکت میشگیفت

گفتم ار خویم پریزداں ازو — ور مرا خود خندید بر من زشت رو

چارہ آں باشد کہ خود را بنگریم — در خور آئیم یا نادر خوریم

او جمیل است و یحب الجمال — کے جوانِ نو گزیند پیرہ زال

طیبات از بہر کہ للطیبین — خوب خوبی را کند جذب از یقیں

در ہر آں چیزے کہ تو ناظر شوی — میکند با جنس سیر اے معنوی

+ باطل آمد بے صورت نہ گفتند + نا صورت یا مصور گفتند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در جہاں ہر چیز چیزے جذب کرد — گرم گرمی را کشید و سرد سرد

قسم باطل باطلاں را میکشد — باقیاں را میکشند اہل رشد

ناریاں مر ناریاں را جاذب اند — نوریاں مر نوریاں را طالب اند

صاف را ہم صافیاں طالب شوند — دُرد را ہم تیرگاں جاذب بوند

زنگ را ہم زنگیاں باشند یار — روم را با رومیاں افتاد کار

چشم چوں بستی ترا تاسہ گرفت — نور چشم از نور روزن میشگفت

تاسہ تو جذب نور چشم بود — تا بہ پیوندد بنور روز زود

چشم بازار تاسہ گیرد مر ترا — ور انکہ چشم دل بہ بستی بر کشا

اے تقاضائے دو چشم دل شناس — کو ہمے جوید ضیائے بیقیاس

چوں فراق آں دو نور بے ثبات — تاسہ آوردت کشادی چشمہات

بس فراق آں دو نور پایدار — تاسہ مے آرد مر آں را پاسدار

او چو بنخواند مرا من بنگرم — لایق جذبم و یا بد پیکرم

گر لطیفے زشت را در پے کند — تسخری باشد کہ او با وے کند

گر بہ بینم نقش خود را اے عجب — تا چہ رنگم ہمچو روزم یا چو شب

نقش جانِ خویش مے جستم بسے — ہیچ مے نہ نمود نقشم از کسے

گفتم آخر آئینہ از بہر چیست — تا بہ بیند ہر کسے کو چیست کیست

آئینہ آہن برائے لونہاست — آئینہ سیمائی جاں سنگیں دلہاست

آئینہ جاں نیست الا روئے یار — روئے آں یاریکہ باشد زاں دیار

گفتم اے دل آئینہ کل را بجو — رو بدریا کار بر ناید ز جو

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زیں طلب بندہ بکوے تو رسید — درد مریم را بخرما بن کشید

دیدۂ تو چوں دلم را دیدہ شد — صد دل نادیدہ غرق دیدہ شد

آئینہ کلی ترا دیدم ابد — دیدم اندر چشم تو من نقش خود

گفتم آخر خویش را من یافتم — در دو چشمش راہ روشن یافتم

گفت دہم کاں خیال تست ہاں — ذات خود را از خیال خود بداں

نقش من از چشم تو آواز داد — کہ منم تو تو منی در اتحاد

اندریں چشم منیر بے زوال — از حقایق راہ کے یابد خیال

در دو چشم غیر من تو نقش خود — گر بہ بینی آں خیال داں ورود

آنکہ سرمہ نیستی در مے کشد — بادہ از تصویر شیطاں مے چشد

چشم او خانہ خیال است و عدم — نیستہا را ہست بیند لاجرم

چشم من چوں سرمہ دید از ذوالجلال — خانۂ ہستی است نے خانہ خیال

تا یکے مو باشد از تو پیش چشم — در خیالت گوہرے باشد چو پشم

پشم را آنکہ شناسی از گہر — کز خیال خود کنی کلی عبر

حکایت مفلس کہ در زندان بود از بہر طمع لقمہ

بود شخصے مفلسے بے خان و ماں — ماندہ در زندان و بند بے اماں

لقمۂ زندانیاں خوردے گزاف — بر دل خلق از طمع چوں کوہ قاف

زہرہ نے کس را کہ لقمہ ناں خورد — زانکہ آں لقمہ ربا چابک برد

ہر کہ دور از رحمت رحماں بود — او گدا چشم است گر سلطاں بود

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مر مروّت را نهاده زیر پا — گشته زندان دوزخی زان ناں ربا

گر گریزی بر امید راحتے — زاں طرف هم پیشت آید آفتے

هیچ گنجے بے ددو بے دام نیست — جز بخلوتگاه حق آرام نیست

گنج زندانِ جهانِ ناگزیر — نیست یا مزدو بے دق الحصیر

واللّٰه ار سوراخ موشے در روی — مبتلاے گربه چنگالے شوی

آدمی را فر بهی است از خیال — گر خیالاتش بود صاحب جمال

در خیالاتش نماید ناخوشی — میگدازد همچو موم از آتشی

در میان مار و کژدم گر ترا — با خیالاتے خوشاں دارد خدا

مار و کژدم مر ترا مونس بود — کاں خیالت کیمیائے مس بود

صبر شیریں از خیال خوش شده است — کاں خیالاتِ فرح پیش آمده است

آں فرح آید ز ایماں در ضمیر — ضعف ایماں ناامیدی و زحیر

صبر از ایماں بیاید سر کله — حیث لا صبر فلا ایمان له

گفت پیغمبر خدا ش ایماں نداد — هر کرا صبرے نباشد در نهاد

آں یکے در چشم تو باشد چو مار — هم وے اندر چشم آں دیگر نگار

زانکه در چشمت خیالِ کفر اوست — واں خیالِ مومنی در چشم دوست

کاندریں یک شخص هر دو فعل هست — گاه ماهی باشد او و گاه شست

نیم او مومن بود نیمش گبر — نیم او حرص آوری نیمش صبر

گفت یزدانت فمنکم مؤمن — باز منکم کافر گبر کهن

همچو گاوے نیمه جلدش سیاه — نیمه دیگر سپید و همچو ماه

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ہر کہ ایں نیمہ بہ بیند رد کند — ہر کہ آں نیمہ بہ بیند کد کند

از جمال یوسفؑ اخواں بس نفور — لیک اندر دیدۂ یعقوب نور

از خیالِ بد مرادِ راز شت دید — چشم فرع و چشم اصلی ناپدید

چشم ظاہر سایۂ آں چشم داں — ہر چہ آں بیند بگردد ایں بداں

سایۂ اصل ست فرع اما کجا — سایۂ خورشید پادارد بجا

تو مکانی اصل تو در لامکاں — ایں دکاں بر بند و بگشا آں دکاں

شش جہت مگریز زیرا در جہات — شش درست و شش دریچہ مانست مات

ایں سخن را نیست حد زندانیاں — مضطر انداز دست آں خر قابتاں

شکایت اہل زنداں پیش وکیل قاضی از دست مفلس

با وکیل قاضئ ادراک مند — اہل زنداں در شکایت آمدند

کہ سلام ما بقاضی برکنوں — باز گو آزار ما زیں مردِ دوں

کاندریں زنداں بماند او مستمر — یا وہ تازد طبل خوارست و مضر

مرد زندانی نیابد لقمۂ — در بصد حیلت کشاید طعمۂ

در زماں پیش آید آں دوزخ کلوا — حجتش ایں کہ خدا گفتہ کلوا

چوں مگس حاضر شود بر ہر طعام — از وقاحت بے صلا و بے سلام

پیش او ہیچ است قوت شصت کس — کر کند خود را اگر گویش بس

زیں چنیں قحط سہ سالہ داد داد — ظلّ مولانا ابد پایندہ باد

کو ز زنداں تا رود ایں گاؤ پیش — یا وظیفہ کن ز وقف لقمہ ایش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اے ز تو خوش ہم ذکور و ہم اناث — داد کن المستغاث المستغاث

سوے قاضی شد وکیل با نمک — گفت با قاضی شکایت یک بیک

خواند از زندان ورا قاضی بپیش — پس تفحص کرد از اعیان خویش

گشت ثابت پیش قاضی آں ہمہ — گاہ نمود ند از شکایت آں رمہ

گفت قاضی خیز زیں زندان برو — سوے خانہ مردہ ریگ خویش شو

گفت خان و مان من احسان تست — ہمچو کافر حبتم زندان تست

گر ز زندانم برانی تو برو — خود بمیرم من ز درویشی و کد

ہمچو ابلیس کہ میگفت اے سلام — رب انظرنی الے یوم القیام

کاندریں زندان و نیا من خوشم — تا کہ دشمن زادگاں را مے کشم

ہر کہ او را قوت ایمانے بود — وز برائے زادرہ نانے بود

مے ستانم گہ بکرو گہ بہ ریو — تا برارند از پشیمانی غریو

گہ بدرویشی کنم تہدید شاں — گہ بزلف و خال بندم دیدشاں

قوت ایمانی دریں زنداں کم است — وانکہ ہست از قصد ایں سگ در خم است

از نماز و صوم و صد بیچارگی — قوت ذوق آید بر و یکبارگی

استعیذ اللہ من شیطانہ — قد ھلکنا آہ من طغیانہ

یک سگ است و در ہزاراں میرود — ہر کہ در وے رفت او آں میشود

ہر کہ سردت کرد میداں کو درست — دیو پنہاں گشتہ اندر زیر پوست

چوں نیاید صورت آید در خیال — تا کشاند آں خیالت در وبال

از خیالات تو مے آید بلا — چوں خیالت فاسد آمد جا بجا

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گر خیالِ فرجہ وگاہے دکاں | گر خیالِ علم وگاہے خان ومال
گر خیالِ آسیا وباغ وراغ | گر خیالِ میغ ومیغ ولیغ ولاغ
گر خیالِ آشتی وجنگہا | گر خیالِ نام ہا وننگ ہا
گر خیالِ مکسب وسوداگری | گر خیالِ تاجری وداوری
گر خیالِ نقرہ وفرزندوزن | گر خیالِ بوالفضول وبوالحزن
گاہ خیالِ کالہ وگاہے قماش | گر خیالِ مفرش ورخت وفراش
ہیں بروں کن ازسرایں تخییلہا | ہیں بروب ازدل چنیں بد حیلہا
ہاں بگو لاحول ہا اندر زماں | از زباں تنہا نہ بلک از عین جاں

تتمہ قصۂ مفلس

گفت قاضی مفلسے را وائیما | گفت اینک اہل زندانت گوا
گفت ایشاں متہم باشند چوں | میگریزند از تو میگریند خوں
واز تو مے خواہند تاہم وارہند | زیں غرض باطل گواہی میدہند
جملہ اہل محکمہ گفتند ما | ہم بر او بار وبر افلاسش گوا
ہر کرا پرسید قاضی حالِ او | گفت مولا دست ازیں مفلس بشو
گفت قاضی کش بگردانید فاش | گرد شہریں مفلس است وبد معاش
کو بکو او را منادی ہا کنید | طبل افلاسش عیاں ہر جا زنید
تا کسے نسیہ نہ بفروشد بدو | قرض ندہد ہیچکس او را بسو
ہر کہ دعوے آردش اینجا بفن | پیش زندانش نخواہم کرد من

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پیش من افلاس او ظاہر شد است — نقد و کالا نیستش چیزے بدست
آدمی در حبس دنیا زاں بود — تا بود کا فلاس او ثابت شود
مفلسے دیو را یزدانِ ما — ہم منادی کرد در قرآنِ ما
کو دغاؤ مفلس است و بد سخن — ہیچ با او شرکت و سودا مکن
در کنی او را بہانہ آوری — مفلس است او صرفہ ازوے کے بری
حاضر آوردند چوں فتنہ فروخت — اشترے کردی کہ ہیزم میفروخت
گرد بے چارہ بسے فریاد کرد — ہم موکل را بدانگے شاد کرد
اشترش بردند از ہنگام چاشت — تا شب و افغان او سودے نداشت
بر شتر بنشست آں قحط گراں — صاحب اشتر پئے اشتر دواں
سو بسو و کو بکو مے تاختند — تا ہمہ شہرش عیاں بشناختند
پیش ہر حمام و ہر بازارگاہ — کردہ مردم جملہ در شکلش نگاہ
دہ منادی کز بلند آوازیاں — ترک کردند رو میان و تازیاں
جملگاں آوازہا برداشتہ — کیں ہمہ تخم جفاہا کاشتہ
مفلس است و ایں ندارد ہیچ چیز — قرض تاند بدو را کس یک پشیز
ظاہر و باطن ندارد حبۂ — مفلسے قلبے دغائے دبۂ
بینوائے بد ادائے بے وفا — ناں ربائے گرگدائے بیحیا
ہاں و ہاں با او حریفے کم کنید — چونکہ او آید گرہ محکم زنید
ور بحکم آرید ایں پژمردہ را — من نخواہم کرد زنداں مردہ را
خوش دمست او گلویش بس فراخ — با شعار نو دثار شاخ شاخ

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گر به پوشد بهر مکر آں جامه را — عاریه است آں تا فریبد عامه را
حرف حکمت بر زبانِ ناحکیم — حلّهای عاریت دان اے سلیم
گرچه در دزدے حلّه پوشیده است — دست تو چوں گیرد او ببریده است
چوں شبانه از شتر آمد بزیر — گرد گفتش منزلم دور است و دیر
بر نشستے اُشترم را از پگاه — جدها کردم کم از اخراج کاه
گفت تا اکنوں چه مے کردیم بس — هوش تو کو نیست اندر خانه کس
چرخ افلاسم شنیدے اے پر طمع — تو نه بشنیدی بگوش از بے لمع
طبل افلاسم بچرخ سابعه — رفت و تو نشنیدهٔ این واقعه
گوش تو پر بوده است از طمع خام — پس طمع گر میکند کور اے غلام
تا کلوخ و سنگ نشنید این بیان — مفلس است و مفلس است این قلبتان
تا بشب گفتند در صاحب شتر — بر نزد کو از طمع پر بود و پر
هست بر سمع و بصر مهر خدا — زیر مجمر بس صورت است و بر صدا
آنچه او خواهد رساند او بچشم — از جمال و از کمال و از کرشم
و آنچه او خواهد رساند او بگوش — از سماع و از بشارت وز خروش
گرچه تو هستی کنوں غافل ازاں — وقت حاجت حق کند آنرا عیاں
گفت پیغمبر که یزدان مجید — از پے هر درد درمان آفرید
گرچه درماں جوئی و گوئی بجاں — کاے خدا درمان کار من رساں
لیک زاں درماں نبینی رنگ و بو — بهر دردے خویش بیفرمان او
کون پرچارست و هیچت چاره نے — تا کرا نکشاد خدایت روزنے

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چشم را اے چارہ جو در لامکاں — ہیں بنہ چوں چشم کشتہ سوئے جاں
ایں جہاں از بے جہت پیدا شد است — کہ ز بیجائی جہاں را جا شد است
باز گرد از ہست سوئے نیستی — گر تو از جاں طالب مولیستی
جائے خل است ایں عدم از دے مرم — جائے خرج ست ایں وجود بیش و کم
کارگاہ صنع حق چوں نیستیست — جز معطل در جہاں ہست کیست

مطالبہ کردن موسیٰ علیہ السلام از حضرت عزت جل جلالہ لِمَ خلقت خلقاً و اَھلکتھم و جواب آمدن بموسیٰ علیہ السلام

گفت موسیٰ اے خداوند حساب — نقش کردی باز چوں کردی خراب
نر و مادہ نقش کردی جانفزا — وانگہے ویراں کنی آں را چرا
گفت حق دارم کہ ایں پرسش ترا — نیست از انکار و غفلت زو ہوا
ورنہ تادیب و عنایت کردمے — بہر ایں پرسش ترا آزردمے
لیک میخواہی کہ در افعال ما — باز جوئی حکمت و سر قضا
تا ازاں واقف کنی مرعام را — پختہ گردانی بدیں ہر خام را
قاصد اسایل شدی در کاشفی — بر عوام از چہ کہ تو زاں واقفی
زانکہ نیم علم آمد ایں سوال — ہر بروئی را نباشد ایں مجال
ہم سوال از علم خیزد ہم جواب — ہمچناں کہ خار و گل از خاک و آب
ہم ضلال از علم خیزد ہم ہدے — ہمچنانکہ تلخ و شیریں از ندے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زآشنائے خیز دایں بغض و دلا
وز غذائے خوش بود سقم و شفا

مستفید اعجمی شد آں کلیم
تا عجمیاں را کنند زاں سر علیم

ماہم از وے اعجمی سازیم خویش
پاسخش آریم چوں بیگانہ پیش

خر فروشاں خصم ہمدیگر شدند
تا کلید قفل آں در آمدند

پس بفرمودش خدائے ذوالجلال
چوں پرسیدی بیا بشنو جواب

موسیا تخم بکار اندر زمیں
تا تو خود ہم وا دہی انصاف دیں

چونکہ موسے گشت شد کشتش تمام
خوشہ ہایش یافت خوبی و نظام

داس بگرفت و مر آنہا را برید
پس نداز غیب در گوشش رسید

کہ چرا کشتی کنی و پروری
چوں کمالے یافت آں را میبری

گفت یارب زاں کنم و یراں و پست
کہ در یں جا دانہ ہست و کاہ ہست

دانہ لایق نیست در انبار کاہ
کاہ در انبار گندم ہم تباہ

نیست حکمت ایں دو را آمیختن
فرق واجب میکند در بیختن

گفت ایں دانش ز کہ آموختی
توسیف فرمود شمع از کجا افروختی

گفت تمییزم تو دادی اے خدا
گفت پس تمییز چوں بنود مرا

در خلایق روح ہائے پاک ہست
روح ہائے تیرۂ گلناک ہست

ایں صدف ہا نیست در یکمرتبہ
دریکے دراست و در دیگر شبہ

واجبست اظہار ایں نیک و تباہ
ہمچناں کاظہار گندم ہا ز کاہ

بہر اظہار است ایں خلق جہاں
تا نماند گنج حکمت ہا نہاں

کُنتُ کنزاً گفت مخفیا شتو
جوہر خود گم مکن اظہار شو

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بیان آنکہ روح حیوانی و عقل جزوی و وہم و خیال بر مثال دوغ اند و روح کہ باقیست درین دوغ مثل روغن پنہان است

جوہرِ صدقت خفی شد در دروغ — ہمچو طعم روغن اندر طعم دوغ

آں دروغت ایں تنِ فانی بود — راستت آں جانِ ربّانی بود

سالہا ایں دوغ تن پیدا و فاش — روغنِ جاں اندرو فانی و لاش

تا فرستد حق رسولِ بندۂ — دوغ را در خمرہ جنبانندۂ

تا بجنباند بہ ہنجار و بفن — تا بدانم من کہ پنہاں بود من

یا کلامِ بندۂ کاں جزو اوست — در رود در گوشِ آنکو وحی جوست

اذنِ مومن وحی ما را داعی است — آنچناں گوشِ قرینِ داعی است

آنچناں کہ گوشِ طفل از گفتِ مام — پر شود ناطق شود او در کلام

ور نباشد طفل را گوشِ رشد — گفتِ مادر نشنود گنگے شود

دایما ہر کرّ اصل گنگ بود — ناطق آں کس شد کہ از مادر شنود

وانکہ گوشش کرّ و گنگ از آفتے است — زانکہ در گوشش رسیدہ علتیست

او پذیرائے دم و تعلیم نیست — لاجرم مر نطق را تسلیم نیست

آنکہ بے تعلیم بد ناطق خدا است — کہ صفاتِ او ز علتہا جدا است

یا چو آدم کردہ تعلیمش خدا — بے حجاب مادر و دایہ ورا

یا مسیحے کہ بہ تعلیم و دود — در ولادت ناطق آمد در وجود

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از برائے دفع تہمت در دلاد — کہ نزاد است از زنا و از فساد
جنبشے بایست اندر اجتہاد — تا کہ دوغ آں روغن از دل بازداد
روغن اندر دوغ باشد چوں عدم — دوغ در ہستی بر آوردہ علم
آنکہ ہستت مینماید ہست پوست — وآنکہ فانی مینماید اصل اوست
دوغ روغن ناگرفتست و کہن — تا نگیزی بہ خرجش مکن
ہیں بگردانش بدانش دست دست — تا نماید آنچہ پنہاں کردہ است
آنکہ ایں فانی دلیل باقی است — لابہ مستانِ دلیلِ ساقی است

روغن اندر دوغ پنہاں میشود
ہر چہ میسازی تو اش آں میشود

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

حدیقۂ حکیم سنائی

اے دروں پرور و بروں آرائے
وے خرد بخش بیخرد بخشائے

خالق و رازق زمین و زماں
حافظ و ناصر یکین و مکاں

ہمہ از صنع تو مکان و یکیں
ہمہ در امر تو زمان و زمیں

آتش و باد و آب و خاک سکوں
ہمہ در امرِ قدرتت بیچوں

عرش تا فرش جزوِ مبدع تست
عقل با روح پیک مسرع تست

در دہاں ہر زباں کہ گردان است
از ثنائے تو اندرو جان است

نامہائے بزرگ و محترمت
رہبر جود و نعمت و کرمت

ہر یک افزوں ز عرش و فرش و ملک
زاں ہزار و یکیست و صد کم یک

ہر یکے زاں بحاجتے منسوب
لیک نامحرماں ازاں محجوب

یارب از فضل در حمت ایں دل و جاں
محرم دیدنام خود گرداں

صانع و مکرم و توانا اوست
واحد و کامراں نہ چوں ما اوست

حیّ و قیوم عالم و قادر
رازق خلق و قاہر و غافر

فاعل جنبش است و تسکین است
وحدہٗ لاشریک لہ این است

عجزِ ما حجتِ تمامی اوست
قدرتش نایبِ اسامی اوست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

لاؤ ہو ہر دو زاں سرائے بہی	باز گشتند جیب و کیسہ تہی
برتر از وہم و عقل و حس و قیاس	چیست جز خاطر خدائے شناس
ہر کجا عار نیست در ہمہ فرش	ہست چوں فرش زیر نعلش عرش
ہر زہ بیند روانِ بینندہ	آفریں جز بر آفرینندہ
آنکہ داند ز خاک تن کردن	بادرا دفترِ سخن کردن
واہب عقل و ملہم الباب	منشیٔ نفس و مبدع اسباب
ہمہ از صنع اوست کون و فساد	خلق را جملہ مبدع است و معاد
ہمہ آزاد و باز گشت بدو	خیر و شر جملہ سرگذشت بدو
اختیار آفرین نیک و بد اوست	باعثِ نفس و مبدع خرد اوست
ہیچ دل را بکنہ او رہ نیست	عقل و جاں از کمالش آگہ نیست
دل و عقل از جلال او خیرہ	عقل و جاں با کمالِ او تیرہ
عقل اول نتیجہ از صفتش	راہ دادہ ورا بمعرفتش
سُست جولاں زعز و ذاتش وہم	تنگ میداں زکنہ و صفتش فہم
نفس در موکبش کمر دوز یست	عقل در مکتبش نو آموز یست
نیست از راہ عقل و وہم و حواس	جز خدا ہیچ کس خدائے شناس
عز و صفتش کہ روے بنماید	عقل را جان و عقل بر باید
کم ز کنجشکے آید از ہیبت	جبرئیلے بداں ہمہ صولت
عقل کانجا رسید سر بنہد	مرغ کانجا پرید پر بنہد
ہر چہ راہست گفتی از بن و بار	گفتی اورا شریک ہش میدار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جز بحبس رکیک و نفس خبیث | نکند در قدم حدیث حدیث
در رہ قہر و عزت و صفتش | کینہ تو بس بود بمعرفتش
چند ازیں عقل ترّہات انگیز | چند ازیں چرخ و طبع زنگ آمیز
عقل را خود بخود چو راہ نمود | پس بشایستگی ورا بستود
کاوّل آفریدہا عقل است | برتر از برگزیدہا عقل است
عقلِ کل یک سخن ز دفتر او | نفسِ کل یک پیادہ بر در او
عشق را دادہ ہم بعشق کمال | عقل را کردہ ہم بعقل عقال
عقل مانندِ است سرگرداں | در رہ کُنہ او چو ما حیراں
عقل عقل است و جانِ جان است او | آنچہ زاں برتر است آن ست او
بتقاضائے عقل و نفس و حواس | کے تواں بود کردگار شناس
گر نہ ایزد ورا نمودے راہ | از خدائی کجا شدے آگاہ

فی المعرفۃ

بخودش کس شناخت نتوانست | ذات او ہم بدو تواں دانست
عقل حقش بتوخت نیک بتاخت | عجز در راہ او شناخت شناخت
کرمش گفت مر مرا بشناس | ورنہ کہ شناسدی بعقل و حواس
بدلیلے حواس کے شاید | کو ز پشت قبہ کے پاید
عقل رہبر دلیک تا در او | فضلِ او مر ترا برد بر او
بدلیلے عقل رہ نبری | خیرہ چوں دیگراں مکن تو خری

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فضل او در طریق رہبر ماست | صنع او سوے او دلیل گواست
اے شدہ از شناخت خود عاجز | کے شناسی خدائے را ہرگز
چوں تو در علم خود زبوں باشی | عارفِ کردگار چوں باشی
چوں ندانی سزا شناختنش | چوں توہم کنی بساختنش
ہست در وصف او بوقتِ دلیل | نطق تشبیہ خامشی تعطیل
غایت عقل در رہش حیرت | مایۂ خلق سوے او غیرت
وہمہا قاصر است از اوصافش | فہمہا ہرزہ میزند لافش
عقل و جاں را مراد و مالک اوست | منتہاے مرید سالک اوست
عقل تا رہنماے ہستی اوست | ہستہا زیر پاے ہستی اوست
فعل او خارج از درون و برون | ذات او برتر از چگونہ و چوں
انبیا زیں حدیث ہا حیراں | اولیا زیں صفات سرگرداں
ذات او را نبردہ راہ ادراک | عقل را جان و دل دریں راہ چاک
عقل بے کحل آشنائی او | بے خبر بودہ از خدائی او
چہ کنی وہم زا بجنبش حث | کے بود با قدم حدیث حدث

اوز ناچیز چیز کردترا
خوار بودی عزیز کردترا

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تحفة العراقین خاقانی

مائیم نظارگانِ غمناک — زیں حقهٔ سبز و مهرهٔ خاک
کیں حقه و مهره تا بجائید — سر کیهٔ عمرے کشائید
وین طرفه که بر بساط دوراں — مهره زمن است حقه گرداں
خود بوالعجبان سحر کارند — گه قاقم و گاه قند زارند
وقت است که وقت در سر آید — سیلاب عدم ز در در آید
وقت است که مرکبان انجم — هم نعل بیفگنند و هم سُم
وقت است که این چهار حمال — بنهند محفهٔ مه و سال
گردون نمط پلنگ گردد — گیتی نفس نهنگ گردد
از چرخ زدن بیفتد افلاک — در رقص آید مفاصلِ خاک
بکشاده شود ز پشت این کوز — سنجاب شب و حواصلِ روز
یکسر شود امّهات حیوان — بسته رحم و فسرده پستان
در دیدهٔ ابلقِ جهان تاز — از ناخنه روید استخوان باز
اینک ز علامتے که پیداست — از آدمیان حفاظه برخاست
انصاف نهان شد و وفا هم — همجنس نماند و آشنا هم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آثار سلامت از جہاں رفت — آئین امانت از میاں رفت
پیداست بر آسمانِ دینے — دجّال ہزار و مہدئی نے
ہر زہر کہ دست عالم آمیخت — در جام جہاں نمای ما ریخت
ہر پردۂ ظلم کآسماں ساخت — خاص از پئے جانِ خوبِ اصحاں ساخت
ایں بام نگر بچشم ابدال — بازیگہ صد ہزار اطفال
ویں طفلاں بیں بشام و شبگیر — ابجد خوانانِ لوحِ تقدیر
ازاں جملہ نشانۂ خطاب است — طفلیکہ خلیفۂ کتاب است
خاقانیٔ را بخطۂ خاک — نگریزد ایں مخاطب پاک

فصل در خطاب بآفتاب بوجہ محدث

اے مہر دہانِ روزہ داران — جاندار روئے علتِ بہاراں
اے کعبۂ رہروِ آسماں را — وے زمزمِ آتشینِ جہاں را
ہنگامۂ شب رواں دریدہ — پروانہ بفرت آرمیدہ
از سہم تو در نقابِ خضرا — مستورئے صد ہزار رعنا
شکلِ تو بعالمِ سپنجی — نارنجِ حدیقۂ ترنجی
از فیضِ تو در دو گاہوارہ — دو ہندوئے طفلِ شیر خوارہ
شش بانوئے پیر کردہ ہر ہفت — عالم بتو دیدہ ہفت در ہفت
زنگی طربِ اہلِ عالم از تست — جعدِ سرِ زنگیاں خم از تست
دارد ز تو روئے رومیاں آب — گیرد ز تو جعدِ زنگیاں تاب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دیباچۂ روم راز تو رنگ — آئینۂ زنگ راز تو زنگ
کودک دشتی و تراست در بر — بر لوح زبرجد انجدِ زر
از رفتنِ تو در آں ولایت — ایں ہفت صحیفہ پردہ آیت
زر باشی و ناکشادہ گنجے — تپ داری و ناکشیدہ رنجے
گہ در خفقان چو شاخِ عرعر — گہ در یرقاں چو چشم عبہر
گہ کوثرِ عمر زائے باشی — گہ آتشِ جاں گزائے باشی
چوں شانِ محل نمائی از بر — کوہ از نظرِ تو روغنی سر
از ہر طرفے کہ اندر آئی — اندازۂ آں طرف نمائی
باشی بدریچہار سن ساز — ہر خار و خسے بتو رسن باز
گہ در بس نردباں کنی جائے — گہ بر سر کوکباں نہی پائے
گہ راست گہے کج اندر آئی — گہ تیز روی و در سرائی
ہم عارضِ لشکرِ ہبا را — ہم شاہدِ مجلسِ گیا را
رنگیں تو کنی کمانِ شیطاں — چوں طاقِ مقرنسِ سلیماں
روشن بتو چشمِ شاہ و درویش — جودِ تو زفیضِ آسمان بیش
در قصرِ شہاں بسے نپائی — زی بنگۂ لولیاں گرائی
نوخط ز تو شد عذارِ عالم — واخریر قانے از تو شد ہم
ہر ماہ بہ پنبک رایگانی — خلعت تو دہی دو آستانی
یا خلعہ مدہ بزیردستاں — یا دادۂ خویش باز مستاں
آرایشِ تاجِ ہر کس از تست — وافزایشِ گنجِ ہر خس از تست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جز دست سبک سران نگیری — خس پروری ار گران نگیری
از نطفۂ تست نقطۂ خاک — زاینده زر و جوهر پاک
آزاکه ز بخت تیره روزیست — از زادۂ خاک خاک روزیست
ادبار بهر کسے که در تاخت — اقبال بخاکش اندر انداخت

فصل در خطاب با آفتاب نکوهش و ملامت

اے رنگ آمیز این گهرها — وے از تو گدازش صورها
اے دایۂ مهربان هر خس — معشوقۂ رایگان هر کس
صاحب صدری ولیک خود رای — در صف نعال هر خست جای
آن نور که بید ریغ باری — از دیدۂ من دریغ داری
این شیوه نه شرط دوستان است — این سنت و قصد دشمنان است
شروان ز تو گرم روشن اوقات — من در گرو سرد سیر ظلمات
نے هم نفسے نفس کشایم — نے خوش سخنے هوس زدایم
پر خنجر هندوے دل از غم — پر آتش پارسی لب از غم
مانندۂ حلقۂ درم بس — نالنده ز دست کوب هر خس
گویا و خموش بے دل و رای — جنبان جماد بے سر و پای
تف دیده و زخم تیک خورده — قد الف چو سیم کرده
پس بر در خلق جاودانی — استاد سرائے رایگانی
حقا که منم چو حلقه بر در — آهم شده حلقه حلقه بر بر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

این حلقۂ آتشیں شب و روز	همہ	در حلق همے شود نفس سوز	
پس چوں بجهد شود علے الحال	ساقی	در پائے بنات نعش خلخال	
گردوں کہ قبائے شب زره زد		بر رشتۂ جان من گره زد	
تو گرچه در فشها نمائی		روزے نکنی گره کشائی	
بر روزن من نتابی از خشم	در آئی از	نے در دل من ز غرفۂ چشم	
میل تو بروزنم چرا نیست		در روزنم آخر اژدها نیست	
چوں نرگس شوخ کور دیده		سر نے و کلاه زر کشیده	
امروز نصیبه ناکسان راست		بیت المال فلک خسان راست	
شد مردمے از نهاد عالم		از عالم چه زر و شناں هم	
حالات فلک نمود مقلوب		خورشید بنخل گشت منسوب	

نے نے غلط است هر چه گفتم
راه هوس است هر چه رفتم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

غزلیات حکیم قاآنی

صد شکر گویم هر زمان هم چنگ را هم جام را
کاین هر دو بر دوند از میان هم ننگ را هم نام را

دل تنگم از فرزانگی دارم سر دیوانگی
کز خود دهم هم بیگانگی هم خاص را هم عام را

خواهم جنونی صف شکن آشوب جان مرد و زن
آرد بشورش تن به تن هم پخته را هم خام را

چون مرغ پر واز از قفس دیگر نبندد بیشذر کس
بیند مبارک پیش و پس هم دانه را هم دام را

قاآنی ار همت کنی دل از دو عالم برکنی
یکباره در هم بشکنی هم شیشه را هم جام را

رفتند دوستان و کم از بیش و کم نماند
روزم سیاه گشت و برم سایه هم نماند

چون صبح از آن سبب نفس سرد میکشم
کاین صبح چهره چون نفس صبح دم نماند

با من ستم نمیکند ار یار من رواست
چندان ستم نمود که دیگر ستم نماند

گوئی چرا دلت نشد از هجر من غمین
آن قدر تنگ شد که در و جای غم نماند

چون ابر در فراق تو از بس گریستم
در چشم من چو چشمهٔ خورشید نم نماند

مه ده که وقت آمدن و رفتن از جهان
کس محتشم نیامد و کس محتشم نماند

ای خواجه عمر جام سفالین دراز باد
کو بهر باده هست اگر جام جم نماند

قاآنیا دل تو حرم خانهٔ خداست
منت خدای را که بتی در حرم نماند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

واقفی اے پیک چوں ز حال دل زار — حال دل زار گو ببار دل آزار
یار دل آزار من وفا نشناسد — وه که عجب نعمتی است یار وفادار
یار وفادار ار بچنگ من افتد — باک ندارم ز جور چرخ جفا کار
چرخ جفا کار پای بند غم کرد — کیست که رحمت کند بحال گرفتار
حال گرفتار خواهی از دل من پرس — بیمار آگه بود ز حالت بیمار
حالت بیمار خاصه در مرض دل — وآن مرض دل ز عشق دلبر عیّار
دلبر عیّار شوخ خاصه چو محمود — کافت جان ها بود ز طرّه طرّار
طرّه طرّار او بحیلت و افسون — بسکه دل خلق برده گشته گرانبار
گشته گرانبار از گرانیٔ بارش — چون قد عشاق گشته پشت نگونسار

پشت نگونسار کرده از پیٔ طاعت
تا که نماز آورد بمیر جهاندار

ایں چه حالت است که از سر کله انداختهٔ — مست و بیخود شده از خانه برون تاختهٔ
تیغ صیقل زده در مشت و سپر از پس پشت — نرد کیں باخته و ساز جدل ساختهٔ
ساق بالا زده و ساعد کیں برچیده — رُخ برافروخته و تیغ برافراختهٔ
گاه با دوست در آویخته گه با دشمن — چون حریفان وغا نرد دغل باختهٔ
بیم آن است که از پارس برآید غوغا — ایں چه فتنه است که در شهر درانداختهٔ
ما چو پروانه کمر بسته بجان بازیٔ تو — تو چرا شمع صفت ایں همه بگداختهٔ
هیچکس را بجهان مهر تو باقی نگذاشت — حالے از کینه پیٔ قتل که پرداختهٔ
مگرت گفت کسے ماه فلک همسر تست — که تو مریخ صفت خنجر کیں آختهٔ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

یا کسے گفت قدت سرو چمن را ماند
که تو در ناله چو بر سرو چمن فاخته
ماه کے جام کشد سرد کجا تیغ زند
خویش را از دگران حیف که نشناخته

هست مداح امیر الامرا قاآنی
نشناسی مگرش هیچ که ننواخته

دلا بیا بشنو از حکیم قاآنی
ز مشکلات جهان در گذر بآسانی
وگرنه بالله مشکل شود هر آسانت
تو تا زدغدغهٔ نفس خود هر اسانی
هر آنچه جز سخن حق بگویند انستم
که عین معنیٔ دانائیست نادانی
نعیم ملک دو عالم بدان نیرزد
که جان سوختهٔ راز خود برنجانی

من و دل من و زلف بتان بهم مانیم
بدین دلیل که جمعیم در پریشانی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

35

مُقطّعات حکیم قاآنی

اے امید ناامیداں اے پناہ بیکساں
ناامید و بیکسم دست من و دامانِ تو

اے تو آں دریائے بے پایاں کہ در ہم بشکند
نے سفینہ آسماں را موج یک طوفانِ تو

چوں شوی در طے اسرار دو عالم گرم سیر
خیرہ گردد طول و عرض ہستی از جولانِ تو

آسماں آسیمہ سر گردد بگردِ خود ہنوز
غالباً روزے قفائے خوردہ از دربانِ تو

نوبہار رحمتی زآں رو کہ در وقت سخا
پر شود روئے زمیں از نعمتِ الوانِ تو

نعمتِ خاص خدائی بر خلایق از خدائے
کیفر از یزداں بود ہر کو کند کفرانِ تو

شرح حالِ بندہ را بشنو کہ باطل را زحق
نیک یابد در حقیقت گوش معنی دانِ تو

حق ہمیداند کہ تا ایندم کہ میگویم سخن
بودہ ام دایم ز روئے صدق مدحت خوانِ تو

حاسدے گر از حسد بر من گناہے بستہ است
ایں من و ایں حاسد و ایں ہم صفِ دیوانِ تو

ور کسے گوید بشانت ناسزائے گفتہ ام
راست گوید مدح من نبود سزائے شانِ تو

گر گناہم مدح تست از آں نخواہم توبہ کرد
با گناہِ ایں چنیں رضواں بود زندانِ تو

نے گرفتم ہر چہ در گیتی گنہ من کردہ ام
یا ببخشا یا بکش ایں قہر دآں غفرانِ تو

ہر چہ میخواہد دلت آں کن چرا مانی ملول
من نخواہم جان خود کآسودہ ماند جانِ تو

ہیچ اسمٰعیلؑ قربانم کن از قتلم مرنج
تو خلیلؑ اللہ و قتی ما ہمہ قربانِ تو

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گر بچرخم برفرازی یا بخاکم افگنی — شاکرم کاں نیز ملک قسمت و ایں سامانِ تو
ایں ہمہ گفتم ولیکن با تو دارم یک عتاب — زاں نمے گویم کہ بس مے ترسم از طغیانِ تو
نے چرا ترسم علے اللہ باز گویم آشکار — وانگہم بر لطف عام و عفو بے پایانِ تو
بر وظیفہ من شنیدم حکم نقصاں راندۂ — چوں پسندد ایں عمل را فیض بے نقصانِ تو
غیرت طبع کریمت ترسم آرا گہ شود — ہمچو دریا در خروش آید ازیں فرمانِ تو
روزئے سی تن عیال بینوا نتواں برید — زیں عمل گویا ندارد آگہی احسانِ تو
گو شریرم داں چو مار و گو حقیرم داں چو مور — ہم نہ مارو مور قسمت مے برند از خوانِ تو
میزباں مہماں نواز است آخرائے نفس کریم — میزبانِ عالم استی ما ہمہ مہمانِ تو
ہم مگر جود تو باز ایں ماجرا را طے کند — تا بشیراز آید از رے خلعت و فرمانِ تو
خود گرفتم شورہ زارم اے سحابِ مکرمت — گو نصیب من شود ہم رشحے از بارانِ تو
یا نگفتم کلبۂ ویرانم اے خورشید فیض — گو بویراں ہم بتابد چشمۂ رخشانِ تو

جان قاآنی بدور دولتت آسودہ باد
زاں کہ آسودہ است جانِ گیتی از دورانِ تو

آنرا کہ گنج معرفت کردگار ہست — بے اختیار ذکر خدا سر کند ہمے
وآنرا کہ نیست معرفت ذکر کردگار — از روے اختیار مکرر کند ہمے

آں ذکر بہر حق کند ایں یک برائے خلق
کے ایں دو را خدائے برابر کند ہمے

ملکزادہ فخری مرا فخر ایں بس — کہ گر در خم ز آب رحمت بشستی
تو آں نخل جودی کہ در باغ شوکت — ز سر چشمۂ فضل و دانش برستی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بفرّ و جلالت نهم آسمانی — بتدبیر و اندیشه عقل نخستی
سبق از تو گیرند در فضل و دانش — ابونصر عتبیٰ ابوالفتح بستی
نمودی رخ و رستم از تیرِ روزی — کشودی کف و جستم از تنگدستی
ولے ظلمها کردی از جود بر من — گرت نیست باور شمارم بجستی
گه از تیغ همت زبانم بریدی — گه از بند بخشش دو پایم به بستی
بذاتے کز و هست ها نیست گردد — بدانسان کز و نیستها یافت هستی
که چون سیم و زر تا مرا راندی از خود — چون دریا و کان خاطرم را نجستی
ولے مشکلے شکوه مانند دارم — که گر حل نمودی ازان بند جستی
درستی همے خیزد از مومیائی — تو اے مومیائی مرا چون شکستی
گرفتم که من مست لطفِ تو بودم — چرا عیب بر من گرفتی که مستی
توئی چرخ پس به ترا فخر رفعت — منم خاک بس به مرا ذلّ و پستی

شکستی دلم را ولے شکر گویم
که دل از شکستن پزیرد درستی

اے وزیرے که بر هر آنچه بود در خواهت — همه از فضل خداوند میسّر گردد
گرچکد نقطهٔ از کلک تو در بحر محیط — چون سخنهاے تو موجش همه گوهر گردد
پشّه در سایهٔ اقبال تو سیمرغ شود — باز از هیبت قهر تو کبوتر گردد
قطره از تربیت لؤلوے رخشنده شود — ذرّه از مهر تو خورشید منوّر گردد
گر ببال پشهٔ صورت خرم تو کشند — بال او سخت تر از سدّ سکندر گردد
میر ملک جم از آنجا که ترا دارد دوست — زیبدار قدر تو با عرش برابر گردد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چند محروم ز لطفِ تو شود قاآنی
دل چوں آئینہ اش از چہ مکدّر گردد

در علاج غمش امروز بکن تدبیرے
کآنچہ تدبیر نمائی تو مقدّر گردد

حالے او تشنۂ آبست و تو ئی رود رواں
از لبِ رود رواں تشنہ چساں برگردد

گرچہ صد رہ چو قلم بُریش بند از بند
ہمچناں در رہ اِخلاصِ تو با سر گردد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

انشائے قایم مقام

ایں رقعہ معلوم نیست کہ قایم مقام بکے نوشتہ است

باد آمد و بوے عنبر آور د باد ام شکوفہ سر برآورد نامۂ نامی کہ نافہ مشک تر و نسخۂ خط دلبر بود در بہترین وقتے و خوشترین وجہے رسید و ساحت خاطر را رشک باغ بہشت و موسم اردی بہشت ساخت مہجور مشتاق را حالتے غریب پدید آمد کہ جان در گلشن عشرت داشت و دل در آتش حسرت گاہ از دیدن خط مکتوب فتعش در گاہ از دیدن روے مطلوب مشتعل ؎

یارب ایں آتش کہ در جان من است سرد کن آنساں کہ کردی بر خلیل

بلے رسیدن ایں قاصد و رساندن ایں کاغذ بعد از عہد بعید و قطع امید فرجے بعد از شدت و فرحے بعد از محنت بود و خاطر پریشاں را با ہمہ آشفتگی چنداں شادی و شگفتگی داد کہ نعوذ باللہ اگر شمہ از ایں معنی بآسماں رسد ذکر انتقام کند خدا میداند از آں عہد و زمان کہ دست جفاے آسمان بقطع رشتۂ وصل پرداختہ و ما را از یکدیگر جدا ساختہ یکدم از عمر خود شمارم و نفسے بکام دل برآرم ہرگز ندیدہ بودم مگر امروز کہ نگاشتہ کلک سامی و سر الکتاب نصف الملاقات ظاہر شد ؎

بادہ خاک آلودہ ہاں مجنوں کند صاف گر باشد ندانم چوں کند

جاے کہ دیدن چند سطر و خواندن چند حرف بدینساں مایۂ حیات و پیرایۂ نشاط شود

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نمیدانم دیدن یار مہربان و بوسیدن آں دست و بناں چہ خواہد کرد ؎

وصلت صنما بہشت دلکش باشد ہجران تو دوزخے برآتش باشد

مادر خور دوزخیم یارب ہر کو در خورد بہشت است براو خوش باشد

حاشا و کلا استغفر اللہ ربی واتوب الیہ ہرگز خوش نباشد و تا قیامت دلکش نباشد مگر من نہ آں بودم کو بر مرغ جان و تخم چشم خود رشکہا داشتم کہ چرا آں بر لب دیوار است دایں محرم دیدار حالا از کجا ایں قدر حوصلہ و طاقت بہم رساندم ؎ کہ مے خورند حریفان و من نظارہ کنم ؎ بخد ابعد ازایں اینطور تاب و توانائی ندارم و اینقدر صبر و شکیبائی در قدرتِ من نیست لا یکلف اللہ نفسا الا وسعہا تا قوت صبر بود کردم۔ اکنوں چکنم اگر نباشد۔ اینجا قبول حیرت است بلکہ ہنگام رشک و غیرت سایہ خود را در کوے یار رخصت باز نتواند داد اکنوں ہمہ را درمیان مے بینم و خود را در کنار پندار کہ باز ملتزم صبر و قرار باشم لا حول ولا قوۃ الا باللہ ؎

تا چشم من از روے تو مہجور بود روزم ہمہ ہمچوں شب دیجور بود

اکنوں کہ من از روے تو دورم یارب ہر کس کہ برویت نگرد کور بود

والسلام

ولہ ایضاً

مہربان من دیشب کہ بخانہ آمدم خانہ را صحن گلزار و کلبہ را طبلۂ عطار دیدم ضیفی مستغنی الوصف کہ مایۂ ناز و محرم راز بود گفت قاصد وقت ظہر کاغذے سر بمہر آوردہ کہ سر بستہ بطاق ایوان است و گلدستہ باغ رضوان گفتم انی لاجد ریح یوسف لولا ان تفندون فی الفور با کمال اشتغف و شوق مہر از سر نامہ برگرفتم گوئی کہ سر گلابہ است ندانستم نامہ خط شماست یا نافہ مشک ختا نگار خانہ چین است یا نگار خانہ عنبریں ؎

دل مے برد آں خط نگاریں گوئی خط روے دلستاں ہست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پرسیشے از حالم کردہ بودی از حال مبتلاے فراق کہ جسمش اینجا و جان در اعراق است چہ پرسی تا نہ تصور کنی کہ بے تو صبورم بخدا کہ بے آں جان عزیز شہر تبریز برائے من تپ خیز است بلکہ

از ملک آذربایجاں آوزہا بجاں دارم و از جان و عمر بے آں جان عمر بیزارم

گفت معشوقے بعاشق کہ اے فتے تو بغربت دیدۂ بس شہرہا

پس کدامیں شہر از انہا خوشتر است گفت آں شہر یکہ در وے دلبر است

بلے فرقت یاراں و تفریق میان جسم و جاں باز یچہ نیست پس ہا بنالب ایام ہجر است و لیالی بے فجر در دوری ہست تاب صبوری نیست رنج حرماں موجود است راہ درماں مسدود

یارب تو بفضل خویش ہادی زیں ورطۂ ہولناک برہانم

ہمیں بہتر کہ چارۂ ایں بلا از حضرت جلّ و علا خواہم تا بفضل خدائے رسم جدائی از میاں برافتد و بخت بیدار و روز دیدار بار دیگر روزی شود والسلام

کاغذیست کہ قایم مقام بفاضل خاں کروسی نوشتہ است

ہر ملک وجودے کہ بخوبی بگرفتے سلطان خیالت بنشاندے بخلافت

حاشا کہ از زمان مفارقت صوری تا حال یک نفس بے یاد شما گذشتہ یا نقش خیال و آرزوے وصال از دیدہ و دل خو گشتہ باشد

أُرید لانسی ذکرھا فکانما تمثل لی لیلی بکل سبیل

نمیقہ اینقہ کہ غایت مقصود دل و جان جامع محسنات معانی و بیان بود کالماء فی الغلیل والبرد للعلیل رسید و خاطر آرزومند را تسلی و تسکین داد ع من نمیدانم کہ ایں جنس سخن را نام چیست نواب نایب السلطنۃ روحی فداہ با مشاغل لاتعد و لاتحصی کہ ایں اوقات دارند اوقات

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شریف را ملاحظہ مسطورات آں مصروف داشتہ ہمہ کار را برکنار گذاشتند و فی الحقیقت تفریح قلبی بعد از آں حوادث ایام و توارد اسقام فرمودند بآں قطرات ثلثہ رسیدند عرض کردم اول منصب وکالت است تصدیق کردند کہ بالارث والاستحقاق از ایں طایفہ است ثانی مقدر محمد مفقود فرمودند بوکیل روس حکم کردہ ایم و بسردار روس نوشتہ امید ہست کہ انشاء اللہ تعالے جواب بروفق خواہش برسد ثالث حکایت وجیہے بود کہ بایست علی قلی خاں بشمار سانده باشد و ہر چند رسیدہ نفاق مابین اولاد مرحوم بخفقلی خاں و اختلالی کہ در کار حکومت باعث شدہ ہمیں کہ اندک نظامے حاصل شد بفضل اللہ وعونہ عاید و واصل خواہد شد خصوصاً حالا کہ موکب والا عازم دار الخلافہ است و شرفیابی شما بخدمت شرف و فیض یابی من بصحبت شریف کہ مایۂ بہجت ضمیر است نزدیک میباشد یارب ایں آرزو مرا چہ خوش است

کاغذیست کہ قایم مقام مرحوم بمیرزا بزرگ نوری وزیر نواب امام وردی میرزا نوشتہ است

اے جفا پیشہ یار دیرینہ کہ فزوں باد با منت یاری

رقیمۂ سرکار را کہ خواندم گویا درہاے بہشت را بروے ایں دور افتادہ مسکیں کشودند و چنداں خوش وقت و شاد کام شدم کہ فلک نعوذ باللہ اگر فکر انتقام کند۔ آنقدر از مراحم و اشفاق نواب شاہزادہ نوشتہ بودید کہ عالمے را بندہ و بردہ کردید خصوصاً من و نواب نایب السلطنۃ روحی فداہ را آنقدر واثق و معتقد ساختند کہ عالیشان محمد حسین بیگ بہتر خبر دارد بلے حق ایں است کہ ہمت والا نہمت فرمودند و ماہیگی را از خاک برداشتند خدا عمر و توفیق بہ بندہ دہد تا بہ کہ خدمتے در تلافی ایں ہمہ مرحمت توانیم کرد ہر چہ خواستم وضع رضامندی خود مرا از برادر گرامی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مهربانم میرزا بنی خان اظهار کنم عبارتے نیافتم که از آنچه در ضمیر دارم تعبیر بدان کنم لابد سکوت اختیار کردم
اما سکوتے بیان عنده و تکلم

نامه ولیعهد مبرور بسلطان روم مصحوب قاسم خان سرهنگ که حامل عهد نامه مبارکه بود

پاکا ملکا ملک جانها آن تست وجمله دل ها بفرمان تو ۵

سر پادشاهان گردن فراز بدرگاه تو برزبین نیاز

پادشاهی ترا سزاست که شهنشاهان بنده اند و خداوندان پرستنده صلح وجنگ شهریاران و
نام ونگ تاجداران وقبض وبسط ممالک وامن وخوف ممالک جمله در دست قدرت تست ومسبوق مشیت
تولک الحمد علی ما اولیت من نعمک واسبغت من کرمک ونشرت من رافتک وبثرت من رحمتک و
الصلوة علی نبیک ودلیک واصحابه واعقابه والسلام اما بعد بر پیشگاه اعتاب مستطاب اعلی جناب
عرش مآب قدس نصاب قدرت وشوکت انتساب ملک احمدی اعدل فریدون حکم دارای ظلم زدای شهریار
کشورستان شاهنشاه شاه نشان آفتاب ملک ودولت آسمان باس وصولت محرز الدوله والدین محسن الاسلام
والمسلمین سلطان البرین وخاقان البحرین خداوند بخت وتخت وافسر عم اعظم اکرم افخم تاجور سلطان محمود خان
لازالت عماد دولته عالیه واعلام شوکته سامیه معروض ومرفوع میدارد که درین گاهے بود که ایین مخلص خالص الفوادی
راویده امید وائل بمفاوضات آن حضرت گردون محل روشنائی نیافته وآفتاب الطاف عم تاجدار برساحت
احوال مخالصت شعار نتافته راه آمد وشد عرایض مفاوضات بکلی مسدود بود واز هیچ باب طریق انجاح
وتحصیل تفتح مشهود نمیشد ازین رهگذر خاطر ارادت ذخائر زاید الوصف آشفته بود وغنچه دل عقیدت منزل
هاسیچ باد صبا نسیم سحر شگفته نمیگشت تا درین اوقات از احسن اتفاقات امر سلم والتیام ودود ولت ابد فرجام

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سمت حصول انجام یافت و آنچه مکنون و مکمون ضمیر صداقت سمیر بود از پرده غیب جلوه ظهور نمود و عالیجاه
رفیعجایگاه جلادت و ارادت آگاه بسالت و نبالت همراه صداقت و صرامت پناه مقرب آن حضرت العلیه
قاسم خان سرهنگ پیادگان نظام ازدگاه اشرف اسنی بخرگاه امجد اعلی روانه میشد این مطلب را
احسن وسایط و اقرب وسایل دیده بتحریر این ذریعه ارادت و ودیعه مبادرت ورزید و ضمناً بعرض اعتاب
سلطنت مآب میرساند که مجاهد این خالص الفواد در پاس حدود دولت قوی بنیاد و مساعی جمیله
در اتفاق و اتحاد این دو حضرت شوکت نهاد نموده البته از خارج بعرض عاکفان اعتاب جلال رسیده
و معلوم فرموده اند که این مخلص در خدمات حضرتین بی تفاوت لازمه کوشش و اهتمام دارد و مابین عم و پدر
و در راه و رسم فرمانبری و طاعت فرق و تفاوت نمیگذارد و خود را در این سرحد که متوقف و متمکن است
گماشته حکم هر دو دولت میداند و برداشته لطف دو حضرت میخواند و در همین سال خجسته فال سعی در
تلافی که در امر مصالحه دولتین و رفع نزاع مملکتین بعمود سبقتی که در گفتگو از این طرف و آدمی که بالابتدا از این
دولت بارزته الروم فرستاد یقین است که تا حال معروض واقفان درگاه اقبال شده است و صدق
نیت و خلوص عقیدت و صفای قلب و صلاح جوئی اولیای این دولت از همین رسل و رسایل
که بارزته الروم رفته و آمده و سبقتها و مجلتها و بی مضایقه کیها از این طرف بعمل آمده چنان
نیست که بر رای ممالک آرای همایون ظاهر نشده باشد اوضاع واقع مدینه ارزنه الروم
هم لاشک تا حال ضمیر منیر آفتاب تاثیر اعلی پوشیده و پنهان نخواهد بود ۵

جام جهان نماست ضمیر منیر دوست اظهار عرض حال در آنجا چه حاجت است

چشم داشت دولت ایران این بود که در ضمن این مصالحه مبارکه نوع اتحادی مابین شهریاران
تاجدار و دولتهای دایم القرار در نظر دوست و دشمن و دور و نزدیک جلوه کند که مایه مزید بیم و امید
اولیا و اعدای دولتین و کمال اطمینان و استظهار سرحد نشینان مملکتین باشد و حال از قرار یکه بنظر مبارک

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آں عم تاجور خواہد رسید دریں قرارنامہ جدید مطلقاً فصلے دراین باب مرقوم نشدہ رجال ستودہ خصال
آں دولت بے زوال علم اللہ تعالے چہ مصلحت دیدہ اند کہ دریں امر اہم کہ مایہ خیر عام و صلاح کل اسلام است
بالمرہ ساکت شدہ سہل ہست کہ در بعضے از شروط و مواد از ذکر اسم ایند دلت و ملاحظہ شان این
سکوت و گذارش امر این مملکت بکلی غفلت نمودہ ہر جا بالمثل خواہش بسیار جزئی ازیں دولت
پذیرفتہ باشند بلفظے ناسزا و طرزے ناپسند ادا کردہ اند کہ ناپذیرفتن آں ہزار بار بریں طور ذکر و بیاں تفصیل
در جنان داشت و بالجملہ بعد ہا کہ مضمون قرارنامہ از رشۂ الروم در پایہ تخت بلند و فروہ اعتاب ارجمند
سلطنت قاہرہ ایران بعرض رسید و از اوضاع امور و محاورات و مشاورات و سایر واقعات
آنجا استحضار ملوکانہ حاصل شد از این رہگذر کہ ہر دو دولت اسلام در حقیقت یکے ہست و تفاوتے
درمیانہ نیست و احترام آں حضرت اسعد امجد اعلے در ہر حال ملحوظ و منظور ہست امضا نامہ ممہور و مفصل
مصحوب مقرب آں حضرت قاسم خاں انفاذ داشتند و در فصول کلیہ و اصول مہمہ بہیچ وجہ گفتگوے
نفرمودند و تجدیدے نکردند و چوں اول انعقاد عہد صلح و بدایت افتتاح راہ دوستی بود تحمل و سکوت
در امثال این امور را اولے دیدند و لیکن این خالص الوداد صافی ضمیر کہ خود را بملاحظہ فرق و توقیر
نیک خواہ واردات کیش ہر دو دولت میداند باذن دولت ابدمدت در عالم صدق واردات
عرضہ میدارد کہ اعلیحضرت شاہنشاہ جم جاہ ایران را از آں حضرت اعلے و شوکت اسنی چشم مہر و
برادری ہست و این دولت ابد توامان از آں دولت جاوید نشان توقع موافقت و یگانگی
این مخالصت گستر ہم التفات عم اعظم اکرم تاجور را سرمایہ سود صلاح دنیا و آخرت خود میشمارد
و بر خدا ظاہر است کہ بہیچ وجہ من الوجوہ از ہیچ طرف مطلبے و طمعے و غرضے نیست مگر ہمیں کہ اولیاے آں دولت
در عالم دوستی و موافقت فرقے بین الدولتین نگذارند و با خود دانند و از خود شمارند و ہر جا غایلہ حرف
و گلہ میان آمدہ از ہمیں رہگذر بودہ کہ دراین باب خلاف توقع ظاہر شدہ بالمثل در مادہ اولیہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

قرارنامه قیودی که در باب کردستان بسمت بغداد کرده و در ماده ثالثه قراری که در باب سیمکی و حیدرانلو
داده اند اگر پاک صاف و عرق عدل و انصاف عم اکرم تاجدار حکم باشد حسب الواقع معلوم و
مفهوم خواهند شد که عرایض این اخلاصمند بیجا و بی جهت نبوده بحمدالله شهریاران تاجدار دو برادرانند
و برابر دو دولتهای دایم القرار یک جهت اند و یگانه و ممالک جانبین اسلام اند و در زمره اسلام یا وصف
این امور ملاحظه این فرق و تفاوتها از چه راه است اگر واقعاً هر که از دولتی رو گرداں شود و ببدولت
دیگر متوسل شود و استرداد آں باکراه و اجبار بی رضا و اختیار موجب نقص شان و کسر شوکت تاجداران
است بایست در همیں باب ملاحظه شان هر دو دولت را بالمساوات و بالمصافات نمایند و
اگر تصاحب این گونه فراری و متحیر و متوسل باعث بی نظمی ممالک و نا امنی مسالک و اختلال سرحدات و
بی اقتداری سرحدداران خواهد شد باز بایست مصلحت جانبین در رفع مفاسد مملکتین را بیکسان در نظر
گرفته باشند اولیای دولت قاهره ایران برای تسهیل عمل و تقلیل زحمات آں دربار گردون محل مصالحتی
از اینکه اینگونه اشخاص را باجبار بگیرند و بدهند یا بی اجبار نگیرند یا هر که اینجاست یا هر که آنجاست
مبادله و معاوله نمایند یا بقانون مستمره ایام و اعوام ماضی راضی شوند ندارند و هر شق ازیں شقوق
که مرضی و مقبول خاطر سعادت مشمول عم اکرم افخم تاجدار است همان را عین صلاح و فلاح میدانند
و بالطاف کریمانه و انصاف ملوکانه آں حضرت موافق و مستظهر بیاشند دیگر بتاج و تخت همایوں
و فروبخت و فرزون آنحضرت سپهر بسطت قسم است که منظور از ایں عرض ها و شرح و تفصیل داده شد
چند خلل رفت و آمد چند نفر کردی است و این نکته برای آفتاب ضیا روشن خواهد بود که امثال
این امور چندان قابلیت نمیباشد که از دولتی قدیم بدولتی قدیم اظهار شود بلکه مقصود بالذات و علت
آنی و ذریعه نگاری و خواستاری این خالص الفواد همین است که خواه در ایں باب و خواه در سایر مواد
فرق و توفیری مابین دولتین علیتین نباشد بنای خوب با این دولت مؤبد و مشید بگذارند و با این واسطه

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

امرے کہ موہم برودت وکدورت باشد واقع نشود دیگر امر و اختیار باعم اکرم تا جدار است ہموار
بصدور مفاوضات مشفقانہ ورجوع مہمات اتفاقیہ خاطر اخلاص مفطور را خورسند و مسرور سازند +

نامۂ خاقان مغفور بسلطان روم مصحون قاسم خان فرہنگ

شکر و سپاس منت خدایرا کہ بار دیگر باب رحمت بر روے اہل اسلام کشود و نظر رافت بر تابعین
سید انام انداخت و ملک اسلام را از وصمت انقلاب مصؤن ساخت کار ملک و دین بکام شد تیغ
حرب و کین در نیام رفت دلہاے رمیدہ آرام گرفت روزگار آشفتہ آرام پذیرفت دربہاے
مراد ات از دود دولت بازو مرغان مرا سلات در پرواز اند فالحمد للہ علی غظیم نعمہ و عمیم
رحمتہ والصلوٰۃ علی نبیہ البنیہ و رسولہ الوجیہ الذی عرف الحق والدین واجمع کلمۃ المسلمین و علی الہ و
اصحابہ المتوسلین باعتابہ والسلام اما بعد بر رائے مہر ضیائے خسرو ملک فرہ اے کفر زدائے شاہنشاہ
اسلام پناہ الغازی فی سبیل اللہ شہریار عادل دل فرخ رخ تاجدار واکف کف موید یدہ مہر فضل کوہ
شکوہ بذل بدر قدر وبہا اوج موج سخا سماء سماح وجود سناے سنیا وجود دانائے خیر و شر دارائے فخر و فر
برادر معظم مظفر سلطان البرین والبحرین خادم الحرمین الشریفین سلطان محمود خان کہ تا جہان است
با اختر سعد قرین و با شاہد کام ہمنشین باد مکشوف و مشہود میدارد کہ چوں تربیت عالم تکوین
بتالیف و امتزاج طبایع مختلفۃ المزاج منوط و مربوط است و انتظام جہان جز با ئتلاف و ارتباط
جہانیان ممکن و مقدور نیست و ہرگز در عین مہر و الفت از غوایل خلاف و کلفت مصؤن و مامون
نمیتوان زیست حکمت جناب کردگار شوکت ملوک روزگار را بایہ ربط و ایتلاف خلق و رفع
اختلاف امر کرد و معاشر ناس را کہ ودایع خاص او بودند بدست قدرت و حکمرانی و فرط رافت
و مہربانی ایشاں سپرد و در ہر عہد و عصر کہ باقتضاے اختلاف طبایع غمایہ خلافے بین الودایع ظاہر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وواقع شد بحسن تدبیر وسلوک سلاطین وملوک دفع ورفع فرمود امادریں عہد میمون مسعود کہ چاکران اعتاب ایں دو دولت وحافظان اطراف ایں دو مملکت رادربین کمال مہر وخوشی اسباب رنجش وناخوشی فراہم آمد ویک چند آثار آشوب واطوار ناخوب در بعضے از ثغور وسغور بہ ظہور رسید باز فضل جناب باری یاری کرد وباطن پاک خواجہ انام یاوری ومددگاری نمود تا بحسن تدبیر اولیاے دولتین رفع نزاع وخلاف بین الحضرتین بعمل آمد وسلم والسلام وامن وامان دیگر بارہ موافق ومعانق شدند نوایر جنگ وکین کہ در ممالک مسلمین مضطرم ومتقد بود منطفی ومنفقد گردید وکلفتہا بالفت و کاوشہا بسازش مبدل گشت اسم تخالف از میان رفت رسم تحالیف درمیان آمد جنگ ونفاق رخت سفر بست صلح ووفاق تشریف قدوم داد ادائے رسوم تہنیت از دو جانب لازم افتاد وتجدید عہد مراسلت بر دو حضرت واجب آمد لہذا دریں عہد خجستہ وزمان فرخندہ کہ طرح عشرت افگندہ وبیخ غمہا برکندہ بود علیجاہ رفیع جایگاہ جلادت وارادت پناہ بسالت ونبالت ہمراہ صداقت وصرامت انتباہ مقرب الحضرت العلیہ قاسم خاں سرہنگ پیادہ نظام را کہ تربیت یافتہ ایں دولت ابد دوام وتجربت کردہ خدام بلند مقام است از طرف دوستانہ ایں دولت بجانب ملوکانہ آنحضرت ارسال ونظم سلک وربط عقد ایں نامہ محبت ختامہ تجدید عہود ومرادات قدیمہ وتاکید رسوم معاہدات قویمہ نمودہ وضمناً نگاشتہ خامہ مسعودت علامہ میسازد کہ اگرچہ ایں چند گاہ نفاقے ظاہر در میانہ سرحداران بہمرسید بحمد اللہ وفاقے باطن دوستداران بود کہ باوصف آں ایام خلاف را مجال امتداد نمیشد وشعلہ مصاف را مکان اشتداد نمے بود بل بمنزلہ شعلہ خار بود کہ بہ تندی سرکشی کند وبزودی خاموشی پذیرد وکفی باللہ شہیدا کہ معتقد محب مہجور جز ایں نیست کہ ایں از جانب قدس عزت بینی برایں نکتہ حکمت بود کہ مستظلان ایں دو دولت بے زوال را کہ سالیان دراز در مہد امن بودہ ودر ظل فضل آسودہ اند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نسیان و غفلتے کہ لازم ازمان راحت دوام فراغت است طاری نگشتہ نوع آگاہی دفرط اشتیاہی حاصل
شود کہ قدر امن و رفاہ دانند و شکر و حمد الٰہ کنند و جنس السیام و دلتین اسلام را بہ نقد جان خریدار آیند و من بعد نعمت
موالات را بقلب مبالات از کف ندہند علم اللہ تعالیٰ کہ ایں دوست صادق الولا بلا حظہ ہمیں دقایق
و نکات لساناً و جناناً از انچہ رفتہ و گذشتہ است بکمال تسلیم و رضا درگذشتہ خواست خدارا ہر چہ بودہ
و شدہ عین خیر و صلاح کل میداند و خاطر خود را کیف ما کان بواقعات ایام ماضی خورسند و راضی میدارد
و حال بالفعل بقدر مثقال ذرہ و مقدار خردل و قطرۂ ازاں دولت پایدار گلہ و شکوہ در دل ندارد سہل است
کہ قبل ازیں ہم مہر و برادری آں دوست اعلیٰ گہر گنجایش چیز دیگر در دل مہر منزل محبت پرور نگذاشتہ
و الان کہ کان مہر مہر آں برادر را از قلب مودت جلب برنداشتہ محبت و اخوت آنجناب اعلیٰ
را با تمام مال و ملک دنیا برابر بیشمار دو ایں واقعات جزیۂ رادر جلب آں گوہر عزیز بسیار بے وقع و ناچیز
دیدہ ہیچ چیز در نظر اعتنا نے آرد ؎ محبت بیشتر محکم شود چوں شکند پیماں ؎ شگوفہ اول افشاند
نہال انگہ ثمر گیرد و بہ امید وار است کہ ہمیں پریشانی جزئی کہ چند روزے در حدود مملکتین حادث شد
عاقبت باعث جمعیت کامل و امنیت کلی شود و بدیں واسطہ نوع تاکیدی در امور دائرہ بین الجانبین
بعمل آید کہ روز بروز مراتب اتحاد و اقتدار دو دولت پایدار بیفزاید چنانکہ در باب عہود سابقہ و شروط
سالفہ دولتین کہ بمرور ایام و کرور شہور و اعوام فی الجملہ اختلاف یافتہ بود ایں ایام خجستہ کہ عہد مصالحت
بہتازگی و مبارکی بستہ شد تجدید نظر رفت و باہتمام اولیاے دولتین مزید انتظام و استحکام یافتہ
و تتمیم امضاے فصول مفصل و ممہور مصحوب عالیجاہ جلالت ہمراہ مقرب الحضرت قاسم خاں ارسال
آں حضرت مسعود نمودہ جزئی خواہشے کہ در عالم مہر و محبت و برادری بود اظہار آنرا بفرزند اسعد ارشد
بیمثال نہال دوحہ دولت و اقبال ولیعہد دولت ابد مدت بے زوال نائب السلطنۃ القاہرۃ
الباہرہ عباس میرزا ایدہ اللہ بعونہ و وفقہ بفضلہ و منتہ محول و مفوض داشت و چوں فرزند معزی الیہ

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

درحقیقت فرزند ہردو دولت و پیوند ہردو حضرت و حافظ ثغور ہردو مملکت است و
در عہد صبی و سن شباب تا حال متجاوز از بیست سال است کہ اوقات عمر و جوانی را بجائے عشرت
و کامرانی باکمال رنج و تعب صرف ثغور اسلام کردہ و بکرات و مرات در معارک مجاہدات نقد جان
را وقایہ دین پاک سید انام نمودہ درہمیں اوقات مساعی جمیلہ و مجاہد مشکورہ در انعقاد مصالحہ دولتین
والتیام اہالی جانبین مبذول داشتہ ہرگز در تقدیم مہام حضرتین تفاوت و تونیر نگذاشتہ دور
نیست کہ در دولت اسلام شایستہ اعتناء و احترام باشد و مہمے کہ از روے صدق و خلوص
عقیدت بعرض رسد حضرت ابد مانوس رساند و بعز امضاے عم و پدر و شرف قبول و داور
تاجور مقرون گردد و دیگر آں برادر مہر پرور مختار است و ازایں محبت سیر ہمیں قدر اظہار
کافی است و زیادہ حاجت تکرار نیست پیوستہ حقایق نگار صور حالات و مہمات باشند *

کاغذیست کہ بفاضل خان کروسی نوشتہ است

تصدقت شوم سمتے کہ از مواقع سفر و وقایع ظفر موکب منصور شرف صدور یافتہ بود زیارت
شد نمیدانم بکدام عبارت عرض کنم کہ شکرانہ چہ بود شادیانہ چہ بحمد اللہ کہ رایت نصرت بہر سمت
کہ عزیمت کند ہم غنیمت در غنیمت ہم ظفر اندر ظفر خواہد بود اختر فرخندہ توئی شاہرا چوں
بفریدوں علم کاویان بسے شرمندہ ام کہ در دربار پادشاہی روسیاہی را لازم و ملزوم شدہ ام

ہر کہ محروم شد ز خدمت شاہ روزگارش چنیں کند محروم

ہمیشہ دریں اندیشہ بودہ ام کہ خدا چناں اسباب فراہم آورد کہ در رکاب قبلہ عالم اول کسے
کہ خود را بسپاہ دشمن زند و بکشتن دہد باشیم *

حاشا کہ ز سوختن بیندیشم پروانہ شمع انجمن باشیم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

منتخبات فارسی

از منشات میرزا عبد الوہاب متخلص بہ نشاط کہ در دولت خاقان مبرور فتح علی شاہ قاچار بلقب معتمد ولگی سرافراز بود

سواد نامہ بہ پلیون پادشاہ مملکت فرانسہ

شکر و منت خداوندرا کہ شکرش نعمتیست و اقرار بر منتش خود منتے در پیکر آدم از وے صفوت روح نہادہ و نوح را بجودی خلعت نجات دادہ پور آذر از گلدار خلتش گلے آتشین است و نور طور بر لطوار نور بیش آیتے مبین عہد خضر را اگر با ابد عہد است بین یدیہ و کلمہ طیبہ را اگر تکلم در مہد بصعد الیہ دست رسالت را خاتم از نقش محبت او در انگشت است و ختام نبوت را از مہر او مہر در پشت و درود فراواں بر ایشاں و نزدیکاں و خویشاں باد و بعد گوہر دعائیکہ پرورده دریاے ضمیر است و اختر ثنائیکہ بر منطقہ مہرش مے شایستہ نثار انجمن انجم خدم شہریار کشور کشاے جہانگیر جہان آراے فرمانده فرمانروا عدل نگار ظلم زدا طراز تخت و گاہ زیور بخت و جاہ صباح بزم راہرے تاباں روح عزم راہماے شتاباں پادشاہ مکرم خسرو معظم خدیو اکرم امپراطور اعظم مالک ممالک فرانسہ و ایتالیا روانش شاد و جہانش بر مراد باد ٭

شہریارا کامگارا از روز یکہ ایں دودولت جاوید مدت عہد یگانگی بستہ و شاخہاے گلبن یکرنگی

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بهم پیوسته است تا اکنون بمیامن بختهای فیروز روزے نرفت که رشته دوستی و دوستی الفت تابے نه بیند و گلشن یکجهتی از مشرب صفوت آبے خصوصاً دریں اوان که عالیجاه میرزا باقر از حضرت سپهر بسطت مرحله پیمائے طریق مراجعت گشته واز عرض مهربانیهائے کارگذاران آں درگاه وشرح الطاف آں فروغ بخش مصابیح دولت وجاه ضیا افزائے انجمن محبت گردید والحمد لله از هر دو جانب دقیقه از رسوم یک جهتی متروک نیست وگامے جز به نیروے عهود یگانگی مسلوک نه کارگذاران دولت ازیں سو اگر بر الواح ضمیر نقش بندند صفحات خاطرها ازاں جانب مرآتے صافیست وهواخواهان شوکت آراں صوب اگر در بیان مهمے سخن رانند مصداق زبانها ازیں جانب ترجمانے کافی وازیں دو آئینه اقبال دوستان پاک است ومنطق آمال دشمنان بر خاک بریدان ومعتمدان ایں دولت دراں حضرت نسر آسا وبخت سان سایر وعاکف اند وایلچیان وایلچیان آں حضرت دولت فلک نشان اقبال مثال دایر وواقف ودر خدمات حضرتین فلک بسطت ثابت ومستقیم اند ودر حین استقامت گاه راجع وگاه مقیم والسلام

ایضاً

لآلی ستایش وسپاسے که در رشته تهلیل وتوحید بتالیف اذکار جنانی وتصریف ادوار لسانی منعقد ومنسلک آید وجواهر حمد وثنائیکه در سلک تسبیح وتمجید بتدویر اطباق فلکی وتصویر اشواق ملکی مؤلف ومرتبط شاید سزاوار پیشگاه کبریائی خداوند بنده نوازیگانه رابته ساز آشنا وبیگانه موجود کعبه ودیر موجد اقامت وسیر است مقدریکه دست قدرت همتایش ورموا داضداد صوری باهمه بتباین ودوری چندان خاصیت اتحاد نهاد که از آمیزش آتش وآب وامتزاج باد وخاک خلقتے لطیف چون پیکر شریف انسانی صفت قوام پذیرد واز تفاعل کیفیات متخالفه وتقابل انفعالات متراده

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

باحسن الوجوه بسمت التیام گیرد و بتعلق نفس و بدن با غایت اختلاف از اثر ائتلاف مسجود ملک و مقصود فلک گردد و مدبر یکه از اثر حکمت بهمالش چنانچه در اجتماع و اتفاق اضداد و آثار نیک و نتایج نزدیک نهاده تباعد و افتراق اندر انیز اثر حصول مقصود و مراد داده است نیرین اعظمین آفتاب و ماه رونق بخش این بلند خرگاه و ظهور نور و کمال ظهور در حالت جدائی و دوری این و آن تباعد و تقابل مقام و مکان است تعالے شانه و تبارک سلطانه، و درود و مسبحان افلاک بر روان پاک رسل و انبیا و خلفا و اوصیا که بتواتر ابلاغ اخبار و توارد کتب و آثار کاشف پیوند اول و آخر و شارع مسلک باطن و ظاهر و مخبر ربط قدیم و جدید و مظهر فرق شقی و سعید اند علیهم الصلوة جمیعا ما آلف الاندا و خالف الاضداد و بعد هدایاے دعائیکه از بسیط خاک بمحل مطایاے افلاک بمنزل استجابت و موقف اجابت شتابد و از کارشنائی که در اداء ارکان سروش موقع تذکار و مورد قبول یابد نثار پیشگاه حضور پادشاه فلک دستگاه انجم سپاه خورشید سایه جمشید پایه دوست نواز دشمن گداز عدل اندوز ظلم سوز قایمه سیف دلیری پنجه ساعد ملک گیری نظام بخش ممالک امن ساز مسالک خوف پرداز مهالک سلطان معظم برادر مکرم امپراطور اعظم که تا در دیر مسدس جهان راهبان فلک هر شام طیلسان ساز ظلام وزنار بند مجره و صلیب آویز جوزا و ناقوس نواز ثریا ست معابد تخت و گاه و صوامع بخت و جاهش در اذکار زبور غلافت از نغمات داؤدی پر آواز و مرغان خوش الحان اقبالش در اوج هوا ے آمال با انفاس عیسوی دمساز با دساخته مکشوف راے ملک آرا که گنجور عقود موالفت و دستور قواعد مصادقت و ترجمان سرایر دوستی و مفسر آیات یکجهتی است میدارم +

سواد نامه که با پادشاه انگلستان نوشته اند

پس از ستایش پروردگار بے انباز خداوند بے نیاز پیوند ساز دلهاے بیگانه و فاق آموز جهانهاے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فرزانہ آفرینندۂ کہ باہمہ جدائی وخلاف ازآمیزش تیرگی شب وروشنی روز صبح صادق راجلوہ بروز
دادہ ودرامتزاج آب وخاک وازدواج آتش وباد کہ اضداد صوری اند باہمہ بیگانگی ودوری
قوت ترکیب حواس وقدرت ترتیب قیاس نہادہ است حکیمے کہ ازارسال انبیاوابقاے
اوصیا وتواتر صحف واخبار وتوارد کتب وآثار باوفراموشی پیشینگان عہد الست پیوندند تذکرسستہ
واوراق معرفت وشناخت رازتذکار آیات وتجدید دلالات بہم پیوستہ است سبحانہ وتعالےٰ شانہٗ
وتبارک سلطانہ زخشندہ گوہر دعاے کہ دربساط انجمن ملک واسطۃ العقد سلک اجابت تواند بود
وفرزندہ اختر ثنائیکہ باروشنان فلک منطق فخر وتبسم طنز تواند کشود نثار محفل حضور بادشاہ
کشور کشا وشہریار ملک آراطراز فرہنگ واورنگ برجیس خطاب بہرام جنگ فلک شتاب
زمین درنگ محمود دشمنان مقصود دوستان فرمانروائے ممالک انگریز وہندوستان ساختہ مکشوف
ضمیر مہر تخمیر میدارم کہ چوں دیرے گذشتہ ودہرے منقضی گشتہ کہ ازطرف قرین الشرف آں آفتاب
سپہر سروری وہ لطے نامہ محبت انگیز ازسحاب خامہ گوہر ریز رشحہ کہ شارح حالات دوستی آیات
باشد نضارت بخش کشت یگانگی ووداد نگردیدہ وازیں جانب سعادت جوانب نیز عندلیب
آسا سفیرے باصفیر تقریر احوال ازشاخسار آمانی واشواق درگلذار وفاودفاق بال افشان ونغمہ خوان
نرسیدہ اززمان رجوع میرزا جعفر تاکنوں نہ ازآں صوب بریدے واعلامے ونہ ازیں سو سفیرے د
پیامے دریں وقت کہ محمد خاں دارد ایں حدود دازگذارش احوال آں دوست یکمال اطلاعے
حاصل وتذکار عہود سابقہ مہیج اشواق دل محبت مایل گشت نسایم غرایم محبت ضمایم ازمہب ضمیر
مہر تاثیر اہتزاز آمد وبہ نیروے سرانگشت دبیر شوق درمطاوی ایں نامہ یکجہتی ختامہ مفتاح خامہ
مفتح ابواب راز شد ملزم رسم یگانگی وموسوم شرط مودت آنست کہ نیز یکچند از تحریر مکاتبات
ودستانہ کہ دلایل نشیمیا ارکان موالات است مراسم وداد را مہد سازیم وارسال رسل پاک ضمیر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وسفرای سافر التقریر بترتیب مقدمات مصافات کہ نتائج آں استحکام مبانی اتحاد است
پردازیم چمن خضرائے محبت را بے تواتر شح اقلام صدق ارتسام نگذاریم وگوش و
گردن شاہد مودت را عاطل از لآلی عبارات دوستی اشارات نداریم کہ سلوک این طریقہ
انیقہ ہوا خواہان ہر دو دولت را موجب آثار نیک باشد واندوہ فزائے خاطر بد اندیشاں
وحسود و نزدیک گردد و السلام

درجواب نامہ محمود شاہ فرمانفرمائے قندھار

چند انکہ نظام دنیا و دین وقوام دولت وملت مبین بمعاضدت سلاطین ومظاہرت
خواقین ومطابقت آرائے رزین وموافقت افکار متین منوط ومربوط است گوہر مسعود اختر محمود
فروزاں اختر برج سلطنت وشہریاری رخشاں گوہر درج خلافت وتاجداری نہال سرافراز
بوستان دولت اقبال زلال روح بخش چشمہ سار سلطنت واجلال جمال افسر واورنگ کمال
دانش وفرہنگ پادشاہ ذی جاہ کامگار نامدار لازال مرتقیا فی مدارج الاقتدار
زینت افزائے افسر دولت وضیا بخشائے سپہر شوکت بودہ مشہود رائے موالفت آرایش یاب
کہ درہنگامیکہ بارقہ عزیمت صاصر اثر مارا در رجم دشمنان دیو سار ورغم سرکشان اخطار
تاثیر شہاب اثیر ورائے جہاں آرا بر مساحت استیفائے پیمان یاران واستبقائے
پیوند دوستداران باتالش مہر نیر در اقطاع ساحت بوستان آغاز نوبت ربیع وارباع
خاطر دوستاں بابرگ وسازی بدیع کارگذاران شوکت را از کار دشمنان دین ودولت
از ہر طرف آسایشے حاصل وخاطرہا از ہر سو بدل آسائے دوستان وہوا خواہان مایل
افتادہ بود نوگل شاخسار وفا یعنی صداقت نامہ محبت التوا از گلشن یکرنگی دمیدہ وبہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ترشح سحاب یک جہتی پرورش دیدہ از دست بریے رشید بہ پیشگاہ انجمن ہمایوں رسید
نواسازِ ہزار دستان خامہ گردید بشارت ارتقای آنجناب سلطنت مآب بمدارج شوکت و اقتدار
واستقرار بر سریر فرماں روائی و اختیار کہ قدیما مراد خاطر مہر نہاد ما سرور افزائے ضمیر منیر
اشارت و استشعار او بمصالح معاضدت و مظاہرت و استظہار او بمظاہر مصادقت
و موافقت مہیج مراد مودت و التفات خاطر خطیر آمد در طے مصادقت نامہ دوستی ختامہ
سطر چند از مودات وفاق و موجبات اتفاق نگاشتہ مشہود رائے انور و ضمیر عاطفت
گستر داشتہ بود ایں خود ہر کافۂ عالم ظاہر و بر آں جناب اظہر است کہ ما را با قتضائے
ملکات رائے ملک آرا کہ دستور مآثر رافت و گنجور ذخائر رحمت و قانون مکارم
الطاف و میزان مراسم انصافست با ہر یک از دوستان دور و نزدیک شرائط
تلطف مبذول افتادہ بر عارض حقوق و داد ابواب اجداد کشادہ ایم استحباب
در فاتحہ کار تا سبیس موالات را خود بہ نفس نفیس بے سپار طریق ملاقات و مرۃ بعد اخرے
خاطر مہر مظاہر ما را بدیدار بہجت آثار قرین انواع سرور ساختہ طلب معاضدت و مظاہرت
را بایدیگر در مجالس عدیدہ سخنہا راندہ و آیات مظاہرت را در مصحف شہود بالمشافہ
خواندہ اند و از آں زماں تا اکنوں انتزاع دولت موروث او را از دیگران جویاد
عمرے در حصول ایں مدعا منتظر و منتہز ماندہ ایم اکنوں کہ بعون اللہ المعین مدام
مرام در جام و آں جناب در صدر دست سروری سرمست صہبائے کامرانست
لاشک رسمے از رسوم یکجہتی و یگانگی را ازیں جانب مہمل و متروک نخواہیم گذاشت
و بر عایت حقوق سابقہ و پاس مراودت لاحقہ در حال و استقبال زیادہ از اوقات
ماضی مبانی الفت و وفاق مراسم مودت و اتفاق را علے حسب مقتضیات الامور

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از نزدیک و دور مشتید و مهد خواهیم داشت و انشا اللہ الودود از اثر ایں اتفاق کہ مایہ اتساق دولت و شوکت است دشمنان مقہور و دوستان مسرور خواہند گشت

والسلام ✤

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اکبرنامہ

فرمان جلال الدین والدنیا اکبر بادشاہ غازی

خان خاناں بداند کہ چوں او پروردۂ نعمت و تربیت کردۂ عنایت و عاطفت ایں دودمان عالیشان است
وحقوق خدمات شائستہ او دریں درگاہ ثابت و حضرت پادشاہ جنت و تنگاہ طیب اللہ ثراہ
بواسطۂ صدق نیت و اخلاصے کہ از و مشاہدہ نمودہ بودند او را بہ منتہائے رعایت و تربیت
رسانیدہ امر عظیم القدر تا لیقے مارا با و تفویض فرمودہ بودند بعد از آنکہ آں حضرت از تنگنائے
جہان فانی بفضائے عالم جاودانی رحلت فرمودند او از روے اخلاص و دولت خواہی کمر صدق
و جاں سپاری در میان بستہ متعہد مہمات سبقت آں خدمات و نیک اندیشی ہائے کہ بظہور میرسانید
نظام حل و عقد در تق و فتق امور را چناں بقبضۂ اختیار او گذاشتہ بودیم کہ مزیدے بر اں متصور نتواند
بود چنانچہ از نیک و بد ہر چہ خواست و ارادہ کرد بعمل آورد تا آنکہ دریں پنج سال چندیں امور
ناشائستہ از و بظہور آمد کہ بسبب نفور خاطر جمہور بود مثل تربیت شیخ گدائے کہ با وجود دعوے آں
ہمہ بزرگی و دانائی از میان آں ہمہ مردم فاضل و قابل با حسب و نسب او را بمصاحبت و آشنائے
خود انتخاب نمود با آنکہ متعہد منصب صدارت شدہ بود و در ظہر مناشیر مہر میکرد او را از تسلیم معاف داشتہ
بود و بکمال جہل و نادانی در محافل خبث مماثل او را با جمیع سادات صحیح النسب و علمائے جلیل الحسب
کہ بنا بر ملاحظہ عظمت و شان و حالت مراسم احترام و تعظیم بجائے مے آوردیم تقدیم دادہ با وجود لاف
محبت و دوستداری کہ بخاندان طیبین و طاہرین منیر و مذلت و خواری ایں فرقہ شریفہ را عمداً تجویز مینمود

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وتربیت کردہ خود راکہ مردود دلہا و مطرود نظرہاست بریں طائفہ کہ تربیت الہی دارند ترجیح دادہ
از ارواح مقدسہ ایں ہمہ بزرگان ہیچ گونہ شرم و آزرم نداشت واورا بمرتبۂ رسانیدہ بودکہ سوارۂ
پیش آمدہ بما مصافحہ مے نمود و نوکران فرود خود راکہ حالت ولیاقت ایشاں معلوم بود بخطاب
سلطانی و خانی و علم و نقارہ و جائیگیرہائے معمور و ولایتہائے پر حاصل امتیاز دادہ خوانین
وسلاطین و امرائے معتمدان حضرت جہانبانی جنت آشیانی راکہ اصالت وحالت و استحقاق ایشاں
بہمہ کس روشن است از کمال بے اعتباری بتہ نان محتاج ساختہ بود چہ قصد خون و ناموس ہمہ
آنہا داشت واز ملازمان و خدمتگاران بابری کہ سالہا بامیدواری خدمت کردہ مستعد رعایت
وعنایت شدہ بودند تجویز نمے کرد کہ اقل مرتبہ وجہ معیشتے داشتہ باشند و نجمعے کہ در شکارہا و سوارہا
در ملازمت میکشند و خود را بہزار محنت و مشقت قرار بخدمت دادہ بودند و ہر چند روز تنقیہا ساختہ
بخون آنہا تشنہ بود و انواع بے اعتدالی و بے اندامی مے نمود و اگر از نوکران او صد گونہ گناہ مثل
خون و دزدی و راہ زنی و تاراج و انواع فسق و فجور بظہور مے آمد بواسطہ میل و مداہنہ
ہمہ را میگذرانید و اگر از ملازمان درگاہ والا اندک چیزے واقع مے شد یا کسے بہتان میکرد
در قتل و حبس و تاراج ایشان تاخیر نمے نمود و تاخیر شدن انواع جفا و بے آبروئی میرسانید
و بعضے از کمال دنائت و حماقت خود را بخدمت او قرار دادہ بودند و خوش آمدی میگفتند مثل
شاہ قلی نارنجی و محمد طاہر ولنگ ساربان و از سادگی آں طائفہ را راست گو دانستہ تربیت
مے نمود و تقویت ایشاں میکرد چنانچہ شاقلی بے اندامیہا کردہ فرمان نشنید و محمد طاہر آں
نوع جواب درشت داد کہ مستوجب زبان بریدن بلکہ کشتن شدہ بود و او شنیدہ تغافل نمود و لنگ ساربان
در پیش جمعے بحضور او آنچناں لفظ درشتے گفتہ کہ او نیز مستحق سیاست بود و ولی بیگ اخود میداند کہ
درمیان قزلباش چہ مقدار حالت و اعتبار داشتہ بے شائبۂ خدمتے و اصالتے و حالتے بہمین نسبت کہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

داماد اوست آورد و برامرائے عظام گذرانید حتے برسید قلی میرزا کہ بعلو سعادت و انتساب سلطنت ممتاز بود تقدیم داد و حسین قلی راکہ تا غایت بمرتبے پنجہ نہ زدہ دربرابر اسکندر خاں و بہادر خاں و عبداللہ خاں رارعایت نمود و جاگیرہائے آباد ان داد و خوانین عظام را بجائیگرہائے ویران خرسند ساخت و دریں اوقات در اکثر مجالس از و چندیں امور سر بر میزد کہ باعث رنجش و آزار خاطر فیض مآثر مے شد چوں خاطر او پیش ما عزیز بود و او را دولت خواہ بیغش ایں دودمان مے دانستیم و بر قول و فعل او اعتماد تمام داشتیم ایں ہمہ اعمال و کردار ناہموار او را عین خیر خواہی و محض نیک اندیشی تصور نمودہ دیدہ و دانستہ بکرم عمیم درمے گذرانیدم تا دریں اوقات بعرض رسید کہ او بسخن ہمیں جماعت باغیہ قصد دارد کہ معدودے چند کہ با ہمراہ بودند جدا ساختہ ما را تنہا گذارد و بملاحظہ دفع ایں شرارت از دارالخلافت آگرہ متوجہ دارالملک دہلی شدیم و با او نوشتیم کہ بعضے امور بظہور آمدہ و سخنان بعرض اقدس رسیدہ کہ بخاطر اشرف قرار نمے یابد کہ او دریں اوقات ملازمت تواند نمود اگرچہ از و آزار بسیار یافتہ ایم اما او را ہمنورہ بہماں دستور خان خاناں میدانیم و میگوئیم و بجہت تسلی خاطر او سوگند ہائے مغلظ یاد کردہ بودیم کہ قصد جان و مال و ناموس ندارم و چوں بہ مشیت مہمات جہانبانی نفس نفیس خود متوجہ شدہ ایم او بحال خود بودہ مدعیانے کہ داشتہ باشد عرضداشت نماید بنوعیکہ لائق دانیم حکم فرمائیم چوں در بعضے اوقات عرض مے نمود کہ وقت شدہ است کہ بدولت و سعادت بمہمات سلطنت پردازند تصور چناں بود کہ بشنودن ایں خبر خیر اثر مسرور گشتہ و رمقام تسلیم و رضا راسخ قدم و ثابت قدم باشد چناں بموقف عرض رسید کہ از کمال میل و توجہ کہ بریں امور داشتہ و دارد حقوق نعمت و تربیت خاندان والائے ما کہ چہل سال است کہ در زمرۂ اوست من المہد الی اللحد پرورش یافتہ بالکلیہ فراموش کردہ گوش بسخن ایں جماعت مفسد و مفتن دارد کہ بواسطہ اغراض نفسانی میخواہند کہ او را در جریدۂ اہل

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بغی در آرند و دریں آخر عمر از سعادت اُخروی محروم گردانند و بشقاوت ابدی مبتلا سازند چنانچہ از کمال شیطنت و خساست و خود پسندی کہ دارند معقول اُو ساختہ او را از راہ بردہ اند و بولد اسکندر پیغام کردہ کہ بمخالفت و منازعت پیش آید و تتارخاں پنج بھیہ را کہ نیز کس فرستادہ کہ او در دامن کوہ آمدہ آہنگِ خرابی و دست اندازی کردہ ازاں حدود در آید و خود خیال لاہور کردہ کہ دراں حدود بنیاد فتنہ و فساد نمودہ طریق مخالفت سپرد در اطراف ممالک محروسہ خلل انداختہ چراغ دولتِ ایں خاندان را کہ برافروختہ فروغ ازلی و برافراختہ دست قدرت است بدم سرد منطفی سازد ہمانا کہ پردۂ غرور و پندار دیدۂ اعتبار او را کور ساختہ نمے داند **بیت**

چہ رانے را کہ ایزد بر فروزد	ہر آنکس پف کند ریشش بسوزد

چوں نظر بآں ہمہ اخلاص و اعتقادے کہ از چہرۂ احوال و جبہۂ اعمال او واضح و لائح بود ایں امور مبنی بر شر و راز و دور مے نمود و مے نماید و باور نمے آید چہ او پروردۂ نعمت و تربیت یافتۂ ایں دودمان عظیم الشان است و طاعت حکم ما بر او واجب و لازم بر سبیل حجت فرمودیم کہ خود را ازیں افعال و اعمالِ قبیحہ گذرانیدہ ایں جماعت مخذول العاقبت را کہ باعثِ نقص دولت و عزت او شدہ بجہت اغراض خود در پے بغی و عدوان او بیند مقید ساختہ بدرگاہ معلے فرستد و چوں ما دریں پنج سال ملاحظہ خاطر او کردہ بہیچ چیز مناقشہ ننمودہ ایم و ہر چہ عرض کردہ خواہ نامعقول از صواب دید او بدر نہ رفتہ ایم او ہم ایں حکم ما را سمعاً و طاعتاً انقیاد نمودہ تخلف نورزد کہ ہر گاہ بایں حکم عمل نماید خاطر اشرف بر وصاف ساختہ جرایم و تقصیرات او را بالکلیہ عفو فرمائیم و ہر وقت کہ میل ملازمت باشد ہر وقت اقتضا نماید بملازمت اشرف طلبیم کہ رفعِ حجاب او شود و چوں ہنوز خدمات او ملحوظ و منظور است با آنکہ ہزار برابر ایں خدمات رعایت یافتہ میخواہیم کہ نام او کہ سالہا با خلاص و ارادت و اعتقاد در جمیع امصار و بلاد منتشر شدہ بہ بغی و عناد و افساد مشہور نشود و در آخر عمر در زمرۂ قزاقہ بخت محشور نہ گردد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بنا بر حقوق عبودیت اورا آگاہ ساختیم زنہار کہ خیال دیگرے نکند و یقین خود داند کہ اگر از روے جہل وکوتہ اندیشی از راہ رود و نخوت و پندار دماغ اورا پریشاں ساختہ در سلک اہل ادبار درآرد بدولت واقبال باعساکر نصرت اعتصام بعزیمت رفع و دفع او متوجہ شدہ بعنایت آلہی ما را از روزگار او بیروں خواہیم آورد امید است کہ دریں حالت کہ عنفوان اقبال خلافت و اغاز ادبار اوست فتح عظمے روے دہد او منکوب عساکر اقبال گشتہ شرمسار و گرفتار گردد و بید دلتی را ازیں معنی استدلال نمے نماید کہ او دریں پنج سال مردم خود را چگونہ رعایتہا کرد کہ بروز واقعہ بکار آیند و از کوتہ اندیشی ناوانی نمے دانست کہ دولت وابستہ بعنایت الہی است ہرگاہ آں عنایت نباشد نوکر بے دولت بکار نمے آید چنانچہ برائے العین دیدہ میشود کہ آنہا را فرزند و برادر مے گفت و ہرگز با ایشاں گمان جدائی نداشت بر ہمیوں سعادت اکثرے از وجد اشدند و آنانکہ ماندہ اند یک یک جدا شد بدرگاہ معلے مے آیند و رفتہ رفتہ اورا تنہا خواہند گذاشت دریں مقام غیر تسلیم و رضا جوئی چیزے فائدہ ندارد بیت

اطاعت	سر نیاز بباید نہاد و گردوں طوع	کہ ہر چہ حاکم عادل کند ہمہ داد است	

خانخاناں کہ روز ادبار او نزدیک رسیدہ بود بلکہ در شب تاریک ادبار بسر مے برد ازیں کلمات موعظت کہ دستور العمل سعادت تواند بود پند پذیر نشد چوں گویم کہ باعث مزید شورش او گشت لیکن دانا داند کہ بسعی خود در مہلکہ بے ناموسی شتافت۔ و بالجملہ از پرگنہ بیکانیر متوجہ پنجاب گردید چوں دراں حدود قلعہ پتر ندہ کہ بجاگیر شیر محمد دیوانہ بود رسید عبد الرحیم پسر خود را با اہل و عیال و احمال و اثقال دراں قلعہ نزد شیر محمد کہ از مخصوصان او بود گذاشتہ از انجا بگذاشت و شیر محمد حق ولی نعمت اصلی را بہتر دانستہ از و فرار نمود و تمامہ اسباب و اشیا را کہ در پتر ندہ گذاشتہ بود متصرف شد و اہل و عیال را بملازمت آوردہ و در پیش محمد اوزبک مظفر علی را کہ بطلب او آمدہ بود مقید ساختہ بدرگاہ معلے فرستاد و خود نیز کمر ہمت بدولت خواہی نفس الامری بست و بمیامن توفیق صاحب حقیقی خود را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فهمید از ولی نعمت مجازی سر باز زد و چون نزدیک تهاره رسید میرزا عبد الله مغل تهاره را مضبوط کرده آماده جنگ شد ولی بیگ به تهاره آماده شکست یافت آرے شمع افروخته الهی هر کس خواهد که فرو نشاند غرض من دولت و کامرانی خود را آتش در زند و چون هنگام ادبار بیرام خان بود در هر چه سود خود مے اندیشید زیان مے دید و چون عرض پرده دیده مصلحت بین است صلاح کار خود ندانسته اسباب آگاهی را ابواب غفلت شمرده بجانب پرگنه جالندهر روان شد شعر

چون غرض آمد هنر پوشیده شد صد حجاب از دل بسوئے دیده شد

فرستادن خان اعظم شمس الدین محمد خان اتکه با عساکر دولت بدفع فتنه بیرام خان و نهضت موکب مقدس شاهنشاهی بهمان سمت و اشتعال نائره محاربه میان لشکر اقبال و بیرام خان و فتح اولیاے دولت

دران هنگام سعادت انتظام که دار الملک دهلی نشیمن موکب دولت و معسکر جنود اقبال بود خبر عزیمت بیرام خان از بیکانیر بجانب پنجاب معروض ایستادگان بساط جلال گشت عزایم بادشاهانه که توام آثار قضاء و احکام قدر است بران قرار گرفت که لشکرے شایسته فرستاده سر راه بیرام خان را بگیرند تا در نواحی لاهور غبار فتنه نتواند انگیخت جمعے از کوته اندیش ها بر بین بودند که حضرت خود بدولت و اقبال متوجه شده آماده جنگ اوشوند و جمعے میگفتند که لشکر اقبال تعین باید کرد حضرت شاهنشاهی بمقتضاے وقت قبول هر دو رائے فرموده قرار بران دادند که افواج قاهره پیشتر روند و بعد ازآن حضرت نیز متوجه شوند بعد از دراز سخن با هم آنکه شفقت مادری منظور داشته ادهم خان آنگاهداشت و شمس الدین محمد خان اتکه و پسرش یوسف محمد خان کوکلتاش و مهدی قاسم خان نیشاپوری و علی قلی خان میر لطف

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وحسن خاں خویش شہاب خاں وجمعے کثیر را بجانب پنجاب نامزد فرمودند تا خان خاناں را مانع آمدہ نگذارند
کہ بہ پنجاب درآید وشمس الدین محمد خاں با ایں امرائے عظام تکیہ بر اقبال روز افزوں شاہنشاہی نمودہ
بصوب پنجاب روان شد وبعد از رواں ساختن امرائے مملکت کشائی خود بہ نفس نفیس بجہت
مزید احتیاط ساماں یورش پنجاب فرمودند چوں از کمال دوربینی داعیۂ یورش نصرت پیوند کہ مکنون
ضمیر الہام اندیش بود وجہ ہمت علیا شد وبجہت انتظام مہمات ممالک خواجہ عبد المجید را کہ بشرف
دیوانی سرکار اعلے سربلند بود پایۂ اعتبار فرمودہ بخطاب آصف خانی سرافراز ساختند وحکومت
دار الملک دہلی را ضمیمہ منصب گرامی وزارت فرمودہ گوش ہوش خواجہ را بہ نصایح بادشاہانہ کہ
مشتمل بر صوالح حال ومصالح ملک تواند بود باز کردند وفرمودند کہ مغرور خرد وجاہ خود نشوی وپاس نعمت
رسیدگی را پیوستہ داشتہ سربلندی خود را فروتنی خود منحصر دانی ومزد خدمت را عنایت وتربیت
ما دانستہ چشم ودل ودست وزبان را از مال مردم کوتہ داری خواجہ پذیرائے نصایح ارجمند شدہ
پیشانی سعادت بسجدہ آستان خود سجدہ آستان عالی نورانی ودل در خدمت بست وبآئین اخلاص و
عقیدت سرگرم کار شد القصہ چوں شورش بغی بیرامخاں درمیان آمد بنا بر مصلحت واحتیاط حکم قضا
امضا بگرفتن حسین قلی بیگ صادر شدہ چند روزے او را بادہم خاں سپردند واز کمال مرحمت باطنی کہ بحال
او مخصوص بود بادہم خاں فرمودند کہ اگر گزندے بحسین قلی بیگ خواہد رسید باز خواست از تو
خواہد بود۔ بتاریخ سی ویکم امرداد الٰہی موافق سہ شنبہ بستم ذی قعدہ خاطر مقدس را از مہمات
ضروری جمع فرمودہ از دار الملک دہلی متوجہ دفع ایں فتنہ شدند وچوں بہ مقتضائے نیت حق
بہ مجرد توجہ جمعے کارہائے شگرف کہ در اندیشۂ روزگار نگذرد تمشیت مے یابد بہر گاہ خود بہ نفس نفیس متوجہ
شوند پیداست کہ حال چوں خواہد بود مصداق ایں مقال بتازگی آنکہ فرستادہائے اخلاصمند رخصت
یافتہ متوجہ خدمت شدہ بودند ہیچ امر دیگر کہ لوازم واقعہ طلبان کہنہ عمل باشد پیش نہادند وتا پرگنہ

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دگدارا از نواحی پرگنہ جالندھر کہ میان دریاے ستلج وبیاہ است پاے ہمت در رکاب داشتہ عنان سرعت
باز نکشیدند و در ظاہر کوناجور کہ از متعلقات وگدارا است سر راہ بیرام خاں بستند بیرام خاں در گرفتن
جالندھر اہتمام داشت کہ خبر آمدن اتکہ خاں باعساکر اقبال شنید از غرورے کہ داشت اتکہ خاں را
در نظر نیاوردہ گرم پیکار شدہ از روے پندار و نخوت مردم خود را دو فوج ساختہ ولی بیگ و شاہ قلی خاں
محرم و برادران ولی بیگ و اسمعیل قلیخاں و حسین خاں و یعقوب سلطان و سبز تلخ دگر وہے از مقہوران
را مقدمہ ساختہ و فوجے دیگر را بسرکردگی خویش ترتیب دادہ قریب پنجاہ فیل نامی در پیش خود داشت
و ازیں جانب شمس الدین محمد خاں بہ پشت گرمی اقبال روز افزوں شاہنشاہی صفوف نبرد ابردان
کار و بہادران کارزار بیاراست و دلاوران جنگ جو بر دلان پرخاش جو را دلداری دادہ روان
شد قول باخلاص و اہتمام او رونق یافت و بر اثار بشجاعت محمد قاسم خاں نیشاپوری استحکام
گرفت و چوں اثار بشہامت مہدی قاسم خاں انتظام پذیرفت و علی قلیخاں اندرابی و
دلیا خاں صاحب حسن و بعضے از کار طلبان عقیدت کیش ہراول بودہ صف آراے این معرکہ
شگرف گشتند و فرخ خاں با برخے از دلاوران در التمش آمادہ نبرد گشت و محمد یوسف خاں
کوکل تاش با جوقے از مبارزان میان غول و التمش ایستاد چوں اتکہ خاں از مردم ہمراہ خاطر
جمع نداشت سوگند و پیمان در میان آوردہ پیشتر از شروع پیکار بخوے دل جمعے بہم رساند بایرامخاں
گرچہ مردم ہمراہ تہور داما از روے کیفیت افزونی داشت و نیز اعتماد بیشتر بریں لشکر بادشاہی بود کہ اکثر
اندہنادی و مبدولی و دو زبانی نوشتہاے فرستادند و چوں دو لشکر در موضع کوناجور مذکور رو بہ رو اوا سط
شہریور ماہ الہی موافق اوائل ذیحجہ بہم نزدیک رسید کوششہاے دلیرانہ از جانبین بتقدیم پیوست
گرچہ در اول کارزار فوجے پیش از غنیم چنان روے تہور بجنگ آورد کہ اکثر فوجہاے لشکر اقبال
راہ فرار پیش گرفت اتکہ خاں با بسیارے از فوج خود و یوسف محمد خاں با معدودے در میدان

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نبرد ایستادہ از نفاق و بے دلی مردم حیرت افزا بودہ استمداد ہمت از باطن اقدس شاہنشاہی
مے نمودند دریں ہنگام کہ مردم بیرام خاں اکثر مردم را بر داشتہ تعاقب نمودہ اند و بیرام خاں با فوج
خود بخیال نصرت تبختر کناں مے آمد فوج اتکہ خاں کہ در پناہ پشتہ استادہ بود پیدا میشود بیرام خاں
بمدافعت پیش مے آید کہ اول فیلاں را کہ سرکردۂ آں فیل تخت رواں بود میراند و خود از عقب آں
رواں مے بود ناگاہ اقبال بادشاہی و تائید آسمانی نقاب حجاب از چہرۂ مراد کشود میان ایں
فوج شالی پایۂ بود فیلاں مذکور دراں جمجمہ مے در آیند و بخود در مے مانند و مبارزاں لشکر نصرت قرین بہ
تیر زدن فیلبانان متوجہ میشوند و بہ محض امدادات غیبی تیرے بر فیلبان آں سرکردۂ فیلاں میرسد
واو از گردن فیل آویزاں مے شود بیرام خان چوں مے بیند کہ حال فیلاں کہ اعتضاد او بودند چنیں شد
ارادۂ میکند کہ از عقب فیلاں برآمدہ شالی پایۂ را دست راست دادہ از جانب خشکی بیاید و
تباز و اتکہ خاں از دور بینی و پُر دلی داعیہ بیرام خاں دانستہ در مقام آں شد کہ پیشتر از ظہور عزیمت
او خود بتاز د یوسف محمد خاں گفت کہ اکثر مردم خاک بے ناموسی بر فرق روزگار خود بیختہ رفتہ اند
چہ وقت تاختن است اتکہ خاں جواب داد کہ اگرچہ مردم کم اند اما اقبال روز افزوں شاہنشاہی
بجانب ماست و نیز مارا راے گریز نیست امروز روز جاں فشانی است یا جاں ستانی و یوسف محمد خاں را
با جمعے از بہادراں یکتا دل پیش ساختہ خود با دیگر دلاوراں یک جہت آمادہ نبرد شد در زمانیکہ
بیرام خاں منحرف شدہ بود کہ آں خواہش مذکور را العمل در آرد ایں ناموس طلبان نبرد دوست
تیغ انتقام از نیام ہمت آختہ بر فوج بیرام خاں تاختند مردے کہ ہمراہ بیرام خاں بودند ایں
انحراف را فراُ ندیشیدہ بر ہم خوردند بیرام خاں ناچار برگشت و خجلت زدہ ادبار شد و
بتائید ایزدی با وجود عدم اتفاق و کار شکنی مردم دولپائے دادن چناں بر چنیں نصرتے
کہ مزاز فتوحات تواند شد روے داد و ہر کدام از مخالفان تیرہ بخت چہ آنانکہ بتعاقب گریختہا

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شتافتہ بودند و چہ جمعے کہ ہمراہ بیرام خاں ول بر پیکار بستہ بجانبے پراگندہ شدو عساکر نصرت
اعتصام تعاقب لشکر ادبار نمودہ بسیارے را طعمۂ تیغ خون آشام ساخت دگروہے را زخمی
و نیم کشتہ بخاک و خون یکساں کردو مجاہدان اقبال تعاقب ایں گروہ مخذول نمودند اسمعیل قلیخاں را
زندہ گرفتہ آوردند و مقارن آں خبر رسید کہ ولی بیگ زخمی در نیشکر زارے مختفی است اورا تیز دستان
ہوشمند گرفتار ساختند و حسین خاں بزخم تیر کور شد و یعقوب ہمدانی و احمد بیگ دلیسی از اعیان مخالف
گرفتار کمند مکافات شدند و غنیمت فراوان بدست اولیائے دولت قاہرہ افتادہ و اتکہ خاں
فرط دور اندیشی بکار بردہ از پس رفتہا بسیار نشتافت سعادت شاہنشاہی بمحض تائیدات غیبی
ایں چنیں فتحے کہ عنوان فتوحات تواند بود از یمن اقبال بظہور رسید حضرت شاہنشاہی بعزمے درست
ورائے راسخ و خاطر خورسند متوسل بدرگاہ ایزدی بودہ بباطن با خدا و بظاہر سیر کنار و شکار افگنان
نہضت مے فرمودند در نواحی سہرند منہیان اقبال بشارت ظفر و فیروزی و نوید دولت و بہروزی
بمسامع علیا رسانیدند و جہان بر ہم خوردہ بتازگی آرام یافت لوازم شکر و سپاس بوقوع رسید و
مراسم نشاط و شادمانی بتقدیم پیوست مہام سلطنت بانتظام تازہ یافت کوتہ حوصلہا را فراخی مشرب
پدید آمد سادہ دلان ہیچمدان را سر رشتۂ دانش بدست افتاد دولت از دست مغروران خلاص
شد پادشاہ وقت از ستم شریکے ناحق شناسان نجات یافت خردمنداں را فزایش دریافت
نصیب گشت دولت روے نمود اقبال چہرہ کشا عالم تراوت تازہ یافت زمین و زمان نضارت
نو گرفت کور باطنان حسد پیشہ در مغاک خاکساری فرو رفتہ خاک ادبار بر فرق ایشاں ریختہ آمد
جہان پیر جوان شد انصاف بزاد معدلت آشکارہ گشت یک پردہ کہ از اجمال جہاں آرائے خدیو
زمان دور انداخت دیدی اے دل کہ چساں شد حال بزرگان جہان و پایۂ بزرگی در چہ مرتبہ
رسید ازیں قیاس باید کرد کہ اگر پردۂ چند لطیف تر ازیں از چہرۂ مقصود بردارد و جلوہ چند خاص نماید

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چہ کارہا کہ نشود و چہ اسرار کہ بظہور نیاید اما ہمانا کہ رخصت اظہار ندارد و یا نظارگی در نظر دوربین او در نمے آید عمرہا بدولت و اقبال بماناد کہ جہاں را چنیں خدیو بس کمتر بدست افتادہ است محرر ایں دیباچۂ اقبال ابوالفضل نقشہ مصدور برآوردہ معروض میدارد کہ اگر تعلقے نبودے البتہ نوکری نداشتمے حرفے چند از دریافت خود گفتمے لیکن چوں از زمیاں مخلوط ایں کہ گور باطنان ناتواں ہین ایں حرف راز قسم خوشامد دانند پیشتر ازیں حرف سرائی نمیکنم و ایں اندیشہ در فطرت خانۂ من نیست چہ آنجا زمیاں آلودہ راہ نمی یابند از طبیعت میگویم نہ از فطرت **بیت**

کے گذارد آنکہ رشکِ روشنی است	تا بگویم آنکہ فرض گفتنی است

چوں عرصہ سہ ہند مخیم سرادقات اقبال شد منعم خاں کہ بموجب منشور دولت از کابل متوجہ آستان بوس بود با دیگر امرا مثل مقیم خاں خویش تردی بیگ خاں و قاسم خاں میر بر و خواجگی محمد حسین برادر او و خواجہ عبدالمنعم مشہور بخواجہ بادشاہ مریض و مولانا عبدالباقی صدور و ملا خرد زرگر و پائندہ محمد و شگون و فریدون طغائی میرزا محمد حکیم و ابوالفتح پسر فضیل بیگ و میر محمد نیشاپوری با جمعیت فراوان و سپاہے بسیار بتاریخ بست و ہفتم شہریور ماہ الہی موافق دوشنبہ ہیجدہم ذی الحجہ بشرف بساط بوس سرافراز شد و مشمول تربیت شاہنشاہی گردید و بمنصب عالی و کالت و شرف خطاب خان خانی خلعت افتخار در بر کرد و باقی امرا و سرداران ہر ایک فراخور مرتبہ و مقدار خود بمراحم بیدریغ سربلند گشتند و در ہمیں منزل دلکشائی شمس الدین محمد خاں اتکہ و سائر مخلصان نیکو خدمت کہ بفتح و ظفر مراجعت نمودہ بودند بزمین بوس اخلاص سرفراز گشتہ بتفقدات شاہنشاہی شرف امتیاز یافتند و جامہ واقوی و جامۂ فتاحی بیرام خاں را بہ اتکہ خاں مرحمت فرمودند و بخطاب اعظم خانی شرف امتیاز بخشیدند و بمید و لتے چند کہ در عرصۂ نبرد دستگیر قہرمان اقبال شدہ بودند چوں ولی بیگ و پسرش اسمٰعیل قلی و حسین خاں و احمد بیگ ترکمان و دیگراں را زانجیر در پائے و غل در گردن با غنایم فراوان بنظر اشرف

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

درآوردو علمے کہ برائے روضۂ رضویہ مشہد اقدس مکلل بجواہر ترتیب دادہ توفیق بزیارتش نیافتہ بود ازیں جملہ بود و رود آں علم سعادت رافواتح ثقالات شاہنشاہی شمردند و محمد قاسم خاں نیشاپوری و ابوالقاسم برادر مولانا عبدالقادر را خواندو جمعے دیگر را کہ پیشتر از خبر طغیان بیرام خاں رخصت ملتان کردہ بودند و ملتاں از محمد قلیخان برلاس تغیر یافتہ بجائیگیر ایں مردم مقرر شدہ بود درین ہنگام کہ شمس الدین محمد خاں اتکہ متوجہ استلام عتبہ عالی شد بموجب قرارداد آں جماعت را بملتان روانہ ساخت و از گرفتاران روز ہیجا ولی بیگ کہ زخم ہائے کاری داشت در زنداں فوت کرد سر او را بجہت عبرت خلایق بجانب ممالک شرقیہ فرستادند و دیگراں ہمچناں در بند بودند تا ہنگامیکہ بوسایل مقربان بساط عزت نجات یافتہ دیگر بارہ بتقدیم مآثر عبودیت و اخلاص بدرجات ترقی تصاعد نمودند چنانچہ خصوصیات احوال ہریکے بجاے خود گذارش خواہد یافت سبحان اللہ ہر کہ بدخواہ تر بود و فتنۂ انگیز تر ہماں را دست قدرت چیدہ چیدہ بسیاست رسانید علی الخصوص ولی بیگ کہ سرمایۂ فتنہ و فساد بود و چنیں سزا یافت کہ باعث افزونی عقیدۂ راست بنیان درست کردار شد بہادر خاں را از بخت برگشتگی آنچہ سرمایۂ ہدایت و سعادت باشد موجب مزید غوایت و گمراہی او شد و چوں سر بے مغز ولی بیگ را تواجی بہ پرگنہ راتادو کہ جائیگیر او بود رساند فساد درونی و بیدولتی باطنی آں کافر نعمت بظاہر آمدہ آں تواجی را بشہادت رسانید و ازاں بیدولت چنیں حرکت ناشایستہ بظہور آمد روزے چند ہمرہان مہر گزین او را بدیوانگی رہنمون شدند حاشا حاشا دیوانگی اصلی آں بود کہ مصدر آں عمل شنیع گشت بس ہمانا او را از دیوانگی بہشیاری آوردہ چارہ کار او ساختند و اولیائے دولت کہ بے شائبہ مداہنہ و مسامحہ نبودند ایں چنیں معاملہ ناحق شناسانہ را پوشانیدند اگر بعضے از تیرہ خاطران امثال ایں امور را از قسم دولتخواہی مے اندیشند اما در دیدۂ تحقیق ایں قسم اعمال از نادولتخواہی عظیم است چنانچہ باندک تاملے معاملہ فہمانا مخلصانہ ایں کار بظہور مے پیوندد

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وقائع نعمت خان عالی

وقائع تاریخ هفتدهم شهر رجب سنه ۳۵ جلوس

عالمگیر بادشاه غازی

زمانے که مذهب قدرت سر لوح طلوع خورشید را بر دیباچه بیاض صبح منقوش ساخت و حاشیه اوراق فلک را بخطوط شعاعی جدول کشیده نقاط کواکب را بخط بطلان از نظر انداخت اجرائے حالات از مشیت خالق الکائنات بموجب جف القلم بما هو کائن بر مسطر تقدیر مرتسم شد و اجزائے ساعات بمقتضائے استعداد مواد و استحقاق ماهیات بنص لها ما کسبت و علیها ما اکتسبت منقسم گردید عالی گوهران پاک طینت با آبرو وضو ساخته گوهر اوقات عزیز را بر رشته سبحه کشیدند و صاحب جوهران مشتاق زینت جوهر بنجوش فولاد در آمده ببارگاه خاص و عام دویدند و بعضے از کار افتادگان از بیم آسیب حربه مصاحبت ابنائے روزگار چار آئینه وحدت از چار دیوار خانه خود بستند و هر یک در گوشه سلامت انزوا بتکرار این بیت رطب اللسان گردیدند **بیت**

بسکه از بیخودی مردم عکس مطلب دیده ام	مے رمم از آب و از آئینه پنهان مے شوم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

برخے تجربہ کاران از خوف تاثیر سم معاشرت آشنایاں نفاق شعار در دار الشفائے خلوت نشستند ہر کدام در حصار عافیت عزلت بہ تذکار ایں رباعی عذب البیان اند **رباعی**

یاران زمانہ ہمچو دنداں باشند	یک چند بہم رفیق وچسپاں باشند
بروند چو فیض عمر از پہلو ہم	خنداں خنداں زہم گریزاں باشند

فرقہ شمشیر دست ناخن پائے قلعہ شدند وجوقے کمان بر بازو بروت لب خندق تا حجام قضا کے رسد گروہے چوں نفس نائے در کوچۂ راہ نقب در آمدند وفریقے ہمچوں صدائے مطرب بر در مہ بلند گشتند تا سرمۂ باروت چہ کند جمعے پریشان روزگار ہر زہ گرد سیار ہر لحظہ رشتہ وار سر از جائے بر آوردہ گوہر تماشا بر شتہ نگاہ مے کشیدند کہ شاید گرہے از دل واشود وطائفہ قطرہ زنان مانند آب ہر طرف میدویدند وچشم را آب میدادند باشد کہ گرد کلفتے از خاطر بردو فی الواقع در ینولا کہ طراوت عرصہ لشکر فیروزی اثر رشک فرمائے گلزار است در نگینی جلوہ فوج دریا موج خوں بہائے بہار پنجۂ مژگان چرا رنگ بست حنائے تماشا نگر ددو مدنگاہ از چہ رو میل توتیائے تفرج ننماید چشمۂ سارہا در نظر از حلقہ زرہ پوشان سروہائے رواں نمایاں از فرقہ بندوق بدوشاں نرگستاں از فوج نیزہ داران پیدا مزرع کوکنار از صف گز بر داران ہویدا برگ لالہ بروئے ہم ریختہ از سپر خون آلودہ زخمیان شگوفہ بر بر تک دیگر افتادہ یعنی چشم باز ماندہ کشتگان سوسن زارے کہ مینماید خنجرہائے کشیدہ است و قطرہائے شبنم کہ مے درخشد شکہائے بر رخ دویدہ بلبلان ہزار داستان دم بدم در آواز از توپ وتفنگ عندلیبان خوش الحان ہر سو در پرواز بانہائے سیر آہنگ پیشکاران باغ قضا ثمرہائے رسیدہ را در فکر چیدن اند یعنی سروہا وشاخہائے بے برگ را در کار بریدن یعنی دست وپا سنبلستان شملہ اندازاں را از دریائے لشکر موج وحبابش ہمہ شمشیر و

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خود است بآب تیغ سیراب میسازند و صد برگ زار خلعت پوشان را بہ نیہائے نیستان
ترکش کہ بندش سراسر گرہ ابروئے کمان است مے بندند دریں چمن ہر کہ بدست انداز رفت
غنچہ سوفاری بر سر زد و نارنج گلولہ در بغل پنہاں کرد و از نیشکر زار جعبہ ہر چہ بدست آمد
صرف شربت شہادت شد مہمانان باغیان قضا جا بجا نشستہ اما در خانۂ زین و کمان
ہمہ بر خوان احسانش سیر شدہ لیکن از جان نیم سیری کہ از دولتش ماندہ نرخ غلہ
در دکان است و اگر سہ چشمی کہ باقی است بمینک کفہ ہائے میزان بساط نشاط بستر
بیماران است نہ دیوار قلعہ چرا نہ افتد گل عیش شیرازہ جمعیت است نہ کنگرہ حصار چرا نریزد
فسحت اردوئے گیہاں پوے چوں صحن چمن از خس و خاشاک پاک رفتہ خصوصاً آخور سپاہان
آتش فتنہ ہمہ جا خاموش شد سیما در مطبخ منصبداران شکستگی دریں وقت بہ ہیچکس نمیرسد غیر از
مردم مورچال و مرحلہ کسے را کسے نمیزند سوائے کہی و قافلہ غمزدہ در بند بلا گرفتار نیست مگر صفشکن خان
و سوختہ از دست روزگار نہ الاریش جان نثار خان ناری زخمیاں را ریشی نماندہ ہمہ خشتک بند
باروت باصلاح آمد بان خوردگاں را شکستی در استخوان پیدا نیست ہمہ تختہ بند تابوت
درست شد جوانان ببازی مشغول گاہے بر نیجہند از صد گلولہ و گاہے بر زمین مے غلطند
لیکن در حالت نزع لبہائے خنداں وا فرہمہ از زخم شمشیر یاراں دلچسپ حاضر یعنی پیکانہائے
تیر صاحب طبعان از وضیافت طبیعت کردہ صحبت شعر مے دارند باینہ سفینہ نہی دا کردہ
قصیدۂ حسابیہ مے خواند شرطیہ اش اینکہ تا گذشتہ ادا نشود دیگر نمیدہم صراف بیاض
بیجک کشودہ مثنوی قرضنامہ مے شنواند معنی شاہ بتیش آنکہ بعد ازیں دادوستد نمیکنم
نوکراں غزلے مے سرایند مستزادش بہ ہولوں مرتے ہیں کہاراں ترجیع بندی ہر کردہ اند
سربندش اینکہ آٹھ دیو +

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وقایع تاریخ بست و یکم شہر شعبان المعظم سنہ ۳۵ جلوس والا

درینی کہ سلطان فلک تخت بلند بخت نجم سپاہ خورشید سریر سمت الراس ابموجب وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً بفروغ عالمتابی منور ساخت وسایۂ جہاں پروری وظل عدل گستری بحکم اَلَمْ تَرَ اِلٰى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهٗ سَاكِنًا برمفارق ساکنان ممالک محروسہ جہات ورعایائے معمورہ بلاد انداخت حضرت ظل اللہ بادشاہ جم جاہ حاتم ہمت کاؤس صولت کسرے معدلت اورنگ جہانبانی را بنور قعود شوکت آموذ زیب وزینت بخشیدند ذرائے عطارد مثال وامرائے ثوابت ہمال بمشابہت جاہ وجلال ومشاکلت دولت واقبال بتقبیل قوائد سریر خلافت مصیر رسیدند عرض مطالب انام ونجح مآرب خواص وعوام درخور استعداد مواد از پرتو فیض وکرم وفروغ عدل وداد رنگ حصول پذیرفت واشجار آمال خلائق بالتمام باندازہ استحقاق کم وزیادہ از تربیت آفتاب درعرض تمنا نشو نما یافتہ از ہمہ مقصودات دربساطین مرجوات تسگفت صف شکن خاں راکہ نہال احوالش بخزان کم مہری مقربان بمیثاق زآفت تہمت ونفاق وآسیب بہتان اتفاق باعصوران بیوفاق از برگ ولوا عاری شدہ ریشہ زنجیرش درزندان پژمردگی برباد داشت ثمر امید از مجلس شکوفہ انتظار بنسیم مہبب مرحمت سایۂ پروردگار بر آمد وآن عصا ہیبت از پیش گاہ خلافت بنوید سعید ہا سیر تھا الاولی مستعمال گشتہ اژدہا صفت بجانب قلعہ دوید وبدستور سابق بمنصب میر آتشی نامزد شدہ ہمچو آتش بخیر طبعی رسید الحال مواد قلعہ گیری را مانند سودا از سر گرفتہ گاہے بتفکر سیبنہ پیش بردن درتطرب اضطراب است وگاہے در اندیشہ ساختن از مانیائے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تلواسه بے خور دخواب اموال او کہ بہ ضبط سرکار فیض آثار در آمدہ بود مسترد گشتہ باز بجائے
مذکور مرحمت شد اما ایفائے نذر و کفارت یمین کہ بعد ازیں خدمت میر آتشی بایرانی مفوض نفرمایند
ہنوز بہ مستحقان نرسیدہ خدا کند کہ قدرے معتد بہ باشد تا جمعے چند روز قوت لایموت سازند
آخر ایں قدر اثر جود بر وجود میر آتش مرتب گردد کہ از طفیل خنگیہائش آتش جوع از جان سیر شدگان
فرو نشیند تا تواں گفت ربنا ما خلقت ھذا باطلا لطف اللہ خاں از جناب اقدس
مسئالت نمودہ کہ چوں ایں فدوی بروز گرفتاری عزت خاں تردد بسیار کردہ امیدوار است
کہ خطاب بہادری مرحمت شود منظور نیفتاد زیرا کہ بر کذب محمول شد اما فی الحقیقۃ خان مذکور دروغ
نگفتہ تردد بمعنی دیگر اطلاق کردہ میشود در قفائش میگویند کہ در آں زمان از و مکرر بعمل آمد خوانین
تہور نشان عزت خاں و سربراہ خاں را کہ محصوران بے تصنع جنگ بموجب خندق و اسلحہ میر اق
گرفتہ دستگیر کردہ بلقعۂ بردہ بودند ابو الحسن ہر دو را بمقتضائے خلوا سبیلھم آزاد نمودہ بہر یک
خلعتے و اسپے انعام کردہ عریضۂ مصحوب آنہا بدرگاہ فلک اشتباہ فرستادہ مشافہۃ نیز مضمون آنرا
ابلاغ نمودہ چوں ایں مقدمہ بعرض اقدس معلے رسید کہ اسارے بایں طریق برگشتہ اند منصب عزت خاں را
کہ ہزار ذات و دو صد سوار بود تصنیف فرمودہ ازالۂ خطاب کردہ متعین صوبۂ بنگالہ نمودند
مبادر بدہن خود این است کہ وجہ فرستادن او بہ بنگالہ محض غضب باشد لیکن مومی الیہ میگوید
کہ چوں امیر الامرا ناظم صوبہ مسطور بسر حد من نعمرہ منکسہ فی الخلق رسیدہ و خاطر ملکوت ناظر
از ضبط آں مملکت جمع نیست سیماد رینولا کہ متمردان حوالی و حواشی دست انداز یہا دراں ملک
مے نمایند ما را آنجا فرستادہ اند متعاقب فرمان تفویض ایالت میرسد اگرچہ سخنش مستبعد از عقل است
اما چوں بندہ مزاج دان ست تحمل کہ درست دیدہ باشد و استعجاب ما ہیچ دانان مناط
اعتبار نیست چہ وقتیکہ میگفت ما را میر آتش میکنند ہم استبعاد مینمودیم آخر شد اما زود آخر شد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

درباب سربراہ خاں حکم والا صادر شد کہ او غلام است وگریختن کار او سزاے وجزاے
ندارد بارے عتاب بسبب خطاب تمام شد آرے از منصب ذات او چہ کم توان کرد کہ بسیار صد است
وبسیار کم ذات بہرحال مستار الیہ کہ موسوم بجلال است عریضہ آوردہ بود بموجب اشرف پیش
غازی الدین خاں بہادر فیروز جنگ برد چراکہ ابو الحسن این قدر لیاقت ندارد کہ عریضۂ او بمطالعہ
خاص درآید ہرچند کہ مشتمل بر ضراعت وابتہال واظہار عجز وانکسار حال باشد فی الواقع درخور
حقارت پایۂ او این قدر کافیست کہ شش ماہ در محاصرہ باشد وانحاے تتی در تسخیر قلعہ بجاے
نرسد وبادشاہ عظیم الشان خلافت مکان بہ نفس نفیس یکماہ در پاے حصار او نشستہ متوجہ
یورش بودہ مراجعت فرماید وبے ادبی کردہ بندہاے عمدہ درگاہ را بالقتل واسیر مغلوب سازد الحال
از اندازۂ رتبہ سافل وہبط پایۂ نازل خود قدم جسارت بروں گذاشتن وتوقع مطالعہ نمودن عریضہ
داشتن وخلال احوال خویش را بانکساری انباشتن کمال تجاوز از جادۂ ادب است وآرزوے
زیادہ از حالت اگر این کمترین خلایق را دست از تنبیہ او کوتاہ نمے بود بہ بلندی سخن سوگند کہ درجزاے
چنیں گستاخی وسزاے بے ادبی کاری بر سرش مے آوردکہ پا برہنہ از قلعہ بیروں مے آمد آخر در
خور استطاعت این قدر کردکہ نامش در جریدۂ سفہا نوشت اما جمعے از مدعیان انصاف در دقیقہ
نجی صاحب لاف وگزاف چوں مطلع بر مطاوی عریضہ ومضامین پیغامش شدند ونزد ایشاں
برہان انی ولمی ثبوت رسید کہ نہایت انقیاد واطاعت وغایت تذلل واستکانت بجا آوردہ
اسمش را در شرح تہذیب الاخلاق وحاشیہ صحیفۃ المروت والوفاق داخل نمودہ بدل سہم او نام
این احقر را در متن تذکرۃ البلہاء ثبت کردند وبندہ نوشتم کہ ھذہ بضاعتنا ردت الینا
کیفیت انتباہ اینکہ جلال نمک بحلال بوساطت بساط بوسان بارگاہ مسئالت نمود کہ بموجب
وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ ۔ آنچہ در انجا دیدہ وشنیدہ بخدمت استادگان حضور

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

لامع النور معروض دارد حکم والا پرتو صدور انداخت که ثلثے از شب رفته بیاید و از پس سراپرده
خوابگاه خاص بلا تزاید و انتقاص بمسامع جاه و جلال رساند لاجرم آن غلام درگاه
پهرے از شب گذشته در رنگ سیاهی چشم پس پرده آمده معروض داشت که ابوالحسن
گفته من خود را در سلک ملازمان حضرت میدانم و از یورشها و جنگ بر جناب اقدس ظاهر
شده باشد که به از نوکران دیگر ام هرگاه حضرت قلعه را به یکے از بنده هاے آستان ملائک
پاسبان سپرده بدار الخلافت تشریف شریف ارزانی خواهند فرمود همانا آن بنده من باشم
و سواے آنکه ضبط مملکت نسبت بامراے سرکار بهتر صورت وقوع خواهد یافت و دستخواهی
و کفایتهاے دیگر بطریق اولے بظهور خواهد آمد چه هر امیرے که ناظم این ملک شود
زیاده از محصول این سرزمین در وجه منصب و جمع و خرچ سپاه از سرکار عالی مقدار
خواهد گرفت تا تواند از عهده نظم و نسق برآمد خصوصا تا ده سال که این عرض و بوم
از خرابیهاے ورود عساکر باصلاح گرآید و بنده هر سال خراجیکه بوکلاے سرکار بدرگاه
سلاطین سجده گاه مے رسانیدم مع شے زاید ادا خواهم کرد عجالتا نزلی دیگر باولیاے دولت
قاهره میگذرانم و بایں حساب که دراز اء هر گروهے که هنگام معاودت تحت الاقدام حاملان
اعلام ظفر ارتسام طے شود صد هزار روپیه نقد تسلیم خزینه داران مے نمایم و بشکرانه
این موهبت عظمے و عطیه کبرے که شش ماه کلبه محقر فقیر بوجود فایض الجود منور و مزین
بود ایضا ضیافت و پیش کش فرستم همچنین نثار قدوم نصرت لزوم بعد دو هر مرتبه که
جهت یورش پائے قلعه تشریف آورده بودند جداگانه ارسال میدارم و سکه و خطبه پیشتر از
پیشتر بنام نامی و القاب سامی بزنم و بخوانم و این خدمات محض برائے آن بعمل مے آرم که
مسلمانان لشکر ظفر عادت در رکاب سعادت زیاده ازین بے نصیب از مال و جان و محروم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از ناموس وخاسانان نگردند وہیچ کارہائے نمکحرام کہ بجرم عطالت وبطالت از نوکری بندہ
مردود ومطرود گشتہ بدرگاہ آسمان جاہ رفتہ بمنصب ہفت ہزاری وشش ہزاری ممتاز میشوند
عیش تنخواہ کرورہا را ضائع نسازند چہ دریں اوان کہ محک امتحان درمیان است اگر ایں مردم
مصدر کاری ومنشائے اثرے مے شدند ایں خیر خواہ از پیش خود نمیراند حضرت توجہے بفرمایند ایں معنی
فرمودہ بضمیر قدس تخمیر کہ ثانی عقل اول است دریابند کہ وجود ایں نفوس معطلہ غیر ازینکہ موجب
تضیع آزوقہ وتکثیف جاورمورث حدوث بلائے غلاشوند وصف آرائے معرکہ اُولٰئِکَ کَالْاَنْعَامِ
بَلْ ھُمْ اَضَلُّ سَبِیْلًا دیگر کدام امر کلی یا جزئی بروجود نابود اینہا مرتب نشد از ابراہیم
مخاطب بہابت خاں کہ بت شکستن صورت دیوار بودن خود نتوانست سوائے حیلہ
وجبن کاری صورت وقوع نیافت واز نظام ملقب بمقرب خاں کہ غیر از کریز ودروغ ثمرہ
برنیخ بوسیدہ وجود سیمیا نمودش متوقع نشدہ کارے نظام نگرفت بہرحال اگر مدتے دیگر
ہم تبکن ولبث دریں ایام تضیع اوقات خجستہ صفات تلف مال ومتاع سرکار عالی جہات مطمح
نظر اکسیر آیات کیمیا صفات باشد عقیدت آئین اخلاص شعار پانصد ششصد ہزار من غلہ
از انبار حصار بہ لشکر عظمت آثار ارسال دارد کہ از شنیدن خبر قحط در معسکر فتح پیکر وجرع
بطون تہی جوف از مصیبت فَاَذَاقَھَا اللّٰہُ لِبَاسَ الْجُوْعِ وَالْخَوْفِ چوں گندم سینہ چاک شدہ
وبصورت برنج بر نج افتادہ نخود سیر مے خورد نہ یکجو آرام دارد وحاجت کہ ایں معنی را حمل بر تکلف و
تصلف نفرمایند بلکہ جلال را بعظمت وجلال ایزد بے ہمال قسم دادہ استفسار نمایند کہ ذخایر قلعہ
را برائے العین مشاہدہ نمودہ امید اند کہ سرانجام ایں خدمت خیر خواہ خلق اللہ را مقدور ومیسر است
ایں مقدمات کہ جلال مذکور بالمشافہ بعرض حجاب بارگاہ جاہ وجلال رسانیدہ درنامہ
کہ بدستور الوزرائے عمدۃ الملکی قلمی نمودہ مرقوم قلم صدق رقم ومقلوم خامہ صفا توام است جواب باصواب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کہ بزربان معجز بیان پیرومرشد جہانیان کرامت جریان یافت اینکہ ابوالحسن ازاطاعت بایزید
نمیرود نگذارند کہ اورادست بستہ بیارند بعدازاں ہرچہ بمقتضائے مروت ما باشد حکم فرمایم بخشم یا نبخشم
وہماندم علی الرغم ادیر لیغ قضا تبلیغ بمتصدیان اورنگ آباد وبرہان پور وبرار روانہ شد کہ ازہر جا پنجاہ ہزار
خریطہ کرباس ہریک بطول دو ذراع وعرض یکذراع دوختہ بمستقر الخلافت ارسال دارند
تا بار دیگر خندق پرشود ویورش بعمل آید تخمیناً سہ ماہ خواہد کشید کہ آں خریطہا پرکنند ودوماہ بہ برکردن
نیز میگذرد وحضرت رازق العباد حافظ مردم ایں لشکر باد کہ تا آں زمان از قحط فنائے مطلق نگردند
وتنہا پرشدن ایں کیسہ ہا بکار نمے آید تا وقتیکہ کیسہ ہائے بدن از نقد حیات خالی نگردد وبعضے از
شنیدن ایں حکم میگویند وَاعَجَبَاہ ایں معنی بشیمہ کریمہ مروت حضرت کہ مجبول طبع مقدس است
وابوالحسن بآں مستمال گشتہ نزدیک تر بود کہ ملتمس او در باب فرستادن غلہ درجہ پذیرائی مے یافت
وہماں جوالہا کہ ازاں طرف مے رسید بکار پرکردن خندق مے آمد ہم یورش بزودی میسر میشد
وہم ما زندہ میماندیم تا وقتیکہ ابوالحسن بجہت حصول مروت وشمول عاطفت بہ بندداد مے آمد
سیر مے کردیم حالا مے ترسیم کہ تا رسیدن کیسہ ہا تماشا مفت از کیسہ ہائے ما نرود وطائفہ جال
لشکر ظفر اثر را با مصایب قبطیاں مے سنجند کہ از تفصیل ایں کلام وحی انتظام چہ قدر
توافق دارد فَاَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَالْجَرَادَ وَالْقُمَّلَ وَالضَّفَادِعَ وَالدَّمَ
اٰيَاتٍ مُفَصَّلَاتٍ فی الواقع طوفان باد وآب اینجا ہر دو ہست وشب وروز متصل واحد
ابر بر حال ایں خانماناں بسبیل فنا دادگان بمقتضائے وَلَقَدْ اَتَوْا عَلَى الْقَرْيَةِ الَّتِيْ اُمْطِرَتْ
مَطَرَ السَّوْءِ بشدت تمام میگرید وباد تند کہ تیغ عاصف بے فاصلہ بر جان یکنفس بخوشی
نکشیدگان نفسہا سرد مے کشید پس از عدد موئے بدن یکمو کم نیست وخونریزی قتال از دم اگرچہ
ہر دم نیست انبوہ مگس روز وشب آنچناں بئس البدل جرادشدہ کہ مزرع زندگی باب بلخ اجل

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اگر یکبارگی فانی گردد در جنب این مصیبت ان ملخے باشد بضیافت جنود سلیمان و اگر لشکر چوں جیش ابرہہ بر جم ابابیل قضا دفعتہً ہلاک شود نسبت بایں کریہت حیاتیست جاودان وا ویلاہ وکسے چہ کند صیغہ کہ نحویان جہت ندبہ و تفجع وضع کردہ اند بہ افراے ایں بلیہ عظمے اگر الف و ہاے دیگر زیادہ کنند ہنوز کم است و لعنت بکار شیطان جمعے را گوسالہ پرست و برخے را آتش پرست وغیر ذالک کردہ چرا طائفہ را عنکبوت پرست نکرد کہ بشائبہ زوال آں بلا گنجایش داشت باقی ماند حقیقت ضفادع بگوش رسیدہ کہ مکروہ تر از وجود اینہا آواز بود حاشا معاذ اللہ کہ گریہ تر از صداے گداہاے ایں آزدو باشد البتہ نعیق مجموع آنہا از نغرہ ہر گداے یکے نادار آہستہ تر است و ہجوم آنہا در ہر محلہ محشر داری از وفور اینہا بیشتر الحاصل کجا قبطی کہ بچنیں شداید مبتلاء بود و چہ قوم عاد و کدام جماعت ثمود رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا ٭

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جہاں کشائے نادری

دربیان وقوع جنگ سلطانی فیمابین اعلےٰ حضرت خدیو گیتی ستاں وحضرت محمد شاہ بادشاہ ہندوستان وکیفیت تسخیر شاہجہان آباد ووقایع آں ایام بہجت بنیاد

بعد از آنکہ دارالسلطنت لاہور بحیطۂ تسخیر درآمد بعرض ایستادگان پایۂ سریر گردون نظیر رسید کہ حضرت محمد شاہ پادشاہ والاجاہ ہندوستان از اطراف ممالک مشغول جمع آوری سپاہ وعازم مقابلۂ موکب نصرت پناہ است شرحے نگارش یافتہ مشتملبر ایں مضمون کہ چوں نواب ہمایوں مآثر کمانیم وآں حضرت نیز از دودحۂ ترکمانیہ وسلیل سلسلۂ گورگانیہ وسوائے دوستی امرے مذکور خاطر نبودہ بنابر آنکہ از افاغنہ نسبت بہ ہندوستان بیشتر از ایران بے اعتدالی واقع شدہ بود مظنون خاطر ما ایں کہ البتہ آں طایفہ مرغوب طبع امنائے آں دولت خواہد بود وبایں عقیدہ ایلچیان فرستادیم ودرباب سد راہ فرار آں طائفہ اظہار نمودیم متعہد گشتند بازایلچیے دیگر یادآوری کردہ ہماں جواب راشنیدیم وثانی الحال کہ خلاف آں ظاہر شد محمد خاں رارواںہ کردیم یک سال اورا نگہداشتہ بجواب نپرداختند۔ از قرائے کہ معلوم میشود جمعے در سرزمین آں دولت ریشہ تصرف فرو بردہ پادشاہ والاجاہ را برایں امور

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مکلف نمی سازند والّا آں حضرت را بمقتضائے بزرگی ازیں گونہ مواد مضائقہ نخواہد بود
اعیان آں دولت در ارادۂ خود راسخ بودہ جمعیت خود را درست نمایند و آں والا جاہ نیز از
خزانہ و لشکر تقویت و امداد ایشاں کردہ در استعداد ایشاں کوشند۔ انشاء اللہ تعالے بعد از آنکہ
خود آزمائی کردہ خوب ضرب دست جنود مسعود را دریابند آنچہ از معرکہ راہ سلامت پیش گیرند
باز اگر عفوے در بارۂ ایشاں بعمل آید بنا بر خواہش و التماس آں حضرت خواہد بود و بعد از روانہ
کردن آں نوشتہ موکب جہاں کشا روز جمعہ بیست و ششم شوال از لاہور نہضت و از رودخانہ
راوی عبور و روز دوشنبہ ہفتم ذی القعدہ وارد سرہند شدند و در آنجا بسر حد تحقیق پیوست کہ محمد شاہ
با سی صد ہزار مرد نامی و دو ہزار زنجیر فیل جنگی و سہ ہزار عرادہ توپ اژدرہاں برق آہنگ و
اسباب و اثاثہ رزم و آلات جنگ وارد محل موسوم بہ کرنال بیست و پنج فرسخے شاہ جہان آباد
گشتہ۔ و چوں رودخانۂ فیض کہ علی مردان خان آں را بشاہ جہان آباد جاری ساختہ در جنب
کرنال رواں و اطراف دیگرش بجنگل پیوستہ است دراں مکاں حصن حصین و قورغان متین
ترتیب دادہ توپ خانہا را محیط اردوئے خود ساختہ بعزم مقابلہ توقف دارد خدیو یہماں شش ہزار
نفر از سپاہ خون آشام را بہ قراولی تعیین فرمودند کہ تا حوالے اردوے محمد شاہ دستبردے زدہ
و تحقیق احوال او نمودہ چگونگی را بعرض رسانند و بعد از روانہ ساختن ایشاں موکب ذیشاں
روز سہ شنبہ ہشتم آں ماہ از سرہند حرکت و وارد منزل راجہ سرائے دوازدہ کروہے و چہار شنبہ
نہم وارد قصبۂ انبالہ ہشت کروہے کہ تا کرنال سی کروہ مسافت داشت گشتہ حرم محترم و نبیرۂ آغروق
را بسر کردگیٔ فتح علی خاں افشار جیرخچی باشی و جمعے از سرکردگان در آنجا گذاشتہ روز پنجشنبہ
دہم از انبالہ حرکت و پانزدہ کروہ راے کردہ شاہ آباد را محل نزول اردوے ظفر بنیان
ساختند و قراولان در ہماں شب پنجشنبہ بجوائے اردوے محمد شاہ رسید موافق کیش سپاہگری

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

درگوشہ کمان کمین زہ کردہ بسہم دلیری درسر توپخانۂ او جمعے راقتیل وچند نفر راز ندہ دستگیر کردہ بسرائے عظیم آباد ہشت کروہے تھانیسر برگشتہ توقف وشب جمعہ یازدہم دوساعت ازشب گزشتہ چند نفر از قراولان وارد دگرفتاران را بحضور والا آوردند کہ تحقیقات زبانی از ایشاں بعمل آید۔ پس معتمدے رارواندہ سرائے عظیم آباد ولقراولان اعلام فرمودند کہ درہماں سرائے توقف وجمعے ازیکہ تازاں جلادت نشان دراں حوالی ازروئے حزم وثبات عزم بقراولی پردازند وچوں ازسرائے مذبورہ تاکرنال شش کروہ مسافت وچہار کروہ آں تمام جنگل ومشتمل بریک راہ باریک ودوکروہ دیگر فی الجملہ خالی ازبیشہ ورہش ہموار بود سرکردگان شہر باشران رادود بستہ کردہ ازجانب شرقی وغربی اردوئے محمد شاہ فرستادند کہ ہریک سمت خود راملاحظہ وجاومکان نزول وہموارئے زمین وکیفیت جنگل ومیدان جنگ راتشخیص دادہ درسرائے عظیم آباد خبر موکب والا رسانند۔ وروز دوشنبہ دوازدہم رایت جہان کشا ازشاہ آباد روانۂ تھانیسر وہ کروہے گشتند۔ وروز یک شنبہ سیزدہم ہنگام صبح ازمنزل مزبور لوائے آسمان سا نہضت یافتہ قول ہمایوں بشاہزادہ نصراللہ میرزا تفویض وجمعے ازخوانین راسایہ گزین جناح ہمائے لوائے ہمایوں فال شاہزادہ ساختہ خود بافوج ازدلاوران یک ساعت ونیم ازروز گذشتہ وارد سرائے عظیم آباد شدند چوں محل مزبور مشتمل بر رباط عظیمے بود کہ بسنگ وآجر برآوردہ بودند حاکم انبالہ واہالئے آں مکان باستحکام قلعہ ورباط مغرور گشتہ بسرکشی پرداختہ اند بحکم والا توپ بحصن آں جماعت بستہ ہمگی ایشاں ازبیم جان طالبان امان گشتہ بپابوس ہمایوں سربلند شدند ودرآں جا سرکردگان قراول بادو نفر شہر باشران بروفق فرمان حاضر گشتہ مجددًا ہریک سروزندہ کہ ازاردوئے محمد شاہ بدست آوردہ بودند بہ نظر اقدس رسانیدند وازگرفتاران بزبانی لوازم استخبار بعمل آمدہ بوضوح پیوست کہ محمد شاہ ازدست بردقراولان

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پابدامن حصن کرنال کشیدہ ہماں مکان را کہ جائے محکمے است مامن عافیت ساختہ شربا شرانہا
نیز کہ ملاحظہ سمت شرقی وغربیٔ اردوے او کردہ بودند بعرض رسانیدند کہ ہر دو طرف بیشہ است
وزمین مسطح کہ شائستہ نزول کوکبۂ نصرت آہنگ وقابل میدان جنگ باشد نیست چوں راہے کہ
باردوے محمد شاہ میرفت منتہی بجنگل صعب میشد ومرضیٔ طبع اقدس نبود آں حضرت ارادہ
کردند کہ بسمت شرقیٔ اردوئے او متوجہ گشتہ در طرف پانی پت کہ مابین کرنال وشاہ جہان آباد
واقع است در میدان وسیع عرصۂ ہموارے دوسہ روز نصب کوکبۂ فیروز ورفع رایات عالم
افروز نمودہ اگر محمد شاہ بمقابلہ آید بجنگ پردازد والا از ہماں راہ رایات توجہ بسمت شاہجہان آباد
افرازد موکب ہمایوں در روز دوشنبہ چہاردہم قبل از طلوع فجر از منزل مزبور حرکت واز
رود خانۂ فیض گذشتہ در دو فرسنگے اردوئے محمد شاہ مکان ہموار مسطحے دیدہ خیام فلک احتشام
را دراں مکان افراشتہ خود با چند نفر از دلاوران ظفر فرجام تا نزدیکیٔ معسکر محمد شاہ جائیکہ
علمہا وبیرقہا وتوپ خانہ ایشاں نمودار بود باد پیمائے جہاں نورد را صبا رفتار ساختہ بلشکر
ولشکرگاہ ایشاں نظر تحقیق انداختہ بمقر دولت باز گشتند ہنگام شام بعرض رسید کہ برہان الملک
سعادت خان کہ صوبہ دار چند مملکت ومعظم امرائے ہندوستان بود با سی ہزار نفر قشون و
توپ خانہ واستعداد تمام بعزم امداد محمد شاہ وارد پانی پت شدہ فی الفور جمعے از سپاہ
بمقابلۂ او مامور شدند۔ اگرچہ ہمہ جا بفاصلۂ نیم فرسخ کمابیش اطراف اردوے محمد شاہ
جولانگاہ سپاہ نصرت کیش بود کہ از گوشہ وکنار سروزندہ گرفتہ مے آوردند اما باز فوجے را
ہماں شب بر سر معسکر او فرستادند۔ صبح روز سہ شنبہ پانزدہم از آں منزل حرکت و
چوں رود خانۂ فیض پیشا ہجہان آباد جاریست تا دریائے جمن یک فرسخ ونیم فاصلہ دارد
کوکبۂ جہانگیری آغاز نہضت کردو قشون نصرت نمون راسہ قول قرار دادہ شاہزادہ نصر اللہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

میرزا تعین فرمودند کہ از جانب شمالی دریائے جمن تا حوالئے کرنال آمدہ رعایت قرار انوازد
شہریار کشور گیر مابین رودخانۂ فیض و جمن را مسیر یکران گردون نظیر ساختہ باجمعے برائے ملاحظہ
جائے یورت و موضوع جنگ عازم اردوئے محمد شاہ شدند۔ درعرض راہ قراولانے کہ شب
بر سر راہ برہان الملک سعادت خاں مامور شدہ بودند وارد و خبر آوردند کہ سعادت خان در
نیم شب از بیراہہ خود را باردوئے محمد شاہ رسانید و قراولان بعقب او رسیدہ بسیارے
از کسان و اسباب او را اسیر و غارت نمودہ اند پس آں حضرت نیز از محاذات معسکر محمد شاہ
گزشتہ سمت شرقئے اردوئے او را بفاصلہ یک فرسخ کہ میدان مسطح بود برائے نزول اختیار
و بر وفق امر اقدس نصر اللہ میرزا باقول ہمایوں ملحق و در آں موضع نصب لوائے قرار کردند در
اثنائے آں حال سعادت خاں آگاہ میشود کہ پیش تازاں جنود منصور بئہ او را تاراج کردہ اند حوصلہ
غیرتش ایں معنی را بر نتافتہ از راہ غرور آمادۂ جنگ گشتہ خان دوران و سپہ سالار ہندوستان
باو اصلی خاں سردار قشون خاص پادشاہی و جمعے از خوانین عمدہ باعانت او از جا برآمدہ قشون ہائے
خود را سہ دستہ کردہ با توپ خانہائے سنگین و اہتشام رنگین آہنگ میدان جنگ نمودند۔ ایں معنی
محرک عرق حمیت محمد شاہ گشتہ او نیز با نظام الملک کہ صاحب ہفت صوبہ ممالک دکن و امرائے
اعظم آں دولت بود و قمر الدین خاں وزیر الممالک و بقیہ خوانین و صوبہ داران و جمعیت از حد
افزوں و فیلان مست و بانس و توپخانہ و اسباب آتش خانہ بہ نیم فرسخے میدان جنگ بیروں آمدہ تا
بقور خانۂ خود پشت بہ پشت تسویۂ صفوف و ترتیب ارباب سیوف کردند۔ از دحام و جمعیت ایشاں
بحدے بود کہ از نیم فرسخے کہ میدان جنگ بود تا معسکر ایشاں پشت بہ پشت صف بستہ و ہمچنیں
طول سپاہ آں گروہ نیز نیم فرسخ بہ نظر مے آمد خدیو کشور فیروزی کہ آرزومند چنیں روزے بودند
فی الفور جمعے را بصیانت اردوئے ہمایوں مقرر و سر و برآستہ درع و مغفر ساختہ بر شہپر گیتی دوں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خرام سوار وقول ہمایوں مستقر صولت نصر اللہ میرزا و جمعے از خوانین نامدار گشتہ توپہائے کوہ توں راکہ میدان جنگ متحمل آں ثعابین برق آہنگ نمیشد در تحت لوائے شاہزادہ والاتبار گزاشتند ورایت آیت یومئذ یفرح المومنون بنصر اللہ در عرصۂ رزمگاہ افراشتند وخود با افواج نصرت قرین ومبارزاں عرصۂ کین وتوپخانۂ جلو متوجہ میدان نبرد وعازم معرکۂ رزم و آورد گشتند ؎

زبس تعداد لشکر بیکراں بود	سر انگشت کوکب خوں چکاں بود
بروں رفت از ہجوم صف کشیدہ	مژہ بر ہمزدں از جنگ دیدہ
شد از آمد شد مرد سپاہی	غبار خرمن مہ کاہ ماہی
فلک چندانکہ دامن برکشیدے	سر انجم بنوک نیزہ دیدے

غریو خم روئین ولولہ برچرخ ہشتمیں انداخت وپرچم رایات گلگون پرند ساحت سپہر را شفق گون ساخت نخست چرخچیاں طرفین مانند چرخ فتنہ جوشور انگیزی پرداختہ مبارزان جرار و بہادران خونخوار دست باستعمال آلات حرب کشودند سرہائے دلیران مانند گوئے در خم چوگان قوایم اسپان غلطاں شد وروس سرکشان مانند حباب در دریائے خون سرگردان ہر قبیلہ کہ سوار ماشۂ تفنگ میشد چابک سوارے را از مرکب ہستی پیادہ مے ساخت وہر از دہا توپیکہ دہان آتش فشاں مے کشاد بزبانہ شرر برق ہستی خشک وتر میگردید۔ القصہ از ابتدائے ظہر تا انقضائے چہار پنج ساعت نایرۂ حرب وآتش طعن وضرب اشتعال وسیف وسنان دلیران بسر افشانی وخصم افگنی اشتغال داشت واز زبانۂ نار حامیہ وصف حال میکرد وزمین از کر وفر سوارہ وپیادہ تفسیر اذا زلزلت الارض زلزالہا میگفت۔ صفیر تیر صدائے فاتبعہ شہاب ثاقب در گوش جان مے انداخت وبرق سنان جاں ستاں صورت یکاد البرق

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

یخطف ابصارهم دردیده ودل جلوه میداد وگلوله تفنگ مرگ آهنگ تفسیر وجعلنها رجوما للشیاطین بزبان حال ادامے نمود وزبان تیغ مسحا بالسوق والاعناق پرهان قاطع بادامیر سانید لراقمه

شد افروخته آتش رزم وکین	زخون گشت گلگون سرائے زمین
گرفته زگرد سپه مهر وماه	فضائے جهان گشته چون شب سیاه
زنوک سناں هائے خارا گذر	شده چشمه چشمه زوه سر بسر
زغلطیدن کشتگان درمصاف	شده پشته بر پشته چون کوه قاف
زبسیارئے کشته وخستها	دراں عرصه خالی نه بُد جائے پا

تا اینکه سعادت از لشکر هندیاں روے برتافته یکباره بجانب انهزام شتافتند - برهان الملک ونثار محمد خاں برادر زادهٔ او که درهودج فیل قرار داشتند بهماں نحو با قربا واتباع خود زنده گرفتار وخان دوران که سپه سالار ومدار الیه سلطنت هندوستان بود زخم دار گشته پسر او با مظفر خاں برادرش مقتول ومیان عاشور خاں ولد دیگرش بقید اسار درآمده خودش نیز روز دیگر بعلت آں زخم که کارگر افتاده بود درگذشت واصلی خاں سردار قشون خاص پادشاهی با شهداد خاں افغان ویادگار خاں ومیر حسن خاں کوکه واشرف خاں واعتبار خاں وعامل بیگ خاں وعلی احمد خاں که از امرائے معتبر بودند با قریب صد نفر از خوانین وعظمائے دیگر وسی هزار تن از لشکریان ایشاں عرصهٔ شمشیر زهر آبگون گشتند وجمعے کثیر زنده بسلسلهٔ گرفتاری پیوستند ومحمد شاه با نظام الملک وقمر الدین خاں وزیر اعظم چوں قریب باردوے خود تسویهٔ صفوف واعلام اعلام صولت نموده بودند بمعسکر خویش بازگشته دست بر ذیل تحصن زدند وخزائن بیحد ومر وفیلان کوه پیکر وتوپخانهاے پادشاهی وامرائے که بعرصهٔ جنگ آمده بودند با غنایم بسیار واسباب واثاثه فزون

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از شمار بحیطۂ تصرف درآمده وتا عصر تنگ عرصه میدان ازوجود سپاه هند خالی وباجساد کشتگان مشحون گردید۔ بعد ازوقوع این فتح نمایاں چوں محمد شاه اطراف غور خاں خود را بمورچل وخندق وتوپخانه استحکام داده بود خسروگردوں شکوه سپاه انجم گروه را اذن یورش نداده از چهار طرف بمحاصرۂ اردوے او مامور ساخته بتسدید راه فرار هندیه پرداختند۔ چوں کار محمد شاه باضطرار انجامید نوشتکا از لاهور بآں پادشاه ذی جاه نگارش یافته بود که چوں فیمابین حضرتین نسبت ترکمانی استحلو وسلسلۂ جنسیت تحقق دارد بعد از جنگ وخوآزمائی هرگاه عفوے دربارۂ اعیان آں دولت بعمل آید باز بالتماس آں جناب خواهد بود همان نوشته را وثیقۂ تشفع ووسیلۂ اعتذار ساخته روز سوم خلع سلطنت از خود کرده وافسر سروری از سر برگرفته باخوانین وامرا باستظهار تمام وارد درگاه سپهر احتشام گردید ودر حینے که پادشاه ذی جاه عازم دارالامان حضور اقدس بود بمراعات نسبت ایلی که فیمابین حضرتین تحقق داشت از جانب ظل الٰهی شاهزاده نصرالله میرزا تا خارج اردوے همایوں باستقبال آں پادشاه فرخنده خصال شتافته هنگام ورود به پیشگاه مسعود آں حضرت نیز تا پیروں خیمۂ مبارک راه ورسم اعزاز پیموده۔ ازانجا که دستگیری درچنیں مقامے شائسته آئین سروریست دست آں حضرت را ازروے تلطف گرفته درمسند همایوں همنشین خویش ساختند ودرحقیقت کلید فتح کل ممالک هندوستان بدست تصرف دولت نادریه درآمد۔ ومحمد شاه چاشت آں روز درخیمۂ مقدس مهمان آں حضرت بوده اکرامے که ازجانب چناں میزبان درخورچنیں همهمان بود بعمل آمده باز محمد شاه بعد از ظهر بمعسکر خود مراجعت کرد امّا افواج منصوره همان نهج دست از ضابطۂ محاصره باز نداشتند۔ محمد شاه روز ثانی بامرائے که داشت از اردوے خود کوچ کرده عازم اردوے ظفر شعار وبملاحظه پاسداری حرمت آں خاندان والاتبار خیمه نشین پادشاه والاجاه وسرکردۂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

حرم محترم او در حوالئے معسکر نصرت اثر قرار یافتہ عبد الباقی خاں کہ از اعاظم امرا بود با جمعے
مامور گردید کہ ہمہ جا ہمراہ ہئے رکاب آں پادشاہ والاجاہ نمودہ باشد و بلوازم مہمانداری و شرائط
خدمتگزاری پردازد۔ و از انجا روز پنجشنبہ غرہ ذی الحجہ رایت جہانگیری بجانب دہلی کہ
بشاہ جہان آباد اشتہار دارد نہضت کردہ روز چہارشنبہ ہفتم ماہ باغ شعلہ ماہ مقر کوکبۂ
عز و جاہ گشتہ۔ روز دیگر در انجا توقف و حضرت محمد شاہ برائے تدارک لوازم مہمانی مرخص شدہ
پیشتر روانہ شہر گردید۔ و روز جمعہ نہم از باغ مزبور سوارہ و غازیان از ابتداے باغ تا درب
دولتسراے خاص پادشاہی بسیاں بستہ یا انداز ہائے قیمتی از زربفتہائے گراں بہا و اقمشہ
نفیسہ از سرکار پادشاہی انداختند و قلعہ را کہ از مستحدثات طبع پادشاہ معدلت بنیان شاہجہان
دار الخلافہ سلاطین و ادائین ہندوستان بود مقر کوکبۂ دولت ساختہ محمد شاہ را نیز در میان ہماں
قلعہ جائے دادہ و در روز ورود موکب اقدس جناب محمد شاہ سفرۂ افتادگی در بزم ضیافت گستردہ
خدیو جہاندار بعد از انقضاے مجلس بدلجوئے آں حضرت پرداختہ فرمودند کہ موافق عہد یکہ روز اول
قرار یافتہ سلطنت ہندوستان باز بجناب پادشاہ تعلق دارد و آنچہ شرط امداد و رسم و داد است
بمقتضاے ربط ترکمانی در بارۂ دولت گورگانی بعمل خواہد آمد۔ محمد شاہ مراسم تکریم و تعظیم
و تسلیم بتقدیم رسانیدہ بشکرانۂ ایں عاطفت کہ تاج بخشی را علاوہ جان بخشی یافت تمامی جواہر
و خزائن و اثاث پادشاہی و ذخائر سلاطین سلف را کہ در دستگاہ سلطنت موجود بود
مفصل بمعرض عرض در آوردہ برسم نیاز نثار و ایثار کرد۔ ہر چند کہ ہمت کان خاصیت
بحر نوال خدیو بیہمال نظر اقتنا بر اں کنوز و خزائن کہ جمیع مخازن روے زمین با عشرے
از اعشار آں برابری نمیکرد نیفگندہ دامان نیازمندی از آنہا در چید۔ اما بنا بر مبالغۂ پادشاہ
والاجاہ آئینۂ ایں مسئول نقش پذیر قبول گشتہ معتمدان امین بضبط خزائن و بیوتات تعیین فرمودند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در ذکر وقائع قوی ئیل مطابق سال فرخندہ مآل ۱۱۵۱ھ

چوں افواج خنک روئے شتا و سپاہ سرد مہر زمستاں ساکہ با پیلپایان عرصۂ جہان اندوبہ ہوا دار ئے اسفندیار اسفندآر برسہی قدان ریاحین کہ در دار الخلافۂ گلزار بر طرف جوئبار بار نزول کشودہ بودند دست یافتہ شاخ و شاخۂ اشجار را بمشاجرہ در ہم شکستند در نوردد باد باش بہمن از محلات خیابان چمن دست تطاول افراختہ سینۂ گل را بہ زخمہائے کاری چاک چاک و گلگون قبایان چمن را از لباس بار و برگ عریاں و ہلاک ساختہ از جیب غنچہ ہمیاں زر در آوردند شب شنبہ دہم ذی الحجہ کہ عید نوروز واضحے امقارن افتادہ بود خسرو زریں افسر مہر بقصد دفعۂ فتنہ شتا از خلوت سرائے حوت بسرائے خاص حمل خرامیدہ نوخواستگان قوی بازوئے قوائے ربیعی یغمان گران صبا و شمال را بنہب آں شہر غارت گر یعنی دی ماہ فرماں دادہ ثابت قدمان اشجار بہاری را از غنچہ و سہ برگہ عمود برگرفتند و صاحب کلاہان لالہ و گل از تاب غیرت چہرہ برافروختہ از جائے جستند و تیغ بندان درختان از شاخہائے تیز نیزہ و سنان بر داشتہ میان ستیز چست بستند قوی دستان چنار بگوشمال فوج پرخاش جوئے زمستان ساز و برگ خویش کردند و پیلان صاحب شوکت گلستان و دلاوران صنوبر لوائے گلگون پرند در عرصۂ گلشن پرداختہ بجائے بازار فصول روئے آوردند۔ دخار و گیاہ کہ جنود سلطان وے بودند از غلبہ و ہجوم لشکر بہار حیرت زدہ بر جائے خویش خشک ماندند۔ حریف زمستان چنار آسا باتشے کہ خود افروختہ در گرفت یعنی گل ہائے آتشیں دود از نہاد سرد روئے زمانہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

درآورد۔ وروز سہ شنبہ طرف عصر خدیو عصر منزل محمد شاہ را بالقدوم میمنت انتساب رشک بیت الشرف آفتاب ساختند وشام آں روز دہر دورنگ فتنہ عجب ریخت ونقش طرفہ برانگیخت تفصیل ایں اجمال آنکہ درشب یکشنبہ یازدہم بدون ایں کہ از جانب محمد شاہ اشارہ یا ازطرف معارف تحریکے واقع شود ولولۂ فتنہ وغلغلۂ آشوب بلند گشتہ۔ جمعے از عوام واوباش درمیان شہر با اہل اردو پرخاش کردہ بہ بعضے از چند منصور کہ در اصل شہر نزول نمودہ بودند درآویختہ درمراسم دست درازی کوتاہی نکردند۔ وچند نفراز لشکر ایرانی را بہ تیغ نافرمانی وخنجر نادانی ذبیحۂ قربانی ساختہ خون ایشاں را حنائے شب عید وخضاب دست امید نمودہ سر پنجۂ دلیری را بمہان کشی رنگین کردند۔ واز آنجا بپائے تہور برسر فیل خانہ شاہی رفتہ فیلاں را متصرف گشتند۔ حکم والا صادر شد کہ جمعے از دلیران درسر دروب محلات مانند خیل نجوم کہ پاسبان محلات سمارات فلک اند تا صبح گاہاں دیدہ از خواب بستہ سیار وثابت قدم باشند ونگذارند کہ احدے از غازیان پا از منہج خودداری بیروں گذارد تا فردا بدانچہ مقرر گردد عمل نمایند۔ ہنگام طلوع آفتاب کہ قہرمان قہر آلود صبح مہر ازدل بدر کردہ بقصد انتقام تیغ از نیام برکشید وخدیو خورشید از سر کیں سر وبر را بلباس سرخ شفق آراستہ باچہرۂ برافروختہ وعارض تابناک برلشت خنک برآمد خسرو بیہمال باہیئات خشمگین وصورت سہمگین سواریکران جہان پیما وخنجر گذاران نیزہ دار وبہرام صولتان کیوان آثار ہالۂ بدر رکاب ہلال آساگشتہ مسجد میان بازار را بقدوم اقدس مسجود خاص وعام ساختند ودراں مکان بعد از تحقیق اینکہ حرکات دوشینہ از کدام محلہ وچہ جماعت صادر شدہ دلیران را فوج فوج بہ تنبیہ آں گروہ تعین وامر تقبل عام آں محلات فرمودند شور محشر وآشوب فزع اکبر درمیان شہر پدید آمد فی الفور در ودیوار عمارات رفیعہ نقش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

عالیہا ساقلہا گرفت و مساکن اصحاب شاں صفت خانۂ زنبور پذیرفت۔ بناہائے دلکش بزور نشاء شراب نادانئے عوام مست خراب افتادہ ذکور و اناث سلسلہا مانند نرو ماوۂ رنجیر شیون در گرفتند۔ سراہائے کہ طعنہ بر قصور جنت میز د بصد مہ کنج کاوئے یلاں قصور یافت حوضہائے کہ از چشمہ سار لطافت کوثر آب میخورد فوارہ جوش خون شد۔ و بازار جوہریان و صرافان و راستۂ بازار رود کاکین تجار و ارباب مکنت و تمامی انواق شہر بحیطۂ یغما در آمد۔ عاقبت آں گروہ باغی چنار آسا با آتش خود سوختند و ازیں دیوانگی مانند شاخ بید مجنوں آویختہ و از سیاست گشتند۔ و بشرارۂ ایں شرارت دو دوازدہ دو مانہا بر آمد۔ و سوز و آہ دلہائے افروختہ چوں شعلۂ وجود خشک و تر سر بر فلک کشید الحاصل از دروازہ اجمیری الے در مسجد جامع و چند محلہ دیگر صغیراً و کبیراً عرضۂ شمشیر شدند از ہنگام طلوع نیر اعظم تا زمان غروب زبانۂ ایں شعلۂ پرشور و شر بزبانا میرسید و در کند و کوب و رفت و روب و قتل و نہب و اسر و سبی تقصیرے نشد ہنگام شام کہ نصف آں معمورہ لگد کوب جنود قہر و آتش جہل عوام برق خرمن زندگانی سی ہزار تن از خورد و بزرگ شہر شدہ بود اما لئے آنجا در مقام استیمان و پادشاہ والا جاہ بوساطت نظام الملک و قمر الدین خاں در صدد شفاعت بر آمدہ الملتہاب آتش جہاں سوز غضب پادشاہی بزلال عفو و بخشش فرو نشست و فرمان دارائے فتوت راہ بر یغمائے گراں لشکر شور و شر بست و اسیرانے کہ در تصرف لشکریاں بود تمامی استرداد با ولیائے ایشاں تسلیم شد گویا زمانۂ بدفع گزند چشم بدمانو سر او مساکن آں طایفہ سپند سوخت و چوں در شب شورش سید نیاز خاں داماد قمر الدین خاں و شاہ نواز خاں کہ از اعاظم ہند بودند بر سر فیل خانہ رفتہ مرتکب قتل فیلبان باشی و بردن فیلان شدہ در خارج حصار شہر در جائے متحصن گشتہ بودند عظیم اللہ خاں و فولاد خاں کہ از اعیان دولت گورگانیہ بودند بحکم والا مامور بگرفتن

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ایشاں گشتہ موئے الیہا را با چہار صد و ہفتاد نفر گرفتہ بدربار دولت حاضر کردند کہ ہمگی عرضۂ تیغ یاسا شدند و از وقایع بہجت افزا اینکہ مخدرۂ سراپردہ گورگانیہ را بحبالت شاہزادہ نصر اللہ میرزا خطبہ کردہ بتہیۂ اسباب سور و آرائش بزم سرور پرداختہ کنار رود جمن محاذی ایوان دیوان خاص را ہر شب چراغان مطلع صد ہزار بدر و تا یک ہفتہ ایام و لیالی عشرت را رشکِ روز نور و زو غیرت شب قدر ساختہ ہر روز فیلان کوہ پیکر و گاؤ ہائے فیل منظر و شیران اژدر مہابت وار نہ ہائے صاحبِ صلابت بجنگ انداختند روز یکشنبہ بیست و پنجم ماہ مزبور شاہزادہ بدیدن شاہ والاجاہ رفتہ بعد از انقضائے مجلس موافق آداب و آئین آں سلسلۂ علیہ خفتان مروارید دوز مزین بجواہر شاہوار زیور قامت شاہزادہ والا تبار ساختہ چند قطعہ الماس نیز تکلف و سہ زنجیر فیل و پنج راس اسپ باساخت مرصع برائے سواریٔ شاہزادہ بہ پیشگاہ جلوہ کشیدند و شب دوشنبہ بیست و ششم ماہ مزبور مقارنہ سعدین واقع الحاصل در عرض چند روز کہ ضابطان خزاین و بیوتات از انجام شغل مقرر فارغ شدند حاصل بحر و کان و ظرف زرین و سیمین و ادانی و اسبابِ مرصع بجواہر ثمین و اجناس نفیسہ چنداں بقلم ضبط در آمد کہ محاسبان اوہام و دفتر نویسان افہام از حصر و احصائے آں عاجز آمدند۔ از انجملہ تخت طاؤسی بود کہ کنوز کیکاوسی و خزانہ دقیانوسی رونمائے جواہر شاہوار آں را مے شایست و در ایام سلاطین سابقہ ہندوستان دو کرور جواہر کہ باصطلاح اہل ہند ہر کروڑے صد ہزار لک و ہر لک عبارت از صد ہزار روپیہ است صرف ترصیع آں شدہ بود و ہمچنیں لآلئے غلطاں و الماسہائے رخشاں کہ نظیر آں در خزانۂ ہیچ یک از ملوک سلف و سلاطین عہد وجود نداشتہ بمخزنِ دولت نادریہ منتقل شد و امرا و خوانین دولت و اعیان دار الخلافہ و رایان خود رائے و صوبہ داران ممالک آرائے نیز

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کرورہا ولکھا از نقود و جواہر و مرصع آلات و نفائس اسباب برسم پیشکش ہدیۂ بارگاہ حضور ساختند
بعد از فوت سعادت خاں محصّل بصوبۂ اودھ ولکھنؤ فرستادہ یک کرور زر کہ باصطلاح
ایران پانصد ہزار تومان باشد با فیلان کوہ توان و اسباب بیکران از صوبہ مزبورہ کہ
متعلق بہ سعادت خان بود بخزانہ عامرہ رسانیدہ و در ایام توقف از خزائن سلطنت و
پیشکش امراء صوبہ داران دور و نزدیک مساوی پانزدہ کرور بسرکار ہمایوں انتقال یافت
واز جواہر و خزائن و اسباب کارخانجات و اثاثۂ سلطنت مقدارے خطیر کہ فزوں از
حوصلۂ تحریر و شائستہ سرکار چناں بادشاہ بے نظیر گردوں سریر باشد بسرکار پادشاہ
والاجاہ گزاشتہ بآں وسیلہ ابواب منت بر روئے بیوتات عامرۂ گورگانیہ کشودند
ولعظماء و روسائے لشکر کہ مصدرہ خدمت شدہ بودند انعامات شایاں عنایت و بعموم
غازیان و ملازمان ظفر قرین مساوی مواجب کہ از دیوان داشتند و بخدمتگاران اردوئے
ہمایوں نیز بلقرار نفرے شصت روپیہ و صد روپیہ برسم انعام مرحمت گردید۔ از خواص و عوام
اردوئے سپہر احتشام و خرد و بزرگ موکب نصرت فرجام ہر کس فراخور رتبہ و حال از خزینۂ
جود و گنجینۂ احسان خدیو بیہمال ادراک حظے جزیل و دریافت نصیبے نمودہ جیب و دامان
آمال را از حصول زر و سیم مالامال ساخت و ارقام مرحمت انجام بہمگی ولایات ایران
عزّ صدور یافتہ و مال و جوہات سہ سالہ ایران عموماً بہ تخفیف مقرر گشت و در روز سہ شنبہ
ماہ صفر بہمگی امراء و خوانین دولت گورگانیہ خلاع فاخرہ و شمشیر و کارد مرصع و اسپان تازی نژاد
عنایت و مجلس خسروانی آراستہ محمد شاہ را طلب و بدست مبارک تارک او را بافسر سلطنت
سربلند و بتفقدات خاص بہرہ مند ساختہ و شمشیر مرصع زیب میان او فرمودہ بر دوش او را
بجواہر گراں بہا چنانچہ معتاد سلاطین ہند است زینت دادند و تاج و نگین پادشاہیے

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ہندوستان را کماکان بحضرتش تشریف کردند۔ محمد شاہ بعد از آنکہ سر بافسر سروری آراست
استدعا کرد کہ چوں بالطاف جناب نادری دوبارہ صاحب تاج و تخت و در میان سلاطین
جہاں فیروز بخت شدہ ام ممالک آں طرف آب اتک از دریائے سندھ از حدود تبت و کشمیر تا جائیکہ
آب دریائے مذکور بدریائے محیط اتصال مے یابد بعلاوۂ ولایت تتہ و بنادر و قلعجات تا بر بہم
پیشکش ضبط و بممالک محروسۂ شاہی انضمام یابد۔ چوں اکثر ممالک سمت شمالی و غربی آب
اتک از قبیل غزنیں و کابل ہمیشہ داخل ممالک خراسان شمردہ میشود آں حضرت نیز
قبول و ضمیمۂ قلم و قدرت فرمودند و در ہماں مجلس ہمگی امراء و اعیان گورگانیہ بانجذ متگذاری
و رضا جوئے خاطر مقدس والا جاہ ترغیب و لآلئے شاہوار نصائح مشفقانہ کہ بکار ملک و دولت
آید و رسم سلطنت را شاید آویزۂ گوش ہنر نیوش پادشاہ و اعیان آں دولت ساختہ مقرر داشتند
کہ در سراسر بوستان ہندوستان بہ تازگی گلہائے محمدی فرامین محمد شاہ را گل دستار اطاعت
نمودہ سکہ و خطبہ را کہ تا آں زمان در ممالک ہند بنام نامئے شاہنشاہی جاری بود باز باسم
سامئے محمد شاہ رائج سازند و احکام مطاعہ مشعر بر خدمت و انقیاد آں حضرت بصوبہ داران
اطراف و راجہائے اکناف از موقف اعلا عز صدور یافتہ محمد شاہ را بر اورنگ
دارائی تمکین دادہ و جمعے از ہنروران و ارباب صنعت ہندوستان را بملازمت رکاب
ہمایوں مقرر ساختند و در روز سہ شنبہ ہفتم ماہ صفر بافتح و ظفر از شاہ جہان آباد رایت
مراجعت افراختہ باغ شعلۂ ماہ را مقر لوایم سریر عز و جاہ فرمودند و ہمہ جہت پنجاہ و ہفت روز
توقف رایات جہاں کشا در شاہجہاں آباد اتفاق افتاد و بعد از وصول کوکبۂ ہمایوں
بسر ہند راہ را منحرف ساختہ ہمہ جا رود خانہائے پنجاب و اتک را جسر بستہ از دامنۂ
کوہسان کہ نسبت بسایر امکنہ بیلاقیت داشت متوجہ مقصد و در بیست و ہفتم ماہ صفر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کنار رود خانۂ چناب مشہور بوزیر آباد مضرب خیام سپہر بنیاد گشتہ بعد از آنکہ نصف سپاہ از آب گذشت چوں موسم برسات وشدت طغیان آب بود حوصلہ جسر لطمات آن بحر زرف را برنتافتہ گسیخت وبحکم والا کشتیہا از اطراف جمع وافواج قاہرہ باکشتی وکمی بمرور آغاز عبور کردہ چہل روز موکب فیروز در آں طرف آب رود بانتظار گذشتن جنود مسعود لنگر توقف انداختہ ودر ہفتم ماہ ربیع الثانی بناخدائے لطف خدائی خود نیز بہ کشتی نشستہ از آب گزشتند باوصف اینکہ ہمہ جا عبور موکب انجم شکوہ از دامنۂ کوہ واقع مے شد باز گرمیٔ ہوا بحدے اشتداد داشت کہ از شدت آں مرغ نفس از طیران باز میماند وجوشن آہن در بر دلیران تنور تفسیدہ میشد۔ زکریا خاں صوبہ دار لاہور وملتان تا سر رود چناب در رکاب فیروزی انتساب بلوازم خدمت پرداختہ از انجا رخصت انصراف یافت وچوں پیش نہاد خاطر اقدس آں بود کہ بعد از فتح وتسخیر ہندوستان بانجام کار ترکستان وخوارزم کہ منبع فتنہ وآشوب خراسان بود پردازند لہذا از شاہ جہان آباد نجارہائے ماہر وکشتی سازہائے صاحب وقوف روانۂ بلخ ومقرر فرمودند کہ کشتیہائے فلک منظر در ساحل رود آمویہ مرتب ومہیا سازند تا رایت جہاں کشا وارد آں حدود شود۔ ابو الفیض خاں پادشاہ بخارا از شنیدن ایں خبر در بحر تحیر غوطہ ور گشتہ بتقریب استخبار حالات موکب ہمایوں حاجی بوقاشی نام معتمد خود را برسم سفارت باعریضۂ اخلاص نشان بدربار عرش نشان رواں ساخت وفرستادۂ او در بیستم جمادی الاخری وارد پیشگاہ سپہر نمون وفرمان ہمایوں در جواب او بنفاذ مقرون گشتہ احدے از ملازمان دربار را باو رفیق ساختہ نزد پادشاہ مزبور روانہ واعلام فرمودند کہ چوں آں سلطنت مآب از خانوادۂ قاآنی ونقاوۂ دودمان چنگیز خانی است تمکن او وخیریت مملکت منظور نظر اقدس وتوجہ جانب ترکستان مقصود ضمیر مقدس مے باشد ہرگاہ با اعاظم توران بقدم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فرماں بری پیش آیند فہما دالا آنچہ مشیت الٰہی گزشتہ باشد از قوۃ بفعل خواہد آمد و بعد
از ورود بمنزل حسن ابدال من اعمال اٹک مکنون خاطر دریا ذخائر آں بود کہ برائے ایصال
خبر فتح ہندوستان و انصراف موکب گیتی ستاں ایلچی روانۂ ممالک روم و روس نمودہ در عالم
قرب جوار از جواہر نفیسۂ آں ولایت رصند بحضرت پادشاہان ذی شان فرستند مقارن آن
چاپار وعریضۂ اخلاص آثار از جانب احمد پاشائے والئے بغداد (مشعر بر وفات علی مردان خاں
فیلی ایلچئے روم در سیواس و توقف رفقائے او در صدور حکم مجدد) بنظر واقفان درگاہ
فلک مماس رسید لہذا حاجی خان جمشکزک چرخچی باشی را بسفارت روم و سردار بیگ
قرقلو توپچی باشی جلو نصرت پیشرو را بممالک روس تعین و مساوی دوازدہ ہزار تومان کہ بحساب
ایں زمان دو الف و چہل ہزار نادری باشد جواہر و مرصع آلات با چہاردہ زنجیر فیل بر سم
تحفہ و ارمغان بحضرت اعلے حضرت پادشاہ سکندر جاہ روم و معادل آں برائے پادشاہ
خورشید کلاہ روس ارسال و در بیستم رجب ایلچیان عازم گشتند۔ و نیز از اخبار بحضرت آثار
اینکہ در اواخر ہماں ماہ عریضۂ شاہزادہ رضا قلی میرزا بنظر انور پیوست کہ ایلبارس خاں والئے
خوارزم از حرکت موکب والا بجانب ہندوستان آگاہی یافتہ و میدان را خالی تصور کردہ جمعیت
موفور از اوزبکیہ و ترکمانیۂ خوارزم فراہم آوردہ بعزم تاخت سرحدات خراسان وارد طرثن و
در حینے کہ شاہزادہ از خدمت اقدس مرخص گشتہ عازم مشہد مقدس بود در ہرات ایں خبر را
شنیدہ با فوجے از غازیان بعزم مقابلہ او وارد سرخس و ایلبارس نیز از طرثن بہ پنج فرسخے
سرخس آمدہ بود۔ قراولان طرفین بیکدیگر برخوردہ دو تن از لشکریان ایں طرف دستگیر اوزبکیہ
شدہ۔ از قرار تقریر گرفتاران ورود موکب شاہزادہ بسرخس معلوم ایلبارس گشتہ دیگر پائے
جرأت پیش نگذاشتہ بسمت ابیورد روانہ و قلعۂ موسومۂ قاخلاں را کہ مابین نساو ابیورد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

واقع است محصور و بطرح یورش و افگندن شورش اساس آں قلعہ محکم بنا را گرفتار لجۂ شر و شور ساختہ - اگرا ہالئے آنجا در قلعہ داری میکوشیدند اما ہماں وقت داروغۂ آں محل در شہر ابیورد بودہ برائے خبر گیری حال قلعہ گیان با جمعے عزیمت قلعہ نمودہ - از اتفاقات در اثنائے گیر و دار جمعیت داروغہ بنظر ایلبارس درآمدہ بتصور اینکہ گرد موکب شاہزادہ است کہ بسر وقت او رسیدہ بر فرق دولتش غبار ادبارے افشاند سراسیمہ ترک قلعہ گیری کردہ مانند بخت خود برگشتہ بخوارزم رفت و جمعے کثیر از اوزبکیہ کہ بآں نواحی دست تطاول کشودہ فرصت نیافتہ بودند کہ بجمعیت خود ملحق شوند در گوشہ و کنار عرصۂ شمشیر آبدار گشتہ پس رایات جہاں کشا بجانب مقصد اعتلا یافتہ بحکم ہمایوں رود اتک را نیز جسر بستہ جنود مسعود ظفر نمود فوج فوج اغاز عبور و مرور کردند و چوں کوہستانات آں ناحیہ بسکنائے افاغنۂ یوسف زئی اختصاص داشت و آں طایفہ جمعیت موفور و عدت غیر محصور و در عہود سابقہ ہمیشہ مصدر انواع فتن و شرور پادشاہان سلف از تنبیہ ایشاں معترف بقصور بودند رائے جہاں آرا بتادیب آں جمع دیو سرشت و وحشی خصال کہ در حوزۂ ممالک محروسہ مسکن داشتند تعلق یافتہ افواج قاہرہ را گروہ گروہ بمساکن ایشاں و جبال آسمان سال تعیین فرمودہ اکثر آں طائفہ پابست سلسلۂ پاداش عمل و گردن عمر آں سرکشاں ہم آغوش تیغ اجل گشتہ بقیۂ روسائے و سرخیلاں ایشاں پابراہ انقیاد گذاشتند و فوجے عظیم از آں طائفہ بملازمت رکاب ظفر انتساب امتیاز یافتہ موکب ہمایوں از راہ پیشاور و خیبر و جلال آباد در غرۂ ماہ مبارک رمضان وارد دار الملک کابل و در انجا تمامی سرکردگان و سرخیلان افاغنۂ آں ولایت شرف اندوز جبہہ سائے آستان و مورد عنایت بیکران گشتند و بہمہ جہت از ولایت سمت غربے اتک کہ بدولت علیہ نادریہ اختصاص داشت چہل ہزار از طوایف افغان

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پشاور و کابل و جماعت ہزارہ و باقی ایلات کوہ نشین در سلک ملازمت انعقاد دادہ روانۂ ہرات و کس تعین فرمودند کہ در آنجا مشغول سرانجام ضروریات و ما یحتاج و استعداد آں جماعت باشد تا رایات نصرت آیات وارد ہرات شود و شش روز کابل مضرب سرادقات خلافت گشتہ بانتظام امور آں نواحی پرداختند و جواہر خانہ و خزاین و زوائد اسباب سرکار خاصہ و احمال اردوئے ہمایوں با فیلخانہ و توپخانہا ے بزرگ روانہ ہرات ساختند۔ صوبہ دارئے کابل و پشاور کما کان در بارۂ ناصر خاں برقرار و او را با جمعے از خوانین نامدار و عساکر ظفر شعار مامور بانتظام و انتساق مہام آں دیار ساختہ عازم سمت سندھ شدند +

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تاریخ معجم

ذکر بادشاہی لہراسپ و شرح احوال او

چو لہراسپ شد در جہاں بادشاہ	ز نیروئے یزدان و فرّ الٰہ
جہاں آفریں راستودا زنخست	بدرگاہ او بست عہد درست
کہ جز راہ دین و خرد نسپرد	ز فرمانِ کیخسروے نگذرد
وفا کرد بر عہد یزدان بار	بیاراست گیتی چو باغ بہار

لہراسپ نبیرۂ کیکاؤس است و از نژاد کیان بادشاہے تہمورث و نمرود مردانگی و فرزانگی و بلاغت بیان و سماحت بنان و رزانت وقار و طلاقت گفتار او بر نخاست لیکن با چندیں خصایص و مناقب کہ داشت در شت خوئے و کینہ جوئے بودے و بر مجرم القانہ نرحمے و از راقت دماء و افاتت زنہار باک نداشتے و تادیب و تعزیر او جز بحد حسام قاطع و لوک سنان لماع نبودے

چوں از منزل فرماں بری بر منزل فرماں دہی رسید و از ادنی رواتب طاعت داری باعلی مراتب شہریاری ترقی کرد حضرتش کعبہ و ارمطاف اشراف اکناف شد و درگاہش قبلہ ساں قبلہ گاہ ملوک افاق وَاَنت لِعزتہ القرومہ وَاَستکانت لہیبتہ التُرک وَالرُّوم و پسروے گشتاسپ پسرے بود

چوں سر در کنار جوئبار دولت بالا کشیدہ و ماہے از افق آسمان سلطنت و مجد کمال رسیدہ فر الٰہی و شکوہ بادشاہی از طلعت منیر او لائح و لواسم مہتری و زرائح سروری از ناصیہ مبین او فائح

نظم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چو گیتی بحشمت چو گردوں بکوشش	چو کیواں برفعت چو دریا بخشش
ہمہ عز و تمکیں ہمہ جاہ و رفعت	ہمہ جود و مردی ہمہ دین و دانش

از انجا کہ غفلت کودکی و غرور جوانیست اندیشہ براں عزم مقرر داشت کہ در امور مملکت مدخل سازد و آں شغل را بمساعدت گردہیکہ با او متفق بودند باتمام رساند و لہراسپ از آں سگالش آگاہ شد و گشتاسپ را حال خشونت طبع و حدت نفس پدر معلوم بود از خانہ بیروں آمدہ بارفقہ از خدم قدم در راہ نہادہ و غربت را بر وطن اختیار کردہ چوں باد کہ محیط مرکز غبرا پیماید مراحل و منازل بہ پیمود و چند سال منقطع الخبر شد و لہراسپ را حفاوت محبت پدرانہ در جنبش افتاد از تقصیر در بذل التماس او دم گشت و چوں بغیر از وے قایم مقام و ولیعہد یکہ خاندان مملکت بدو تفویض کند نداشت متاسف و متلہف بماند و از ہر طرف منہیان برگماشت و بہر جانب قصاد بفرستاد تا متفحص حال او شوند و از مکان و مستقر او اعلام دہند پس از مدتے خبر آوردند کہ در متنزہے از بلاد روم کہ چو روضۂ ارم دلکشا است و چوں بہشت روح افزاء تربتہا طیب من نسیمہ وما ئہا الطف من تسنیمہ مدام بمعاقرت مدام و معاشرت باسقات گل اندام مشغول است و از ملک و بادشاہی استیفائے حظ ملاہی و مناہی مامول لہراسپ را ازیں بشارت سکونے و سکوتے حاصل آمد و سینہ او کہ سفینۂ دریائے اندیشہ بود منشرح گشت و ہمدران وقت رسولان فرستاد با اسپ و خلعت خاص و پیغام داد کہ ہر چند قرۃ العین از منہاج متابعت ابوین انحراف نماید و حقوق والدین کہ حکم ولی الدین دارد بعقوق مجازات کنند و دفار ابجفا و ترک ادب مقرون دارد مقتضائے اولاد ناکباد نامہر ذاتی و شفقت جبلی و خاوت غریزی مقتضی عفو و اغماض گردد و پردۂ عفو و مغفرت بر کردہ او بپوشد اکنوں مہمات و مصالح بسیار بفرط کفایت او منوط است و امہال غیبت او اہمال آں مہام را مستدعی دل فارغ و خاطر آسودہ دارد کہ بعد ازیں ملتمسات او بابجابت مقرون میگردد و آنچہ مامول و مسئول میباشد مہیا و مبذول و من خود را غربت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مقام رضائے آں عزیمت مقرر کردہ ام کہ از اعتناق شواغل استعفا جویم و از اعمال و اشغال دنیوی دامن فراہم گیرم و طریقے کہ بصلاح و فلاح اُخروی نزدیک باشد سلوک دارم و ایں چند روز دیگر کدر خانہ شش جہت ترکیب بشری بر چہار بالش امتزاج عناصر مجال تکیہ و استناد است بستہ شرک شیطاں شیرہ و خستہ چنگل باز آزنگردم نظم

روزے سہ چار و پنج کہ در شش جہات	از ہفت عضو بستۂ ایں ہشت منظرم
جہدے کنم نگر دل گمراہ خویش را	در حلقہ ارادت اہل دل آورم

چوں رسول شرائط رسالت بگذارد گشتاسپ را ادائے حقوق پدر محرک ضمیر و مہیج خاطر شد از کردہ پشیماں گردید و زباں بتمہید معذرت بکشاد و روئے خدمت بر زمین نہاد و گفت غرور شباب کہ شعبہ ایست از جنون مرا بر بارۂ خذلان و طغیان سوار ساختہ تا سر از ربقۂ مطاوعت و گردن از طوق متابعت بہ پیچیدم و پائے از حد بندگی و دائرۂ فرمانبرداری بیروں نہادم اما بر صبی مرفوع القلم رقم تکالیف عقلی نکشند سلامش فی ما یصح او لا یصح در محل خلافست بہیچ بر نگیرند خردہ نیز بروئے نگیرند ذاگر در سخنم قراضہ حرفے از کفہ میزان دہان بیروں افتاد چوں ندرور اخلاص جزائے فعل خود دیدم و تاب آتش غربت کشیدم و چوں رسول باز گشت لہراسپ را از کیفیت حال گشتاسپ خبر کرد و قصۂ تضرع و تمہید معذرت کہ از سر عجز گفتہ بود مشروحا باز گفت خوش دل شد و نیت با او صافی کرد و گشتاسپ عنقریب تشرف دست بوس پدر دریافت و صورت خمار حوادث را بکاس استیناس حضرت او تسکین داد و کمر خدمت و ملازمت او بر وجہے بر میان بست کہ آثار نیک خدمتی او بلوا حظ ارتضا مرموق گشت و از حضیض مذلت بلوج عزت رسید لہراسپ ہمدراں سال مجمعے ساخت و بحضور اعیان دولت و ارکان مملکت او را ولیعہد و قایم مقام خود گردانید و در حل و عقد امور و رتق و فتق مصالح جمہور اہست او را مطلق داشت و خویشتن در کنج انزوا و مطہورہ اختفا بہ تکمیل فضایل نفس و تحصیل مآثر ذات و اقتنائے ذخایر خیرات

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وارتقاے معارج درجات نجات اشتغال نمود ومعنی ایں دوبیت برلوح خاطر ثبت کرد نظم

عقل جہاں طلب در آلودگی نزند	عقل خدا پرست زند در کہ صفا
در دل مدار نقش امانے کہ شرط نیست	تبخانہ ساختن ز نظر گاہ بادشاہ

وبآل حال اوبداں انجامید کہ مولف ایں کتاب ومحرر ایں مقالات گوید نظم

چو پیری اثر کرد لہراسپ را	ولیعہد خود کرد گشتاسپ را
باندرز گفت اے سراز از مرد	زراہ وزرسم نیا بر مگرد
چناں زندگانی کن اندر جہاں	کہ گردند پیش از تو فرماں دہاں
مرا بود شاہی و گنج وسپاہ	بایران وتوراں بدم بادشاہ
بفرماں من بود گرداں سپہر	ز ایوان من تافتے ماہ ومہر
کنوں مرغ عیشم فرو ریخت بال	فتاد اختر دولتم در وبال
جوانی وگوپال نیرو نماند	زمن ہیچ جز نام نیکو نماند
تو نیز ار کنی نام نیکو ہوس	رہ نیکمردی ہمیں است وبس

گویند عزیر دانیال معاصر مدت او ومعاضد دولت او بودند واو دعوت ایشاں قبول کرد ودر دین وملت ومذہب وشریعت مرتبہ بزرگ ودرجہ بلند یافت علم نجوم وتسخیر جن وہیأت افلاک بواسطۂ ریاضت وفکرت ملکہ او شد واز مخترعات ضمیر روشن ومستنبطات قریحہ طبع صافی معانی روحانی اظہار میکرد وسخنان دلاویز وکلمات حکمت انگیز میگفت بیت

ایں نہال بلند از اں چمن است	وایں عقیق نگیں از اں یمن است

العفو عند الاقتدار من علو الاقدار ومن کلامہ المودۃ افضل من القرابۃ والجود اعز من الذخر والقناعۃ احسن من الغنی وزمان دولت واوان بادشاہی او یکصد وبست سال بود واللہ اعلم بالصواب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ذکر بادشاہی دارائے اکبر و شرح احوال او

جہاندار دارائے اکبر کہ بخت	بدو بود نازندہ و تاج و تخت
بلند اختر ے بود و فیروز روز	کمند افگنے بود و بدخواہ سوز
چو بر ہفت اقلیم شد بادشاہ	بیاراست گیتی بہ گنج و سپاہ
ہماں رسم و آئین بہمن گرفت	ستم راہ بیداد دشمن گرفت
پر آوازۂ عدل او شد جہاں	نہادند سر بر خطش خسرواں

فرماں

دارائے بن بہمن پادشاہے بود صاحب عزم و کشور کشائے صاحب حرم و در مدت اندک سپاہے بسیار گرد کرد و بہ نیروے صرامت و بازوئے شجاعت و شہامت ملک عالم و ملوک آفاق را در تحت تصرف خویش آورد و او را پسرے بود صاحب جمال چنانکہ در حسن و خوبی بے مثال و در لطف و زیبائے بیہمال بود و از غایت محبتے کہ باو داشت او را ہم دارا نام نہاد و ولیعہدی خویش بر وارزانی داشت و ازانجا عزیمت فارس کرد و داراب جرد کہ از مضافات اصطخر و شبانگاہ است بنیاد نہاد و مدت ملک او دوازدہ سال بود و از کبار حکما کہ بعہد او بودند افلاطون کہ تلمیذ سقراط عابد بود شعر (مدس)

در ایام دارائے شوریدہ حال	بروں شد ز دنیا جہاندیدہ زال

سقوط

و دارائے اصغر نیک بد اختر بد سیرت و بیرحم و از منہاج خرد و جادۂ عقل دور بود و چوں بر تخت سلطنت نشست و قائم مقام دارائے اکبر شد زمام خویش بدست شیطان نفس داد و عنان طبع در کف دیو جہل نہاد بحکم اذا لم یکن لک واعظ من نفسک فلا ینفعک الوعظ مواعظ ارباب عبرت و خبر و نصیحت اصحاب بصیرت و بصر بروے اثر نمیکرد و خلائق از خشونت طبع و زشت خوئی او

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ستوده شدند نخست وزیر یکه مشیر ملک بود برادوے متغیر شد و باتفاق سران سپاه و وجوه لشکر رسولے نامزد کرد و با تحفه و هدایائے فراوان بحضرت سکندر فرستاد و از صادرات افعال و شطط و اقتحام او و از اغلب احوال نمونه باز گفت و او را بر طمع و استیصال دارا تحریص داد اسکندر بطمع ملک با لشکرے نامعدود قصد دارا کرد و چوں باد عرصه خاک را در نوشت و در حدود خزر به دارا پیوست و در میان ایشاں محاربه عظیم رفت و مدتے رایت حرب منصوب بود و هر روز از جانبین بهم مے تاختند و خلقے را در دم نهنگ تیغ و دهان شعبان رمح مے انداختند و بعضے گویند فیلقوس پدر اسکندر هر سال خراجے معین بدارا میفرستاد و تمهید معذرتے میکرد دارا از وے بداں مقدار خوشنود مے بود چوں فیلقوس درگذشت و ملک از راه وراثت بر سکندر مقرر شد و دراں سال در ارسال خراج تقصیرے نمود و جانب دارا را مهمل گذاشت دارا بر وے خشم گرفت و خواست که او را مالش دهد نخست رسولے فرستاده با چوگان و گوے و قدرے کنجد که سکندر هنوز کودک است و بحال او هماں لائق ترکه در میدان گوئے باز دو با مردان پنجه نیندازد و این مقدار کنجد نمونه ایست از عدد لشکر و شمار حشم ما که بهر دانه ازاں هزار مرد تیغ زن و هزار سوار شیر افگن داریم اگر باعث کلی در تاخیر خراج که تاکید عداوت است جا نگیختن فتنه و طمع در مملکت ازیں اندیشه دامن خاطر فراهم گیرد و از ایں خصومت سر بیفگند که ما بسر پنجهٔ دولت و زور بازوئے اقبال چنانکه گوئی در خم چوگان عاجز است و سرگردان و ذلیل و حیران و مضطر و بے سامان کنیم اسکندر در جواب نامه نوشت که ما را از صورت ایں حال فال نیک و بشارتے خوب ست چنانکه دایره هو لجبان حاوی کره گوئیست حکم ما محیط مرکز او خواهد بود و در مقابله ایں قدر کنجد لوبره حنظل فرستاد یعنے زود باشد که مذاق ترا از چاشنی حنظل قهر ما تلخی تمام بکام رسد و زمین بارگاه تو از مصادمه سنابک خیول ما باسرمه و توتیا برابری کند القصه چوں روزگار نخواست که سلک ملک دارا بر قرار ماند و قضائے مبرم و اجل مقدر رحمت بر اں داشتند که وعدهٔ او

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

منقضی دولت او منتهی گردد ناگه روزے دارا خفته بود و حوالی درگاه او از حشم و خدم و سپاه خالی مانده دو مرد همدانی هم از لشکر او در خیمه و بیدند و اندام نازپرورده او را بزخم های پیاپے پاره پاره کردند و در میان لشکر اسکندر گریختند و چون خبر باسکندر رسید که چنین حالے واقع شده به تعجیل شتافت و او را دران حال دریافت و چون هنوز رمقے باقی بود و صورت شهامت دشمن بمصداق **بیت**

وان کان یوما واحد الکثیر	وان حلوة المرء بعد مره
به از عمر هفتاد و هشتاد سال	**بیت** دم آب خوردن پس بدگمال

بر صفحهٔ احوال خود مشاهده کرد آهے سرد برکشید و اسکندر سر او را بر کنار گرفت و او را دران حال تصور کرد مگر کسے طمع در افسر او کرده سرش را بر میدارد چشم باز کرد و گفت **نظم**

یکے لحظه بگذار تا بگذرم	اگر تاج خواهی ربود از سرم
توخواه افسر از من ستان خواه سر	چو من زیر دلایت به بندم کمر

چندان مهلت ده که تن از روان پرواز دهد پس ازان هر چه خواهی بعمل آر چه این سر هرگز بے افسر نبوده سکندر بهایهای گریست و خویش را بر او ظاهر کرد و سر درویش ببوسید و پوزش خواست و بایمان مغلظ سوگند خورد که من از این حال بیگمان بودم و بدین قصد رخصت ندادم دارا چون زخم سخت خورده بود طمع از خود منقطع کرده و آثارات ضعف و علامات موت مشاهده مے نمود التماس کرد که دختر او را بحبالهٔ خویش در آورد و کشندگان او را باز کشد و بیگانه را بحکم ایالت بر ملوک فارس نگمارد سکندر وصایائے او را متکفل شد و باصغائے آنچه ملتمسات او بود متقبل گشت دارا نفسے چند بشمرد و گفت **نظم**

که از ملک خویشم بروں میکنی	پذیر فتنه کارے کنوں میکنی
که این ست آئین فرماندهی	گر از گوهرم بر سر افسر نهی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مرا دست قدرت برایام بود — چنینم زگیتی سرانجام بود
مکن شادمانی که دارا گذشت — ازین رخمه دارانه تنها گذشت
پدر چون همیگفت ازین درگذر — مرا گفت اے نور چشم پدر

ترا مردنِ من نصیحت بس است
جهان یادگاری فراوان کس است

ذکر پادشاهی انوشیرواں ابن قباد و صفت عدل او

چو نوشیرواں رایت عدل و داد — بگیتی برافراشت بعد از قباد
همه نامدارانِ فرماندهاں — بهبستند فرمان او را میاں
درِ معدلت آں چناں باز شد — که کنجشک همخوابهٔ باز شد
بیاویخت زنجیر عدل از درش — گذشت از فلک گوشهٔ افسرش

چوں دستِ اجل قبائے قباد را چاک زده و خلعت حیاتش خلع گردانید افسر شاهی و سریر خسروی بفر و شکوه نوشیرواں زینت گرفت و عرصه عالم و فضائے آفاق از شمول عدل و وفور احسان او روشن گشت بوزرجمهر حکیم را که سرجریده حکمائے عصر بود و بیت القصیده وزرائے دهر حکم وزارت فرمود و در حفظ قوانین ملک و آئین آں منصب اعتماد کلی بوفور دانش و حصافت رائے و صفائی ذهن او کرده و چنانکه از وفور خرد و متانت حزم خویش معارف و معهود شناخت و بنظم آں مصالح آورد و حدیس و فراستے که دراں باب کمال شائستگی داشت ظاهر گردانید قطعه

رائے او سکهٔ اصابت زد — گشت نقد جهاں تمام عیار
حزم او خطبهٔ عدالت خواند — شد ترازوے ملک او تیار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آیمۂ تاریخ آوردہ اند کہ ولادت کسرے درکورۂ اسفراین از اعمال نیشاپور بود وچوں خاتم خسروی بہ نگین تمکین کسرے مزین گشت وگوشۂ شادرواں اجلال نوشیروان از قمۂ سماک وقبۂ افلاک بگذشت ہمگی ہمت بر قمع قواعد ظلم وقلع شجرہ بدعت وہدم بنیان بغی مصروف داشت وکلی نہمت در آنچہ سبب تکمیل فضائل نفس وتحصیل مآثر ذات واقتنائے ذخائر خیرات وارتقائے درجات نجات است مقصور گردانید وفرماند تا ہر صنف از اصناف رعایا در آں شغل کہ بایشاں موسوم است شروع نمایند ومحترفہ وصناع وارباب حرب از شرایط مَنْ اَرَادَ خَیْرَ الدَّارَیْنِ فَلْیَلْتَزِمْ حرفتہ تجاوز نجوئید چوں خاطر از تو فر بر محافظت ملک وترفیہ حال لشکر وتطیب قلب رعایا بپرداخت بابوزرجمہر حکیم کہ تدبیر امور بمتانت رائے او منوط بود وتیسیر مہام بحصافت عقل او مربوط بود خلوت ساخت وشطری از جرات بستان واقدام بروقاحت وخذلان مزوک وجسارت او بر بیباکی وخسارت وناپاکی تقریر کردہ وگفت مدتے تمام است قومے بہ سبب نفس بدفرمائے واندیشہ پابرجائے او در مرتبۂ ضلالت سرگردانند ودر بحر گمراہی غرق واز تلاطم امواج فتن مبہوت واز تراکم انواج نقم حیران اگر نہ مواد فساد او متحسم گردانیم وخلق را بر نہج مستقیم ترغیب کنیم وگروہے مفسد وجاہل را کہ پیرو ضلالت اند باشراق مصباح ہدیٰ تحریص نمائیم از عادتے کہ طبائع بر اں مجبولست چوں اعتیاد امتداد یابد چنانکہ تیغ ربع خریفے از پیران زابل مستحیل الکون باشد منع آں در قوت بشری متعذر نماید ودفع آں در خیال متصور نشود **قطعہ**

اندک در نگنہ کہ در او شعلہ در گرفت	آساں بود دو قطرہ بر او بر فشاندن
لیکن میاں بیشہ چو آتش زبانہ زد	آں را بآب دجلہ نشاید نشاندن

بوزرجمہر گفت کفایت مہمات وتحقیق مبہمات وحل مشکلات ودفع معضلات باندیشہ مبارک و

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فکر صواب اندیش بادشاه متعلق است تابر عادت معتاد بندگان کمر انقیاد بسته ایم و بر آستان
امتثال فرمان نشسته و دفع این حادثه بنوعے از خداع اختراع باید کرد و بشعبده وافسون
تدبیرے اندیشید که بجمع کردن لشکر محتاج نباشیم و او را باتباع و باشیاع به آسانی در عقابین
عقاب کشیم پس رائے مشیر و مشار براں جمله قرار گرفت که در فضائے عریض و صحرائے
فسیح چاهها چوں حفرهائے جهنم پر دود بر مثال لحود اهل کفور و حجود ظلمت الدود فرو برند
و روزے فرصتے جستند و او را با قوم و تبع باسم دعوت بر سماطے حاضر کردند و در اثنائے تناول
طعام در آں مغاکها انباشتند و نوشیران مزدک را بدست خود بشمشیر زدو چوں دل از انتقام او
فارغ گردانید از پردهٔ غیب لطیفه وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ الْعَزِیْزِ الْحَکِیْمِ روے نمود و آں
قضیهٔ مخاذیل فجعلناها حصیدا کان لم تغن بالامس گرفت عنان بجانب روم و تخلص
آں لواے منصرف گردانید و با لشکرے که در ظل آں رایات فتح پیکر جمع بودند روان شدو
سپاه روم را منهزم گردانید و قیصر را بگرفت و خزینه با خواستهٔ فراوان و مال و زر که فکر محاسبت
از ضبط حساب آں قاصر بود در خوزه دیوان او آمد و قیصر بعد از شفاعت شفعاء و ثبقت نامه
که هر سال مبلغ سه هزار بار هزار دینار زر خالص و ده هزار درهم نقره شاهی و پانصد زر جامه
رومی بحضرت فرستد و خود در زمرهٔ حشم منتظم باشد و چوں این شرائط نامه با شهادا مجاد و
حکمائے و موابده و رهابین و اعاظم امرا و سپاه موشح شد خویشتن بسبب اندفاع صواعق
روے که اول فصل زمستان بود عزم مراجعت کرد و زمام ناقه سفر بدست صنایع و مساعد
لشکر یراکه در اهتمام داشت بجانب بیاطله موسوم گردانید و در اثنائے این حال خبر متعاقب
شد که لشکر قبچاق بر دربند استیلا یافته اند و آں ولایت را بالکلی فرو گرفته اند و رائے شاهانه
چناں صواب دید که نخست ثغر دربند را از آں گروه حمایت کند پس جمعے را که بحرب بیاطله

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مستدفر بودند و مسافتے را قطع کردہ باز خواندہ و بہ تعجیل آہنگ دربند ساخت و قبچاق را براند و اتباع او را استیصال کرد و یکے را از وجوہ سپاہ با خلقے انبوہ بر آں ولایت بہ حمایت نصب کرد و دراں چند روز کہ مجال اقامت یافت حصنہا ساخت و قنطرہ ہا بست و بر ہر راہے جمعے از رصاد و نگہبانے بگماشت و ہمدراں حدود سیف بن ذوالیزن کہ از ابناے ملوک حمیر است بحضرت آمد و شرف تقبیل بارگاہ یافت و جبیں را در مقام خضوع زمیں فرسائے کرد و در دفع ابراہیم بن مسروق از اثبات ابرہہ کہ باصحاب الفیل منسوب است استعانت کرد و او را لشکر نمود و گفت اسباب و املاک در دست اعداو خزاین و دفاین من در معرض تاراج یغما افتاد و عنان طاقت از دست تحمل رفت مصرعہ فان کنت ماکولا فکن خیر آکل ع

دریاب مرا کہ آبم از سر بگذشت نوشیروان ملتمس او را اجابت مقرون

داشت و سپاہ بیعدد بمدد او روانہ کرد تا ملک من مستخلص گردانید و یکے از آثار او طاق ایوان مداین است کہ نطاق نطق مہندسان آفاق از اعتناق و وصف آں بہ تنگ آمدہ گویند کہ چوں بر تخت نشستے و تاج مرصع بانواع جواہر ثمین از لآلی آبدار و یواقیت شہوار کہ چشم بیننده از فروغ و تلالو آں خیرہ شدے بر سر نہادے از غایت مہابت کہ داشت مجال نظر در جمال او نبودے و میلاد میمون رسول صلے اللہ علیہ وسلم در زمان او بود چنانکہ فرمود ولدت فی زمن الملک العادل نوشیروان و در روز ولادت سعادت بخش او آتش خانہاے مغاں کہ کما بیش شش ہزار سال بود کہ بیفاصلہ مے افروخت بیکبار فرو نشست دوازدہ کنگرہ از ایوان مداین در افتاد و یکے از شعرا در نعت ذات مبارک او این معنی را نظم کردہ است نظم

آں شب کہ رسید سوئے دنیا	از بیم شکست طاق کسرے
ہم آتش تیز پارسی نشست	ہم آب بہ بحر ساوہ شد پست

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وانکسار بر وج ایوان عالیشان وسقوط شرفات کسرے اعظیم تکسری یافت وسطیح کاہن راکہ دراں عصر مقتدائے کہنہ بود حاضر فرمود وحال باز نمود سطیح گفت وقوع ایں حادثہ دال است بر ولادت رسول عربی از صمیم قبیلہ قریش واستیلائے او بر آتش خانہا وغلبہ امت او بر سایر امم وانفاذ احکام او براقالیم جہان وبعد دہر کنگرہ کہ افتادیکے از ملوک فرس بادشاہی کند وبآخر ملک ازایشان منقطع شود آوردہ اند کہ در عہد او تو نگرے بر روئے در ویشے طپانچہ زد وسرہنگے اندکانی طمع طعمہ کرد بفرمود تا ہر دو را سیاست کردند بوزرجمہر در خفیہ گفت عجب از عدل پادشاہ کہ بہائے لقمہ جانی وقصاص لطمہ انسانی فرمود گفت من دو شیطان را ہیجان کردم نہ دو انسان راو ایں حقیقت مستند باصلے است کہ معنی آدمیت مقرر است بر خیرات وغریزت سباع آزردن حیوانات پس ہر کس راکہ افاضت خیر غالبست انسان است وآنکہ بر اشاعت شر تو فرماید شیطان ومولف رادریں معنی دو بیت است۔ **ابیات**

ملکی گر دلے بدست آری	دیوری. ار خاطرے بیازاری
بے سبب آنکہ مردم آزارد	بے سخن سگ بروشرف دارد

واغلب عہود ووصایائے او مطابق وموافق سخنان اردشیر بابکان است کہ ہموارہ عہدنامہا ومقالات او مطالعہ نمودے وآں رادستور خود ساختے وبدائع نکات وغرایب امثال او مطالعہ نمودے گاہ گاہ بداں کلمات تلفظ کردہ است ودر کتاب سیر الملوک مکتوب است **بیت**

ایں در شاہوار از آں بحر ذاخر است	وایں نقد با عیار ازاں گنج فاخر است

چوں پیری در وی اثر کرد واجل نزدیک آمد ولی عہدی را بہرمز داد ومملکت بوے سپرد **نظم**

شنیدم کہ در وقت نزع روان	بہرمز چنیں گفت نوشیرواں
کہ زنہار در دانش ودادکوش	بجاں ایں سخن را ہمیدار گوش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کہ دانش ترا قوتِ جاں دہد	ترا معدلت رہ بہ یزداں دہد
مرا داد گر گوہر نیک داد	کہ مر گوہر نیک را نیک باد
ز نیکی بدی تا بدانستہ ام	نہ کردم بدی تا نتوانستہ ام
ترا نام باید برو داد کن	جہاں را بانصاف آباد کن

وبعد ازو مملکت بہرمز کہ ولیعہد بود مقرر شد واللہ اعلم بالصواب وچوں اکثر ایں اوراق منوط بشرح مکارم اخلاق سلاطین ومحتوی بر نشر محامد صفات ملوک صواب چناں نمود کہ بر ذکر کسرے نوشیروان کہ باتفاق اعدل ملوک آفاق است بسباط کلمات راکہ چوں حوادث ایام آغاز وانجام ندارد طے کند بنابران مقدمہ بحکم او جزت ذکری وفی الایجاز فایدۃ للکرام من التطویل تصدیع در وقتیکہ کفۂ میزان طیار شد وحریف خریف خزاں مطلوع سہیل میل انحراف از جادہ اعتدال ہویدا کرد **بیت**

ماہ کاتک استاد زر گر مہر بکشاد دست و بازو	افگند خردۂ زر در کفۂ ترازو

بیان از تلفیق فراغت یافت اگر کسے ایں مختصر را بنظر انصاف ملحوظ دارد ہر آئینہ کشوف گردد کہ مخائیل ابداع بر صفحات آں لائح ونسایم اعجاز از نفحات آں فائح است

شعر

گرانیہ است کتاب جہان را	بآب زر نبشت ایں داستاں را
کہ خود قومے کہ بر گردوں رئیسند	بر زر بر لوح گردوں مے نویسند

والاستعانۃ من اللہ تعالی ان یثبت اقدامنا باصابۃ الاراء ویعصم نفوسنا عن تفرق الاھواء واللہ المستعان فی المشہد والمغیب وعلیہ توکلت والیہ انیب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ناسخ التواریخ

ظهور لقمان حکیم چهار هزار و سه صد و هفتاد و سه سال بعد از هبوط آدم علیه السلام بود

لقمان بن عنقا بن مزید بن صارون از مردم ارض نوبه بود لبهائے سطبر و قدمهائے کشاده داشت۔ بعضے از مورخین که وے را پسر خواهر یا خاله زاده ایوب دانند و نسبش را بنا حورین تاریخ رسانند و عمرش را هزار سال نویسند همانا جناب حق جل شانه لقمان الاکبر که شرح حالش مرقوم شد باز نشناخته اند۔ و شطرے از شمایل و آثار او را در حق وے ایراد کرده اند۔ علی الجمله لقمان حکیم در قید رقیت قیون بن خسرکه تنے از آل اسرائیل است مربوط بود و او را رعایت اغنام میفرمود۔ روزے با وے گفت گوسفندے ذبح کن و بهر عضوش که نیکوتر دانی کباب ساخته نزدیک من حاضر ساز۔ لقمان برفت و گوسفندے را ذبح کرده دل و زبانش را کباب ساخت و به نزد قیون آورد۔ ایں خورش پسند خاطر خواجه افتاد۔ اما دیگر روز با لقمان حکم داد که هم اکنون گوسفندے را ذبح کرده ناخوب تر عضوے از آں را بنزد من آور۔ لقمان نیز گوسفندے را بکشت و هم دل و زبانش را بریاں کرده بنزد خواجه گزاشت و عرض کرد که اگر دل با زبان موافق باشد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بہترین اعضا است واگر باہم مخالف باشد بدترین اعضا خواہد بود۔ ازیں سخن حصافت رائے و رزانت عقل لقمان در نزد قین استوار گشت واز اں پس جنابش را بچشم عظمت مے نگریست تا روزیکہ قین برائے تفرج از بیت المقدس بیرون شدہ در کنار رودے فرود شد و با حریفے ہمی قمار باخت و مقرر بود کہ ہر کہ مغلوب گردد یا تمامت آب رود را بیاشامد یا نیمہ از مال خویش را بامدعی گذارد۔ از قضا قین مقہور گشت و بر خوردن آب یا سپردن مال مجبور بود۔ پس از مدعی یک روز مہلت خواستہ بخانۂ خویش آمد و از پئے چارہ بالقمان مشورت کرد۔ آں حضرت فرمود کہ فردا پگاہ مے آیم و ترا از شر خصم نگاہ میدارم۔ و بامداد با خواجۂ خویش بکنار رود شتافت و حریف را در انجا یافت باو ے گفت اے مرد مقامر خواجہ من با تو آں شرط نکردہ کہ ہر آب کہ از نخست روز از چشمہ جوشیدہ تا آں روز کہ باز ایستد نوشیدہ باشد و چوں ازیں سخن بگذریم ایں کار زیادہ از سہ وجہ نتواند داشت یا مقصود آبے است کہ دیروز ہنگام باختن قمار دریں رود جاری بود یا آبے کہ ہم اکنوں در جوئی میرود یا آبے کہ بیروں ازیں موضع است ہر کدام مختار تست معین کن و برجائے بدار کہ بجز و دیگر نیامیزد۔ چوں چنیں کنی خواجہ من پاک بنوشد و شرط مقامری بگذارد خصم از شنیدن ایں سخن در کار فرو ماند و ناچار دست از ایشاں بداشت پس قین بپاداش ایں عمل لقمان را کہ بہ بسی مثقال زر خریدہ بود آزاد ساخت و ایں نخست حکمتے بود کہ ازاں حضرت گوش زد مردم شد منطوقہ ولقد آتینا لقمن الحکمۃ پدید آمد۔ و ہمچناں روزے ہنگام خواب قیلولہ چند تن از فرشتگان بخانہ آں حضرت در شدہ سلام دادند و لقمان اگرچہ ایشاں را ندید بجواب سلام اقدام فرمود۔ پس فرشتگان عرض کردند کہ خداوند میفرماید اگر خواہی ترا رتبت پیغمبری بخشم و خلافت فرمایم تا در میاں مردم بعدل و نصفت حاکم باشی۔ لقمان گفت اگر ایں کار بر من ختم باشد گردن نہم و اطاعت کنم اما اگر مخیر باشم عافیت اختیار خواہم کرد۔ و نزدیک ابتلاء و امتحان

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نخواہم گذشت پس خدائے حکم از و بگردانید و حکمت بدو اضافہ فرمود چنانکہ روزے در انجمن صنادید بنی اسرائیل نشستہ بود و لب بابلاغ مواعظ و انشائے حکم کشادہ داشت یکے از بزرگان قوم گفت اے لقمان تو آں بندۂ سیاہی کہ بشبانی قیس روزے گذاشتی از کجا بدیں مقام شتافتی و ایں بزرگواری یافتی۔ لقمان فرمودہ از سہ چیز سخن ہمہ راست گفتم و امانت ہمہ براستی گذاشتم و گرد ہزل و کار بیہودہ نگشتم۔ مقرر است کہ ہرگز در اقبال دنیا سر و ناز نکردے و ادبار و رنج نبردے و از خوف خدا ہیچ نہ خندیدے و با ہیچکس مزاح نہ فرمودے و از بہر خود با کسے غضب روا نہ داشتے و چنان میزیست کہ ہرگز کسے او را در حالت بول کردن و بغایط رفتن و غسل گذاشتن ندید۔ چہ ہمیشہ دریں احوال خویشتن را پنہاں مے داشت۔ با سلاطین و قضات گاہ گاہ معاشر بودہ و بر ایشاں ترحم مینمود کہ چند با دنیا مطمئن خاطر اند و با کار دنیا ناظر و خدمت داؤد علیہ السلام را چندانکہ ممکن بود دریافت مے فرمود و کسب دانش و حکمت مے نمود۔ روزے از فواید سکوت ایں دقیقہ عاید لقمان گشت کہ دید داؤد آہن سرد را حلقہ مے کند و با ہم پیوند داگرچہ لقمان ندانست مقصود آں حضرت ازیں کار چیست لاکن خاموش بود تا آں مہم بانجام پیوست۔ آنگاہ داؤد فرمود نیکو زرہ ایست کہ مرداں را در جنگ و نبرد بکار آید پس لقمان بے ذلت سوال آں معنی را دریافت مقرر است کہ لقمان را مال فراواں بدست افتاد کہ بداں مایہ تجارت مے کرد و با مردم بے آنکہ رہنے گیرد یا سودے طمع کند بقرض میداد و آں حضرت را زنے چند از بنی اسرائیل در حبالہ نکاح بود و از ایشاں فرزنداں داشت اما با ران بہتر و مہتر فرزنداں وے بود۔ لقمان او را طلب داشت و فرمود اے فرزند مرا نقدے در نزد کسے بوجہ دین ثابت است کہ در کنار دریائے شام ساکن است و اکنوں زمان آنست کہ ادائے دین کند برخیز و بسوئے او شدہ آں نقد را بگیر و باز آر۔ اما از انچہ با تو بانداز گویم فراموش مکن نخست در طے مراحل بدرختے و چشمہ آبے خواہی رسید در سایہ آں درخت میاسائے و چوں آنجا بگذری

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بقریہ خواہی فرود شود رئیس بلدہ دختر خویش را با مال فراواں باتو عرض خواہد کرد از تزویج آں دختر کنارہ گیر۔ وچوں ببلدہ شخص مدیون رسی تورا بخوان خویش دعوت خواہد کرد شب در خانۂ وے مخسپ لیکن اگر مصاحبے راست کیش باتو دوچار شود و بسن از تو مہتر باشد ہر چہ فرمان دہد بپذیر کہ عین صواب خواہد بود۔ ایں پند بپایاں آورد و پسر را دعائے خیر بگفت چوں باران از بیت المقدس بیروں شد واندک مسافت بہ پیمود پیرے باوے دوچار شد و گفت اے جوان اگر از مصاحبتِ من رنجہ نباشی دریں سفر با تو ہمراہی کنم۔ باراں گفت نیکو باشد چہ دیدار پیران مبارک و میمون است پس باہم براہ در آمدند و چاشتگاہے بداں درخت و چشمہ رسیدند۔ پیر گفت ساعتے در سایۂ ایں درخت بیاسائیم وچوں حدت وسوزت آفتاب شکستہ شود رہ سپار شویم۔ باران گفت کہ از پدر اجازت ندارم کہ در ظل ایں درخت فرود شوم۔ پیر گفت آیا پدر با تو فرمود کہ سخن بزرگتر از خود را بپذیر عرض کرد بلے۔ و در سایۂ آں درخت در آمدہ بخفت اما پیر بحراست وے مشغول بود ناگاہ مارے از درخت بزیر آمدہ قصد باران کرد و آں پیر بعصائے کہ در دست داشت آں مار را کشتہ بینداخت چوں باران بیدار شد حکمت سنۂ پدر از وقوف در انجا بدانست و معلوم کرد کہ ہر کس در ظل آں درخت خفتے بزخم مار ہلاک شدے پس پیر سر آں مار را از تن جدا کردہ با کرپاسے در پیچید و با خود برداشت و از انجا رواں شدہ بقریہ رسیدند و در خانۂ رئیس آں آبادانی فرود شدند۔ رئیسِ دہ دخترے صاحبِ جمال داشت اورا با موال فراواں بخدمت باران آورد تا بزنے باو سپارد۔ و باراں بر حسب فرمودہ پدر ابا نمود و پیر او را امر کرد کہ ایں دختر را تزویج کن۔ پس باران او را بحبالۂ نکاح در آورد و انگاہ پیر سر آں مار را باوے داد و گفت قبل از انکہ باوے ہم بستر شوی بفرمائی سر مار را بر آتش گذارند دو دختر دامن خود را بر سر آتش فرا گیرد تا بخور آں در اسافل اعضائے وے صعود نماید۔ چوں باران باگفتۂ پیر عمل کرد و آں بخار بدرون اعضائے دختر در رفت ناگاہ فریادے بر آورد و مدہوش گشت و

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کرمے مردہ از قبل او بیفتاد پس از زمانے دختر بہوش آمدہ در کنار باران بیاسود و پیر صبحگاہ
باوے گفت ہر کس با ایں دختر ہم بستر میشد بسبب ایں جانور کہ در رحم داشت کارش بہلاکت
منجر میگشت و اکنوں آں مانع از پیش برخاست۔ پس روزے چند در خانہ رئیس بسر بردہ و قصد خانہ
شخص مدیون کردند۔ وچوں بنزدوے آمدند ایشاں را بضیافت دعوت کرد و بغایت تکریم فرمود و
گفت یک امشب را بباش واز رنج راہ آسودہ شو چوں فردا شود نقد دین را گرفتہ مراجعت فرمائی
باران خواست کہ مسئلت ویرا مقرون باجابت ندارد پیرامر فرمود کہ بے ہراس در خانہ وے بیاساے
باتفاق پیر در خانہ شخص مدیون بماند وچوں شبانہنگام کار اکل و شرب بہ نہایت شد و وقت غنودن
رسید تختے برائے باران در کنار دریا نہادند و جامہ خواب براں گستردند۔ در جائے کہ قریب بہ خوابگاہ
پسر شخص مدیون بود و در سہم آں شخص ایں بود کہ چوں قرضخواہ را بضیافت طلب کردے در سہم مہماں نوازی
بگذاشتے نیم شب بر بالین او شتافتہ مہمان را با سریر بدریا انداختے۔ علے الجملہ چوں باران بخفت و
پسر میزبان نیز بخواب شد پیر بیدار دل برخاستہ ببالین باران آمد و او را از خواب برانگیخت و بہ اتفاق
سریر باران را بجائے تخت پسر میزبان بُرد و تخت او را بجائے باران آورد۔ بعد از ساعتے شخص مدیون
با یکے از محرمان خود ببالین پسر آمد و باندیشۂ آں کہ وے باران است سریر او را بر گرفتہ بدریا درانداخت
صبحگاہ باران برخاستہ بنزد مدیون رفت و او از کار خود آگاہ شدہ دنیا در چشمش تیرہ گشت۔ ناچار
نقد دین را ادا نمود و بسوگواری پسر نشست پس باران با نقد مدیون و دختر رئیس و اموال فراواں
مراجعت کردہ بحضرت پدر آمد و در خدمت او می زیست۔ وقتے برائے نصیحت و موعظت باران را
مخاطب ساخت یا بنی لا تشرک باللہ ان الشرک لظلم عظیم اے پسرک من شرک باخدا میاور کہ بزرگتر
ستمے است مر نفس خود را و دیگر فرمود یا بنی انہا ان تک مثقال حبۃ من خردل فتکن فی صخرۃ او فی ا
لسموات او فی الارض یات بہا اللہ اے پسرک من کردار تو اگر ہمہ بمقدار دانہ سپندانے باشد و در زیر صخرہ صما یا در طبقات

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سما مضبوط است وخدائے در قیامت آں را حاضر ساختہ از تو حساب جوید۔ وفرمود یا بنی اقم الصلوٰۃ وامر بالمعروف وانہ عن المنکر واصبر علے ما اصابك اے پسرک من بپائے دار نماز را وامر کن بہ نیکوئی ونہی کن از بدی وصبور باش بدانچہ مے رسد باتو از محن وشدائد۔ ہم فرمود اے باران لا تصعر خدك للناس ولا تمش فی الارض مرحًا روے خود را بر متاب از مردم برائے کبر وعجب وبزمین گذر مکن از روے فرح وخود کامی کہ خدائے دوست نمیدارد آں را کہ از در کبر و خیلا بر زمین بگذرد۔ واقصد فی مشیك واغضض من صوتك ان انکر الاصوات لصوت الحمیر بلکہ نہ چنداں بشتاب گذر کن کہ سبکبار وخفیف مغز باشی ونہ چنداں دیر سیر باش کہ اظہار تجرد وبزرگواری فرمائی چہ رفتار ستودہ وسط ایں ہر دو خواہد بود ودر گفتار بانگ خود را پست دار کہ بدترین آوازہا بانگ خران است۔ ودیگر فرمود اے باران تو ازاں روز کہ بدنیا در شدی پشت بدنیا کردی ورو بسرائے دیگر آوردی پس آں سرا با تو نزدیک تر باشد کہ روے بداں داری ہم اکنوں آں را آباد کن۔ اے فرزند چنداں از دنیا کنارہ مباش کہ عیال دیگراں باشی وآں قدر مکوش کہ زیادہ از کفایت بدست آری۔ چنداں روزہ بدار کہ شہوت بر نیزاند نہ آں قدر کہ نیروے نماز گذاشتن نماند۔ اے فرزند دنیا دریائے عمیقے است کہ کشتیٔ آں ایمان است وتوکلش بادبان وپرہیزگاری زاد وتوشۂ آں باشد۔ اے فرزند در خورد سالی قبول ادب کن تا چوں سالخوردہ باشی بہرۂ آں بری وچوں با آداب پسندیدہ قرین باشی خلف نیکان گذشتہ خواہی بود۔ اے فرزند اگر در کار دنیا بر تو ظفر جویند اندوہ مدار جہد کن کہ در کار آں جہانے مقہور نباشی۔ اے فرزند علم خود را پوشیدہ دار چنانکہ زر خود را پنہاں داری ودر حضرت خداوند باخوف ورجا باش زیرا کہ اگر دل مومن را بشگافند دو نور یابند کہ ہیچ یک از دیگرے فزونی ندارد ہمانا نیمے از خوف ونیمے از رجا باشد۔ اے فرزند ہیچ آفریدہ در نزد خدا دون تر از دنیا نباشد آں نہ بینی کہ نعیم آں را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

روزے مطیعاں نفرمودہ و بلائے آں را عقوبت عاصیاں نہ گردانیدہ - اے فرزند با دشمن
بمدارا باش تا آنچہ در خاطر داری ظاہر نہ کند ہزار دوست بگیر و کم است و یک دشمن مگیر کہ بسیار است
اے فرزند عبرت گیر از آنکہ با خدائے در وصول رزق خاطرش استوار نباشد و حال آنکہ
از آنگاہ کہ کسوت وجود پوشید نخست در رحم مادر روزی یافت و چوں متولد شد از پستان مادر
روزی گرفت و چوں از شیرش باز کردند مہر پدر و مادر سرمایۂ روزیئے او بود کہ ہیچ کسب معیشت
وے را گستردہ داشتند و شک نیست کہ دراں سہ حال کس را نیروئے طلب و قوت حیلہ نباشد
عجب آنکہ در حال چہارم کہ دانا و بانیرو شد گمان کرد کہ خدائے او را فروگذارد و پس ہر روز کار بر خود
و عیال خود تنگ تر ساخت - اے فرزند طلب کن امرے را کہ بر تو پشت کردہ و اسباب حصول
آں را آمادہ نداری و بر متاب از کارے کہ با تو روئے دارد و الوات حصولش مہیا بود - اے
فرزند راز خود را پنہاں دار و پنہاں خود را نیکو فرما - رنج بسیار را در طلب آنچہ سود بخشد اندک شمار
و زحمت اندک را در حصول آنچہ زیان کند بسیار دان - اے فرزند با مصاحبان بخوئے ایشاں
زیست کن و کار دشوار مفرمائے و اگر نہ تنہا مانی و چوں آں قدر مال نداشتہ باشی کہ با دوستاں
بذل کنی از خوش روئی و خوش خوئی با ایشاں تقصیر مکن کہ ہم بداں صفت ترا دوست خواہند
داشت - اے فرزند اگر عزت خواہی قطع طمع کن از آنچہ در دست مردم است و بدانچہ خدایت
دادہ راضی باش - اے فرزند پُر حذر باش از حسد و اجتناب کن از بدی با خلق کہ ایں ہر دو صفت
زیان بہ نفس تو رساند پس تو دشمن خویش خواہی بود و خصمئے تو مر نفس خود را زیادہ زیان رساند
کہ دشمن بیگانہ - اے فرزند نہ چنداں احسان کن کہ خود معیشت نہ توانی کرد و نہ امساک فرمائے
بداں اندیشہ کہ اندوختہ خواہی آورد اے فرزند بدترین پریشانی پریشانیٔ عقل است و عظیم
ترین مصائب مصیبت دین - اے فرزند ہرگز نادانے را رسالت مفرمائے و اگر دانائے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نیابی خود رسول خویش باش۔ اے فرزند از بدی دوری کن تا از تو دوری کند و چوں سفر کنی
با آں جماعت کہ ہمراہ تو باشند بسیار در کار خود مشورت کن و با ایشاں از آنچہ از زاد و راحلہ داری
کریم باش و از ارتکاب کارے مکن کہ خدائے برائے تو متکفل آن است و کارے را ضائع
مکن کہ خدائے بعہدۂ تو گذاشتہ اے فرزند بندۂ نیکاں باش و فرزند بداں مشو و علم میاموز
تا مجادلہ کنی با سفیہان یا مباہات فرمائی باد ایا یا اے فرزند اگر در مرگ شک داری ترک
خواب بگوے و نمیتوانی و اگر در حشر شک داری بیدار مشو و نمیتوانی۔ اے فرزند ہر کہ
مجادلہ دوست دارد دشنام شنود و ہر کہ بمجلس ناشایستہ در شود متہم گردد و ہر کرا زبان
با اختیار نباشد پشیمانی برد و آں کس کہ با بداں نشیند از سلامت دور افتد۔ اے فرزند
توبہ را بتاخیر میانداز کہ مرگ بے خبرے رسد و شماتت بر مرگ کسے مکن کہ ہم عاید تو خواہد شد۔
از مردم پند بگیر پیش از آنکہ از تو پند گیرند۔ اے فرزند با پیراں مشورت کن و از مشورت
با خرد سالاں نیز شرم مدار و تا شیطان در دنیا است از گناہ ایمن مباش۔ اے فرزند گزندہ
مباش مردم را کہ ترا دشمن دارند و زبونی مکن کہ خوارت شمارند۔ نہ چنداں شیریں باش
کہ تورا بخورند۔ و نہ چنداں تلخ کہ دور افگنند۔ اے عزیز فخر مکن در دنیا و چگونہ کسے فخر کند کہ
دو کرت از مجرائے بول بدر شدہ باشد و راز خود با زن مگوے و در خانۂ خود محل نشستن قرار
مدہ۔ زن از استخوان دندہ کج خلق شدہ است چوں خواہی آں را راست کنی بشکنند و چوں
بحال خود گذاری کج ماند۔ ایں جماعت را مگذار از خانہ بدر شوند و ہر گاہ نیکی کنند بپذیر و
چوں بدی کنند ہم صبر فرمائی کہ جز ایں چارہ نخواہد بود۔ اے فرزند ہیچ بار گراں تر از
ہمسایہ نباشد و ہیچ تلخی چوں احتیاج باخلق نیست۔ مال تو آمنت کہ ذخیرۂ آں جہاں
شود نہ آنکہ از تو بمیراث ماند۔ اے فرزند چوں دوستے اختیار کنی در حال غضب وے را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

امتحان کن اگر با انصاف باشد دوستی را شاید۔ وگرنہ از وے پُرحذر باش۔ اے عزیز از طعام گرسنہ واز حکمت سیر باش وچوں مردمت ستایش کنند بدآنچہ دارائے آں نیستی فریفتہ مشو۔ وبا زیردستاں منازعت مکن وایشاں را نیز حقیر مشمار و باسوء ظن مباش کہ با ہیچ کست جائے صلح نماند۔ اے فرزند عزیز از ہمہ کلمات حکمت چہار سخن اختیار کردہ ام و آں اینست کہ دو چیز را پیوستہ بیاد داری و دو چیز را فراموش فرمائی۔ نخست یزدان پاک را ہموارہ بیاد باید داشت واز مرگ نیز غافل نباید شد اما چوں احسان با کس کنی بانسیان محو سازی وچوں کسے با تو بد کند آں را فراموش فرمائی۔ علے الجملہ کلمات حکمت آیات لقمان بسیار است وبدآنچہ مرقوم افتاد اختصار رفت۔ وآں حضرت در اواخر عمر عزلت گزید واز میان مردم بیروں شد و ہرگز بر فوت وے ہیچک از فرزندانش زاری ننمود تا در زمان یونس نبی علیہ السلام پدرود جہان فانی فرمود و جسد مبارکش را در ایلیہ کہ از اعمال فلسطین است مدفون ساختند و مدت زندگانیش دویست سال بود۔

ظہور فیثاغورس حکیم چہار ہزار و نہصد و دہ سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

فیثاغورس بن مینارسوس از مشاہیر حکما است و مسقط الراس وے بلدۂ صور است وآں شہرے است کہ در ساحل دریائے شام بود دریں وقت بواسطہ استیلائے احشوروش کہ ذکرش ازیں پیش گزشت حدود و ثغور ملوکے کہ در اطراف اراضئ مقدسہ سلطنت داشتند آشفتہ بود لاجرم قبیلہ لیمون وطائفہ متعرون واقوام سقورون کہ از صحرانشینان مملکت شام بعزم نہب و غارت بلدۂ صور بر خاستند و بداں شہر غلبہ جستہ دست بقتل و غارت برآوردند لاجرم مردم آں بلدہ جلائے وطن

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اختیار کردہ ہر کس بطرفے گریخت از جملہ پدر فیثاغورس بود کہ سہ پسر داشت۔ نخستین بوسوطوس نام داشت و آں دیگر طورسوس و فیثاغورس از ہمہ کوچکتر بود۔ با فرزندان خود از بلدۂ صور کوچ دادہ بارض بحیرہ آمد و از انجا بشہر ساموس شد و یک چند مدت در انجا بزیست و مردم ساموس ایشاں را عظیم محترم داشتند و از آنجا عزیمت انطاکیہ فرمود چہ از لطافت ہوا و غذوبت میاہ آں اراضی سخنان فراواں اصغا نمودہ بود۔ پس روزے چند در انطاکیہ بزیست و در آنجا نیز فتنہ حادث شد کہ سکونت متعذر بینمود۔ لاجرم دیگر بارہ بہ ساموس آمد و فیثاغورس را کہ از میان فرزندان با فطانت جبلی و حصافت فطری بود بہ حضرت اندروماوس حکیم آورد و اندروماوس چوں صورت ذکاء فیثاغورس را مشاہدہ کرد او را فرزند خویش نامید و علوم ادبیہ و موسیقی نیک بدو بیاموخت و آنگاہ کہ ازیں علوم بہرہ تمام گرفت و ملتجی شد او را بمدینۂ سلیطون فرستاد تا در خدمت ایماندروس حکیم علم ہندسہ و نجوم آموخت و دریں وقت ہوائے طلب علوم حکمت در دل فیثاغورس راہ کرد و از شہر سلیطون کوچ دادہ بہ مملکت بابل شد و در خدمت اریاطائے بابلی آمد و تحصیل حکمت الٰہی نمود و روساء طنبد انیون کہ دریں وقت از جانب احشوروش حکومت بابل داشت کمال ملاطفت در حق فیثاغورس مرعی فرمود و او از بابل کامروا روان شدہ بشہر ویلون آمد و در خدمت افارا خودیس حکیم سریانی استفاضہ حقائق حکمت مے فرمود و چوں افارا خودیس از جہان بگذشت دیگر بارہ بہ جزیرہ ساموس آمد و در خدمت ازموداقطیس و آزمود امانیس برائے استفادہ حکم میان بست و در جمیع فنون کمال دانش و بینش حاصل فرمود و شرح حال ایں حکما کہ معلم فیثاغورس بودند ہر یک در جاے خود مذکور شد۔ علے الجملہ چوں ایں کارہا بکام کرد بداں شد کہ علوم کاہنان مصر را نیز فراگیرد و چوں کاہنان مصر علم خویش بہ بیگانہ نمے آموختند التجا بہ فولو افراطیس برد کہ دریں وقت حکومت ساموس داشت و او را اہالئے فرنگستان پلیک رتیز خوانند۔ علے الجملہ وے شرحے بہ امس کہ دریں وقت فرعون

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مصر بود مرقوم داشت و درخواست نمود که درحق فیثاغورس کمال رعایت و اعانت مرعی دارد و کاهنان مصر را بفرماید که در تعلیم علوم خود باو دے ضنت روا ندارند۔ چوں ایں مکتوب رافیثاغورس بمصر برده در پیشگاه امسس گذاشت ملک مصر جانب او را منظور بداشت و مکاتیب مشفقانه بنزدیک کاهنانِ مصر نگاشت که از تعلیم او خود را دریغ ندارند و فیثاغورس منشور پادشاه را گرفته به مدینة الشمس آمد و آنهارا ازاں حکم اعلام داشت ایشاں چوں نتوانستند خلاف بادشاه جست بکراهت تمام او را نزد خود جائے دادند و مدتے او را بتکالیف شاقه امتحان کردند و او از غایت شوق جمیعًا را فعلیت داد تا ایشاں را جائے سخن نماند مع ذلک او را چیزے تعلیم نه کرده بنزد کاهنان منفق فرستادند و آں جماعت نیز وے را بتکالیف شاقه امتحان نمودند و بے آنکه چیزے بیاموزند بنزد کاهنان مدینه دیوسیولس فرستادند و ایشاں نیز او را بکارهاے صعب ممتحن داشتند و چوں دیگر عذر براے ایشاں باقی نماند۔ بافیثاغورس گفتند که ایں دین و آئین که تراست با مذهب ما بینونت تمام دارد اگر خواهی از ما چیزے فراگیری بکیش ما باش و از عقاید یونانیون کناره جوے فیثاغورس بے توقف قبول ایں معنی فرمود و فرائض و سنن دین خویش را فروگذاشت با ایں که در کمال زهد و تقوے بود دیگر جائے سخن برائے کاهنان نماند و بالضرورت او را از علوم خویش آگاهی دادند روزگارے برنیامد که چناں در علوم ایشاں ماهر شد که همگی در اعلمیت او هم داستان گشتند چوں ایں خبر به امسس ملک مصر رسید او را طلب داشته مهمات معابد و کنایس آں دیار را که هرگز بابیگانه تفویض نمے نمودند براے درویت او گذاشت پس کار فیثاغورس نیکو شد چنانکه محسود جمیع کاهنان مصر گشت و چوں امسس درگذشت و گشتاسپ از جانب لهراسپ لشکر کشیده مملکت مصر را مسخر ساخت و اختلال بداں ملک روئے نمود فیثاغورس از مصر بیروں شده بمدینهٔ ساموس آمد و مردم ساموس به استقبال او بیروں شده وے را تمجید فراواں نمودند و در بیروں شهر براے تدریس او

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مدرسۂ بس رفیع بنیان فرمودند۔ پس فیثاغورس درانجا نشستہ بتدریس علوم مشغول
گشت واز اطراف وجوانب خلائق بخدمت اومے شتافتند واظہار عقیدت میکردند وپلیک تیز
حاکم موس یکبارہ مہمات خویش رابرائے ورویت اوگذاشت وفیثاغورس شصت سال دراں
بلدہ بماند آنگاہ ازمہمات والئے ساموس استعفا جستہ بجانب انطاکیہ شد وازآنجا بہ بلدۂ فروطولیا آمد
ومردم آں بلدہ وے راستقبال کردند ودرمقام اطاعت وانقیاد درآمدند ہشت سال نیز درانجا
بود وآنگاہ کوچ دادہ بہ بلدۂ ماطرنوطیون شد وصیت فضایل او بہمہ یونان رسید ودرگاہش
مطاف اعیان واشراف گشت چنانکہ جمعے ازمردم بربرکہ ہرگز طالب علم نہ بودند بحضرت او پیوستند
وچناں شد کہ سیما خوش اطرون والئے مدینہ فانطور تیا ترک حکومت گفتہ درسلک شاگردان وے
درآمد وہمچنیں جمعے کثیر از اغنیائے یونان وحکام جزائر آں مملکت ترک امور خود گفتہ ملازم خدمت
او شدند وبہ تحصیل علوم پرداختند وریاضت نفس واکتساب اخلاق حمیدہ وسلوک درطریق تقوا
رانیز برخود لازم ساختند۔ علے الجملہ روزے فیثاغورس درخانۂ یکے ازدوستان خود کہ سلون نام
داشت بہ انتشار علوم مشغول بود ناگاہ یکے ازجہّال مدینۂ فروطولیا کہ نام او قلون بود ازدر درآمد
واو بکثرت مال ورفعت جاہ ازابنائے روزگار خود فزونی داشت ودرآزار واحراز خلائق مجبول
بود بہ یک ناگاہ درمجلس حکیم شروع درمفاخرت ومباہات نمود وکلمات لاطائل گفت فیثاغورس فرمود
اے عزیز آدمی باید دراکتساب فضائل نفس خود کوشش نماید افتخار بامور فانیہ مانند جاہ وحشم وخدم
وشرافت اباواجداد وستورئے عقل نیست۔ نصیحت حکیم برجاہل صعب افتاد وبرآشفت وشروع
درسفاہت کردہ فیثاغورس راد شنام گفت واورا بزندقہ والحاد نسبت داد۔ شاگردان او درمقام
خلاف برآمدند واورا شفاعت کردند تا کار بمنازعت کشید وقلون مردم خود را از درمقاتلہ ومقابلہ
بیروں شد ودرآں جنگ چہل تن ازشاگردان حکیم کشتہ شدند وبقیۃ السیف باتفاق اورو ئے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

یگریز نہادند و مختفی شدند۔ قلون در قتل حکیم و پیدا کردنش جدے تمام داشت لاجرم فیثاغورس بنہانی از آں شہر بیروں شدہ بمدینہ لوفاروس رفت۔ اہالئے آں بلدہ چوں قوت مقاومت باقلون نداشتند از حکیم التماس نمودند کہ دراں بلدہ نماند وے ناچار بہ بلدہ فاروطونیا گریخت و از آں بلدہ جمعے کہ از متابعان قلون بودند بعزم ہلاک او برخاستند بالضرورت از انجا بیروں شدہ بشہر اطرلوطیون رفت و اعدائے او از اطراف و جوانب برسیدند حکیم با اصحاب خویش بمدینہ موسین گریخت و در آنجا محصور گشت و مدت چہل روز دراں سیکل بحفظ و حراست خویش مشغول بود بالآخرۃ مردم قلون حطب فراواں در اطراف آں سیکل بر زبر ہم گذاشتہ آتش در زدند چنانکہ از حرارت آتش جمیع اصحاب وے تفتہ شدند و جان سپردند و فیثاغورس نیز از صورت حرارت مدہوش گشت و ہمچناں جان بعالم دیگر بُرد علے الجملہ نقش خاتم او این بود شر لا یدوم و خیرٌ من خیرٍ لا یدوم ای شرٌ ینتظر زوالہ الا من خیر ینتظر دوالہ و بر منطقہ او نوشتہ بودند کہ الصمت سلامۃ من الندامۃ و از سخنان اوست کہ بالاے عالم طبیعت عالم نورانی است کہ عقل از ادراک حسن و بہاے آں قاصر است و نفوس ذکیہ از اوناس تعلقات این نشاۓ دنیا مشتاق آں عالم مے باشند۔ و گوید ہر طبقۃ از عالم جسمانی نسبت بما فوق خود در زندان خذلان است و ہر کہ نفس خود را باخلاق حمیدہ محلّے گرداند و از مشتہیات جسمیۂ جسمانی برکراں دارد شایستۂ عالم علوی گردد و بر حقایق علوم مجردات و دقایق حکم الٰہیۂ واقف شود و ہر کس کہ ادراک این درجہ کرد بسر در جاودانی دعوت حقانی واصل گشت و ہر نفسے کہ خود را از اخلاق ذمیمہ بیک سو نداشت در عین دنایت و دناست گرفتار خواہد ماند بخلاف نفوس ذکیہ کہ آسمان بمنزلہ ارض ایشاں خواہد بود و آسمان ایشاں آسمانے نورانی است کہ این آسمان در جنب شرافت و لطافت آں حکم کثافت زمین خواہد داشت و آں نفوس در آں آسمانہا پیوستہ قرین لذت و بہجت خواہند بود۔ و گوید

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چوں مبداء وجود ما از حق است ناچار باز گشت ما بدو خواہد بود و گوید ہر کہ خواہد حق را بشناسد باید ہمیشہ جد خود را صرف معرفت او نماید گاہ باشد بنا بر نفاست وقت باندک توجہ معرفت حق حاصل کند پس طالب جمیع ہمت خود را باید صرف کند تا آں وقت نفیس را دریابد و گوید گفتار حکیم را نزد خداوند اعتبارے نیست تا کردار خود را مطابق گفتار نہ کند و گفتار بر خلاف کردار سبب سخط الٰہی شود و گوید ہر کہ خدائے را دوست دارد بداں عمل کند کہ محبوب اوست چہ ہر کس علمش مرضی خداوند است مقبول درگاہ و مقرب حضرت آلہست و گوید مرد حکیم معروفست در نزد خالق و ہرگز پشیمان نشود کہ چرا خلقش نشناسند و گوید آدمی باید وقتے تکلم کند کہ سبب ہدایت مردم شود و اگر نہ مستمع باید بود۔ و گوید مرتکب امر قبیح مشو خواہ تنہا باشی خواہ دیگرے نزد تو باشد و باید کہ تو حیا از خود بیشتر کنی تا از غیر خود چہ نزد عقلا شرمندگی از خود بدتر است از شرمندگی در نزد غیر خود۔ زیرا کہ غیر ہمواره با تو نہ خواہد بود و خود ہمیشہ با خود است و گوید چیزے کہ سزاوار نیست فعل آں از تو صادر شود باز خطور ببال آں نیز حذر کن۔ و گوید مباش بسیار تکلف کننده و مباش بخیل بلکہ اقتصاد را اختیار کن و از افراط و تفریط بپرہیز و گوید ہشیار باش در آداب مہمات خود زیرا کہ خوابیدہ رائے مشارک موت است و گوید از شریر طمع نیکوئی مدار زیرا کہ عطیہ ہر کس بمقدار یست کہ ضمیر وے براں مقصور است و چوں ضمیر شریر ہمیشہ مقصور بر اضرار بنی نوع خود است طمع نیکوئی از وے داشتن طمع آب از سراب است و گوید محاسن کسے کہ از کسوت معرفت عاریست عیب و عار است چہ جاے معایب او۔ و گوید باید اعتقاد تو در حق کسے کہ معاون تست در تحصیل حکمت آں باشد کہ برادر نیک اندیش تست۔ و گوید حاکمے کہ شیوہ عدالت مرعی ندارد سزاوار ادبار دولت است و گوید مرد حکیم چوں کارہاے ناشایستہ کند منشاء جمیع شر در خلایق خواہد بود و گوید کسے را کہ بتجربت لایق دوستی نیافتی لایق عداوت نیز مدان چہ عدم صلاحیت او در دوستی بنا بر قلت عقل است و چنانکہ قلیل العقل شریر الناس

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سزاوار دوستی نیست سزاوار عداوت نخواهد بود۔ وگوید آدمی را بکردار امتحان باید کرد نه
بہ گفتار چہ اکثر مردم زشت کردار خوب گفتار اند۔ وگوید شریف النفس کسے است کہ از ورود مستلذات
ومکروہات انشراح وانقباض حاصل نکند وگوید صدیق تو کسے است کہ ہرگاہ کلمۂ حق از تو بشنود
خشمناک نہ گردد۔ وگوید کسے کہ جمع مال از برائے غیرے کند شقی ترین خلایق است وگوید مطالب
دنیوی را مانند مقاصد اُخروی از آفرینندۂ خود طلب نمائید چہ نسبت دعا بطالب مانند نسبت
فکر است بہ نتاج ہمچنانکہ در عقب فکر صواب نتیجہ حقہ لازم است در عقب دعاے مقرون
بشرایط استجابت حصول مقصود لازم است وگوید ہمہ اوقات قولاً وفعلاً شکر یزدان واجب است
وبقضائے ازلی راضی باید بود ودہر بامداد وشبانگاہ محاسبۂ نفس خود باید کرد ودر مقام آں بود
کہ ہر روز بہ از روز ماضی شد واگر نہ از جملہ زیاں کاراں شوی وگوید شداید را بر خود آساں دار
ومانند زنان بہ راحت بدن جستن عادت مکن ہمانا آسایش مرداں منحصر است در ترک امورے
کہ ارتکاب آں مودی بزیاں باشد۔ وگوید در محافظت امور شریعت مبالغہ کن تا آں ترا نیز
نگاہ دارد وکار امروز بفردا میفگن چہ فردا کار خود ہمراہ دارد۔ گوید اجتناب از فکرے کہ
نفس را بعالم اجسام کشد لازم داں وراست گفتن را ملکۂ خود ساز تا نفس بہ دروغ آلودہ
نشود کہ خواب والہام آں اعتماد را نشاید واحتراز از ظلم واجب دان تا خداوند در صدد انتقام
وطبیعت در صدد مکافات بر نیاید۔ وگوید باید طالب کمال در ہمہ امور جانب حق را مرعی
دارد باوے چناں معاملہ کند کہ ہیچ کس را بر اں اطلاع نیفتد واز نفرین یتیم وعجائز بہ پرہیز
والا عادل حقیقی تلافی کند وگوید طالب کمال باید از ارتکاب صغائر احتراز واجب داند تا نفس او را
بر ارتکاب کبائر کہ موجب سخط الٰہی است دلیر نگرداند وباید ہمہ شب یکساعت یا بیشتر بجناب حق باز
دارد کہ ثمرۂ آں خلاصی از تنگنائے طبیعت است مع القصہ ہرگز جنابش از شادئے فراواں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

واندوہ شدید اظہار انقباض وانبساط نفرمودے وکس اورا گریاں وخنداں ندیدے
وپیوستہ مردم را باکثار صوم وصلواۃ ومواظبت در عدل وجہاد ترغیب نمودے۔ وقتے
شخصے راکہ جامہاے زرتار ودگفتار ناہنجار داشت فرمود کہ یا جامہ را موافق سخن کن یا
سخن را درخور جامہ بگوے۔ بایکے از مردم کہ طالب العلم بود ودر زمان شیخوخت از تحصیل حکمت شرم
مینمود فرمود کہ شرم میداری در پایان عمر دانا تر از اول باشی۔ گویند وقتے در یکے از اسفار ضجیع
اورنجور گشت وہم دراں ناتوانی درگذشت شاگردان وے بر غربت وہلاکت آں زن اظہار اندوہ و
حزن کردند۔ فیثاغورس فرمود مرگ باحاضر وبادی یکسان است ودرمیان غریب وشہری
فرقے نباشد چہ طریق آخرت بسوے ہر دو متساویست علی الجملہ چوں مصنفات فیثاغورس
درمیان اہل یوناں بہ نہایت معتبر بود جمعے از حکما مانند اسطیاس محدث وقونیوس افریطی و
فاغیالوس وبرخے دیگر از فیلسوفان کتب مصنفات خود را بنام آں حکیم کردند واسامے بعضے
ازاں کتب کہ بنام وے شہرت دادند چنین است کتاب المناجات کتاب علم المخاریق کتاب تصویر
مجالس المحمور۔ کتاب تہیتہ الطول۔ کتاب یزرع الزروع۔ کتاب الآلات۔ کتاب العقاید۔
کتاب تکوین العالم۔ کتاب الایادی وبسیاری از کتب منسوبہ باو را درہماں زماں سوختند واز کتبے کہ
بے شک از مصنفات فیثاغورس است وجمعے از حکما مانند خود تاس ودیگراں کہ وارث زبان او
بودند تدوین نمودند دولیست وہشتاد کتاب بود واز انجملہ ایں چند کتاب متداول است۔ کتاب
ارسماطیقی۔ کتاب الالواح۔ کتاب فی النوم والیقظتہ۔ کتاب فی کیفیت تعلق النفس بالجسد۔
الرسالہ الذہبیہ۔ ووجہ تسمیہ ایں رسالہ بذہبیہ آنست کہ جالینوس حکیم ایں رسالہ را باز راشتہ
ہر روز بہ تلاوت آں مداومت مے فرمود ودیگر رسالہ اے متجرد سفلیتہ ورسالہ اے سقانی
فی استخراج المعانی ورسالہ فی البیانات العقلیتہ ورسالہ اے سمید لیسیوس ✣

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وفیثاغورس اوّل کس است کہ ردّ بر اقوال دہریون وطبیعیون نوشت۔ وگویند خیالش بداں بود کہ آفتاب ساکن وزمین متحرک است وحکمائے فرنگستان دریں سخن خود را پیرو وے دانند وتوپر انقوش کہ از حکمائے مملکت یوروپ است چنانکہ انشاء اللہ ذکر حالش درجائے خود مسطور خواہد گشت در تاریخ نہ صد وچہل وہفت سال ہجریہ ایں سخن را در میان اہالئے فرنگستان مشتہر ساخت واکنوں بیشتر مردم آں ممالک شمس را ساکن و زمیں را متحرک مے دانند ٭

ظہور جاماسب حکیم چہار ہزار ونہصد ونود وچہار سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

جاماسب برادر گشتاسب بن لہراسپ است واز جملۂ اجلۂ حکمائے عجم است یک چند مدت کسب معارف حکم در خدمت زردشت نمود وروزگارے شاگردی جنکر نکہاچہ ہندی کہ ہم قصّہ او درجائے خود مرقوم محافتد کردہ تا در فنون حکمت مقرون بدانش وبینش آمدہ اورا کتابے است کہ نام آں فرہنگ ملوک واسرار عجم است وایں کہ درمیان مردم بجاماسب نامہ مشہور باشد بہ نام گشتاسب عنوان فرمودہ ونظرات کواکب را برمزبیان نمودہ مقارنات اختران را طالع وقت نہادہ برآں زایچہ کردہ وحکم راندہ ومدت پنجہزار سال از روزگار آیندہ رابدیں گونہ باز نمودہ ومعظم امور را ظاہر ساختہ واز انبیا وسلاطین خبر دادہ بدانساں کہ چوں زمان ایشاں در رسد معلوم شود کہ بعضے باسخن جاماسب مطابق افتد واز ظہور ونبوت محمدؐ بن عبداللہ صلے اللہ علیہ وآلہ دراں کتاب شرحے مبین مسطور است۔ علے الجملہ جاماسب سخنان پیمبران وحکمائے عجم را در آفرینش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

عالم واحکام دینیہ درآنچہ باعقل راست نیاید تاویل فرمودہ چنانکہ گفتہ اند گیتی را دو صانع است یزدان وآہرمن ونخست یزدان یگانہ بود پس اندیشہ کرد کہ مبادا مر اضدے پدید شود ازایں اندیشۂ ناخوش آہرمن پدید شد وبعضے گفتند نخست ایزد یگانہ بود واز تنہائی وحشتے آورد وایں فکر بد آہرمن گشت وطائفہ گفتند آہرمن از بیروں گیتی بود واز روزنے بدروں نگریستہ یزدان را بدید وبر جاہ وجلالت او حسد برد پس شر وفساد انگیخت ویزدان ملائکہ را بیافرید تا لشکر او باشند وبا آہرمن مصاف دہند وازیں روے کہ دفع آہرمن را توانا نگشت قرار باصلح افتاد وشرط شد کہ آہرمن مدتے معین دریں جہاں باشد وچوں آں مدت سپری شود وآہرمن ازجہاں گام بیروں نہد عالم خیر محض خواہد بود۔ جاماسب گوید ایں سخنان رمزاست ہمانا دانایان از گیتی ایں بدن عنصری خواستہ اند وہمچناں یزدان گفتہ اند ومقصود ایشاں روح بودہ واز آہرمن طبیعت را قصد کردہ اند وآنچہ گفتہ اند آہرمن شر وفساد انگیخت کنایہ از تسلط طبیعت ست مر روح را چہ آں را بالعالم اسفلی کشیدہ وملایکہ اشارت است بصفات حمیدۂ انسانی وصلح عبارت ست ازینکہ بیکبار صفات ذمیمہ را کہ لشکر ابلیس اند نتواں دور کرد بلکہ زمانے میخواہد وگوید اینکہ گفتہ اند مار وکژدم وحیوانات تند بار را وہمچناں ہر صفت وہر چیز بد را آہرمن آفرید و نیکوئی ہا را یزدان کنایہ از آنست کہ صفاتِ ذمیمہ کُلًّا از طبیعتِ عنصری است ونیکوئیہا از روح مع القصہ بیشتر از سخنان ایشاں را بدیں گونہ تاویل نمودہ کہ ذکر آں جملہ موجب تطویل است وجاماسب در روزگار زندگانی خویش وزارت گشتاسب داشت وپادشاہ فیصل امور مملکت را برائے ورویت او میگزاشت چنانکہ بعضے از سیر او در ذیل قصہ گشتاسپ و اسفندیار مرقوم گشت از سخنان اوست کہ بدترین خصایل کریم ترک کرم است ونیکوترین کار لئیم ترک ونایت وخساست وہم او گوید کہ عظیم تر عناو عذاب آں است کہ کریمے از لئیم حاجت خواہد ورد انگردد ونیز از اوست کہ گوید گناہ دردے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

است کہ دوائے آں توبت وانابت است ومدفن او در خضرک فارس باشد۔

ظہور سقراط حکیم بہ پنجہزار ونود وہفت سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

سقراط ابن سقرسیقوس از بزرگان حکمائے یونان است ومسقط الراس او شہر اسن باشد کہ ہم آں را ثینہ گویند تحصیل فنون حکمت از کتب فیثاغورس حکیم مے فرمود وکار ہمہ بر عدل میگذاشت وہم لفظ سقراط بلغت یونان بمعنی المعتصم بالعدل است وبیشتر اوقات سقراط در تشریح حکمت الٰہی مقصور ومصروف بود وشاگرداں را از تدوین علوم حکمت بہ بطون دفاتر منع مینمود ومیگفت حکمت چوں پاکیزہ ومقدس است آں را جز در نفوس مقدسہ ودیعہ نتواں نہاد وبر جلود میتہ وقلوب متمردہ نقش نتواں بست وہم اگر از کس سوالے رود واو جواب را موقوف بمطالعہ کتاب دارد چنداں فضیلتے نباشد بلکہ باید خاطر را حاوی جمیع کتب داشت۔ وجناب او مآب طالبان علم گشت چنانکہ او را دوازدہ ہزار شاگرد بود ودر روزگار او در یونان پادشاہے نافذ فرمان نبود بلکہ کار بر ملوک طوائف میرفت ومردم اسن نیز بر قانون سلن کہ بداں شہر آوردہ بود مے زیستند چنانکہ مذکور شد وحکومت ایشاں بر روش جمہور وصوابدیداہا لے مشورت خانہ بود وسقراط را نیز از اہل مشورت خانہ مے شمرد چنانکہ وقتے در یکے از انہا کہ جمعے از اہل مشورتخانہ باتفاق سقراط رہ سپار بودند۔ جنابش ہیچ در حلقۂ ایشاں راہ سپار نمیشد واز ملابس ومطاعم ومناکح بہرہ نمیگرفت وچوں شب در مے آمد در خم شکستہ مے نشست وچاشتگاہ از خم برآمدہ در ظل آفتاب مے زیست وازیں روے بسقراط الجب مشہور بود۔ از قضا صبحگاہے سر کنسل

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بروئے عبور کرد و او را دید که در خم شکسته نشسته گفت اے سقراط ترا چه افتاده که در مجلس ما حاضر نمیشوی و از ما کناره میجوئی۔ سقراط گفت شغل بدانچه مقدم و محصل حیوانات است مرا از انجمن شما دور مے دارد و سر کنسل را بخاطر رسید که سقراط را تحصیل اسباب معاش مجال صحبت اصحاب نمیدهد فرمود اے حکیم آنچه ترا باید طلب فرمائے تا آماده داریم۔ سقراط گفت آنچه مرا باید اگر ترا بدان دست بودے هرگز بر صحبت تو حرماں اختیار نمے کردم سر کنسل گفت اے سقراط مسموع افتاده مردم را از عبادت اصنام و ستایش ستاره منع میفرمائی و ایں کار در انتظام مملکت زیان افگند سقراط گفت من چنیں حکم نداده ام بلکه گفته ام عبادت اصنام و روش صابئین برائے سقراط زیان کند چه او مے داند که ایں جمادات را سودے نه باشد اما دور نیست که برائے سر کنسلان و دولت جمهور نافع باشد چه ایشاں چوں ازدیں بگردند مے تواند شد که مردم از آں جماعت بر ایشاں خلل در کار ملک اندازند۔ در ایں وقت سر کنسل گفت اے سقراط اکنوں ار حاجتے با من باشد بیاں فرمائے که امضائے فرمان ترا میمون مے دانم۔ سقراط گفت مرا بخلعت دیبا و بدرهٔ زر و حقهٔ گوهر حاجت نیفتد چه از جارهٔ ارض و لعاب کرمان و هشیم نبات روئے بر تافته ام۔ حاجت من آنست که عنان مرکب خود را از من بگردانی که حبیش تو تابش خورشید را از من بر تافته علے الجمله چوں نام سقراط در یونان بلند شد و مردم از عبادت اصنام منع کردن گرفت قضات شهر اسن و کشیشهائے معابد بروے حسد بردند و سجلے نوشتند که سقراط واجب القتل باشد و آنرا بنزد اهالئے مشورتخانه فرستادند و ایشاں یازده تن از قاضیان بزرگ بودند که ایں صورت نگاشتند و هفتاد کس نیز از خدام معابد بروجوب صدور احکام ایشاں شهادت کردند چوں ایں سجل را بزرگان مشورتخانه بدیدند سقراط را در انجمنے خالی از بیگانه حاضر ساختند و سر کنسل با او گفت اے سقراط تو یکے از اهل مائی و ایں روش پیش گرفتهٔ ما را بر قتل تو ناچار دارد و لاجرم دست از ایں معنی باز دار و مردم را

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بحال خود گذار واگر نہ بایں خوے کہ تو داری چوں در قتل تو تاخیرے رود مردم یکبار برنا
بشورند وایں دولت کہ بینی محو گردد دسقراط گفت تہدید کہ مرگ مرا بیم ندہد چہ مرگ رستن از زندان
تعلق و پیوستن بعالم تجرد است بلکہ خلع جامۂ کثیف ظلمانیست و تلبس بلباس لطیف نورانی
وحکما از تبدل لباسے کہ ہم آں اشرف بود ہرگز اخفاء حق روا ندارند واز ارشاد مردم کنارہ نگیرند
پس بزرگان مشورت خانہ ناچار کار باقضات احدی عشر گذاشتند و بر قتل سقراط یکمشت شدند
وچوں ہادام کشتیہائے تجارتی مردم اسن ہیکل بحر را نہ سپردہ بود مبارک نمے داشتند کہ در قتل
کس اقدام کنند و دریں وقت ہنوز کشتیہائے ایشاں دور از ساحل بود حکم دادند کہ سقراط را
بزندان بردہ بدارند تا چوں کشتیہا فراررسد او را ہلاک کنند۔ پس جنابش را بزندان در آوردہ
بند بر پا نہادند و محبوس بداشتند و دراں مدت کہ در محبس بود نیز ہمہ روزہ شاگردانش حاضر شدہ
باستفاضہ مشغول بودند و خاطر سقراط ہیچ از الم حبس و بیم قتل مشوش نہ بود و حل معضلات حکمت
میفرمود۔ آنگاہ کہ زمان رسیدن کشتیہا فرا رسید آمد افریطون کہ یکے از شاگردان وے بود عرض کرد
کہ اے حکیم زمان رسیدن کشتی نزدیک شدہ و ما با حافظ زنداں پیماں نہادہ ایم کہ چہار صد درہم
بدو دہیم تا از در منع برنخیزد آنگاہ ترا برداشتہ بجانب رومیۃ الکبرے فرار کنیم۔ سقراط گفت اے
افریطون تو خود دانستۂ کہ سبب قتل من آنست کہ نصرت حق جستہ ام در شہر اسن کہ مولد و موطن
من است خویشان و دوستان من فراہم اند کار بدینساں میرود و در شہر بیگانہ نیز من نصرت
حق خواہم جست و سخن حق خواہم گفت لاجرم فرمان قتل من زود تر ازیں صدور خواہد یافت
افریطون گفت اے حکیم از آں رنجہ خاطرم کہ بناحق کشتہ میشوی سقراط گفت اے فرزند
پس چناں خواستے کہ بحق کشتہ شوم۔ مع القصہ از پس ایں سخن بہ سہ روز کشتی ہا بسلامت
بہ ساحل آمدند و روز چہارم قضات احدی عشر بزندان آمدہ زمانے دراز نزد سقراط بایستادند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وہیچ سخن نہ گفتند حکیم نیز بجانب ایشاں توجہ نہ فرمود و حرفے درمیاں نینداخت آنگاہ آں جماعت بازندان باں گفتند کہ ہنگام فتنش فرا رسیدہ و خود از آنجا بدر شدند حافظ زندان پیش شدہ زنجیر از پائے او برداشت و خود نیز بیروں شد و شاگردان او را بگذاشت دراں وقت سقراط از نشیمن خویش بزیر آمدہ دست بر ساقہائے خود میمالید و میگفت ما اعجب فعل السیاسۃ الالٰہیۃ حیث قرنت الاضداد بعضہا ببعض فانہ لا یکاد ان یکون لذۃ الا یتبعہا الم ولا یکاد ان یکون الم الا یتبعہا لذۃ ازیں کلمات درمیان مے و شاگردانش سخنے چند رفت کہ منجر بہ تحقیق نفس ناطقہ شد و دراں باب سقراط در تحقیق دقایق و کشف حقایق کلمہ چند بگفت کہ تا آں زمان ایشاں با مثال آں سخنان متمع نشدہ بودند و حضار مجلس ہر زمان بر عجب مے افزودند چہ میدانستند کہ خود عالم است کہ دریں لحظہ کشتہ مے شود و صلا در افعال و اقوال او فتورے بادید نیامدہ سیماوس کہ ہم از شاگردان او بود از میانہ برخاست و گفت اے حکیم اگرچہ ایں گونہ سوالات دریں ہنگام نہایت زشت مینماید اما ایں معنی نیز معلوم است کہ فردا از ہمہ جہاں کسے حل ایں مشکلات نخواہد کرد و باب علم مسدود خواہد بود سقراط گفت اے سیماوس زنہار شرم مدارید و مجہولات خویش را نا معلوم مگذارید کہ نزد من ایں ساعت و ساعت دیگر کہ آنرا موت میخوانید جدائی نمے باشد زیرا کہ چوں از شما مہجور باشم با صحبت جمعے از حکماء مانند استقلینوس و اندرو ماوس و انباذقلس فایض خواہم بود مع القصہ چوں با شاگردان سخن نہایت بر دفرمود صواب آنست کہ بپائے خویش بحمام شویم و غسلے کنیم و از آنچہ ممکن است از عبادت دریابیم تا بعد از فوت من خللے بر کس نباشد و زحمت غسل بر کس نیفتد ایں بگفت و بحمام شدہ غسل کرد و از آنجا بیروں شد بہ نماز ایستاد و در نماز در نگ فراواں فرمود و زوجہ او کہ زینب نام داشت اطفال او را بزندان آوردہ زار زار میگریست و با شاگرداں خطاب میکرد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کہ ایں آخرین دیدار شماست با سقراط و ایشاں نیز بآں زنان و اطفال نوحہ میکردند چوں
سقراط از نماز فراغت جست فرمود تا زن و فرزندانش بسرائے خویش مراجعت کردند و پسر
بزرگ خود را فرمود تا با شاگردان بماندند دراں وقت افریطون ازوے سوال کرد کہ ما را در حق
باز ماندگان کار بر چہ ساں باید بود سقراط گفت من شما را باصلاح نفس خود وصیت میکنم چوں
نفس خویش را باصلاح آورید من از شما راضی خواہم بود و فرزندان مرا نیز باصلاح نفس مامور دارید
چوں سخن بدینجا رسید خادمے از قضات احدی عشر از در در آمد و بایستاد و بر سقراط درود و تحیت
فرستاد و گفت اے حکیم آگاہم کہ تو امروز بر جمیع دانشوران روے زمین فزونی داری امّا چوں
من مامورم معذور توانم بود اکنوں مرا علت قتل خود مداں و آں شربت کہ ایشاں بسوئے تو
فرستادہ اند نوش فرمائے سقراط گفت چناں کنم کہ تو گوئی ایں بگفت و بیروں شد و از ثر مساری
بدروں نمیرفت چوں لحظہ بر آمد سقراط بہ افریطون گفت آں مرد را بگوئی تا با شربت حاضر شود
پس افریطون بر حسب امر او را طلب داشت و خادم با پیمانہ زہر در آمد سقراط جام از او بگرفت و
بے تکلف بیاشامید شاگردان او چوں ایں حال بدیدند خروش بر داشتہ زار بگریستند چنانکہ بانگہائے
ایشاں یک نیمہ شہر را فرو گرفت سقراط ایشاں را منع فرمود و گفت ما را طفال و عورات را بخانہ
باز پس فرستادیم کہ نالہ و افغان نکنند اینک شما کار زنان پیش گرفتہ اید آں جماعت از
نہیب وے ساکت شدند و دم فرو بستند پس سقراط از جائے بخاست و ہمی در رفت آں خانہ
طے مسافت فرمود و شاگردان را بہ نصایح سودمند بہرہ داد تا پائہائے او گراں شدد
از رفتن باز ماند آنگاہ بہ پشت بخوابید و افریطون بدن او را لمس ہمے کرد تا برودت
بحوالی قلب او رسید آنگاہ افریطون گفت یا امام الحکمۃ نمے بینم عقول خود را مگر آنکہ
بسیار از کمال عقل تو دور اند فتامر نا بشئی سقراط گفت علیکم بما امرتکم بہ اولا

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بعد ازآں دست افریطون را گرفتہ بر چہرۂ خود نہاد و چشم باز کردہ نظر بجانب آسمان افگند
و فرمود اسلمت نفسی الی قابض نفس الحکماء و وداع جان گفت و از شاگردانش
افلاطون الٰہی در بالین او حاضر نہ شد چہ مرضے در مزاجش ساری بود کہ از بستر جدا نتوانست
گشت مع القصہ جسد او را با خاک سپردند و شاگردان او از پس او ہمیشہ بحسرت زیستند
بعضے از مورخین فرنگستان برانند کہ سقراط در ہنگام وفات باکریتو کہ یکے از شاگردانش بود
فرمود کہ من بہ اسکولاپیس کہ اعظم اصنام مردم یونان است مقروضم چوں من گذرم
خروسے بمعبد او بردہ قربانی کن و عذر من بخواہ و ایں سخن نزد دیگراں استوار نیست
علے الجملہ چوں روزگارے از قتل سقراط بگذشت مردم اسن دانستند کہ ایں کار بر خطا
بودہ پس آں کساں را کہ سبب ایں فتنہ بودند یک یک بدست آوردہ کیفر کردند مدت زندگانی
سقراط در ایں جہاں یک صد و ہفت سال بود لونے سرخ و سفید و چشمے از رق داشت با استخوانے
بس قوی مسافت مابین دو بازویش اندک بود موئے زنخ فراواں داشت بنہایت زود
جواب و کثیر التوجہ بودے و طعام اندک تناول فرمودے و ذکر موت بسیار کردے و عبادت
خدائی فراواں نمودے و جامہائے خشن پوشیدے و سفر کردن کم فرمودے و پیوستہ باز ہد
و تقوے میزیست و با مردم بملاطفت و مدارا میبود چنانکہ وقتے در شہر اسن شعرا او را ہجا میگفتند
و در مجالس مذاکرہ میکردند روزے شخصے غریب آں بوم وارد انجمن گشت و چوں آں ہجا بشنید
پرسش نمود کہ ایں سخنان را در حق کہ گفتہ اند سقراط بے مکر و ہی گفت ایں کلمات در حق من است
و مرا شاید و ہیچ باک نداشت کہ مردم او را خوب دانند یا بد خوانند با شاگردانش میفرمود کہ من
مردم دہقانم و تعلیم چوں آب باشد و دل مستمعین مانند زمین است و ایں بر قرار است کہ
چوں زمین پاک و قابل نباشد از آں چیزے نروید و از کلمات اوست کہ میفرماید باری تعالے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ہویت محض است ونطق وعقل از دریافت کنہ ہویت مقدسہ وتحقیق صفات کمال وتعیین
اسماء جلال وجمال آں قاصر است زیرا کہ منبع جمیع حقائق مدرکہ وواصف ہر شئے بصفات لائقہ
ونام گذارندۂ ہر موجود باسمے مناسب واضافتے مخصوص اوست چوں جمیع موجودات اوست
لاجرم ذات مقدسۂ او محیط جمیع اشیاست ومحاط را احاطہ بر محیط خود ممکن نیست پس ناچار
از ہگذر آثار بالغہ وافعال کاملہ راہ بشناسائی اسماء وصفات تواند بود لیکن چوں اسماء
صفات از قبیل لوازم اند از ادراک آں ادراک کنہ ذات مقدسہ لازم نیاید از جملہ اسماء
آثار الٰہیہ عادل است یعنی واضع ہر شئے در موضعے کہ لائق اوست وخالق یعنی مقدر ہر شئے
وعزیز یعنی غالبے کہ مغلوب بودنش ممتنع است وحکیم یعنی ذات مقدسہ کہ از او جمیع افعال بر
وفق مصالح وحکمے کہ موجب انتظام سلسلۂ موجودات است جریان یافتہ وگویند علم وقدرت
ووجود وحکمت او مانند سائر صفات کمال او غیر متناہی است دراین مقام از وے سوال
کردند فرمود کہ قول بعدم تناہی قدرت وتناہی موجودات بحسب احتمال قوابل است نہ
باعتبار قدرت کاملہ وحکمت بالغہ وعموم وجود وچوں مادہ را احتمال صور غیر متناہی نیست
ناچار بہ تناہی آں باید قایل شد لکن نہ از جہت بخل در وہب الصور بلکہ از ہگذر قصور مادہ
ازاین جہت است کہ حکمت الٰہی اقتضائے آں کردہ کہ موجودات از جہت ذات وصورت
وچیز ومکان متناہی باشند واز حیثیت زمان نظر بآخر غیر متناہی ونظر باول از حیثیت زمان
غیر متناہی باشند وچوں بقائے اشخاص باعیانہا متصور نیست حکمت بالغہ اقتضائے آں کردہ کہ
استیفائے اشخاص در ضمن بقائے نوع حاصل شد وبقائے نوع بتجدد اشخاص پس ہر آئینہ
قدرت بسرحد نہایت نمیرسد وحکمت را غایت ومنتہا متصور نیست وگویند اخص آنچہ خدایرا بآں توان
وصف کرد حی قیوم است چہ اندراج علم وقدرت ووجود وحکمت در تحت حی بودن ظاہر است

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زیراکہ حیلوۃ صفتے است جامع کل صفات وبقا وسرمدیت ودوام مندرج اند در تحت قیوم
بودن چہ قیومیت شامل ایں صفات ثلثہ است وگوید حیواۃ ونطق او نہ از جواہر ماست زیراکہ ناچار
حیواۃ ونطق ما محل ورود عدم وفتور است وحیوۃ ونطق حق منزہ است از عروض زوال وفتور
وبعضے از تحقیقات حکمت انگیز او در ذیل قصہ فلوطرخیس وارسیجانش مذکور خواہد شد وہم از کلمات
نصیحت آمیز اوست کہ فرماید ہمیشہ فصل بہار است وایں کنایت از آنست کہ ہمہ وقت کسب علم
تواں کرد وگوید وقت رواج مورچہ مباش یعنی در پیری بکسب مال مکوش۔ وگوید نفس شریف را بحسن
قبول حق ونفس خسیس را بہ سرعت میل بسوئے باطل تواں شناخت۔ وگوید توقف نفس در آنچہ
بر او مشتبہ شود وقبول آنچہ منقح گردد نشان حصافت وخردمندیست۔ وگوید اگر کسے در آنچہ ندانند
سخن نراند مباحثہ ومناظرہ از میان مردم برخیزد وگوید از کسے کہ دل شما او را دشمن دارد بر حذر
باشید۔ وگوید مردم تمام ہنر آن است کہ دشمنان از وے باامان زیست کنند نہ اینکہ دوستاں
ترساں وہراساں باشند۔ وگوید دنیا بآتش افروختہ ماند کہ چوں زیادہ طلب کنی سوختہ شوی
وچوں بقدر حاجت برگیری بافروغ آں راہ از چاہ بازشناسی وقتے افلاطون را سفرے پیش
آمد واز وے التماس پندے واندرزے نمود در جواب فرمود ہر کرا بشناسی از وے بدگمان
مباش وآں کس را کہ نہ دانی از وے حذر کن وشبانگاہ بے باافراز گام مزن واز چشیدن
گیاہے کہ کیفیت آں را ندانی اجتناب جوے وبہ نزدیکئے راہے کہ مجہول بود فریفتہ مشو بلکہ از راہ
دور کہ مردم بیشتر عبور کنند سفر کن۔ وہم از سخنان اوست کہ فرماید اگر از مصاحبت زنان ناچاری
چناں باش کہ اکل میتہ را گویند کہ در سفرے بامرد توانگرے مرافقت داشت ناگاہ دزدان
بدیشاں تاختند مرد توانگر گفت اے وائے اگر مرا بشناسند وسقراط میگفت اے وائے اگر
مرا نشناسند۔ وہم او گوید باشد از خشم باحلم گرائے کہ چوں غضب فرو نشانی اگر بر کس عتاب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رود از در عدل و نصفت بود و گوید دنیا چوں صورتے است کہ بر صفحۂ نگاشتہ اند از نشر بعضے طے برخے لازم افتد۔ و گوید دوستاں را پیوستہ ثنا گوئے کہ دوستی از ثنا خیزد چنانکہ عداوت از قدح و ہجا و از سخنان اوست کہ سزاوار رحمت سہ کس تواند بود۔ مرد صالحے کہ خدمت امیر فاجرے کند و عاقلے کہ مربی جاہلے بود۔ و کریمے کہ محتاج لئیمے گردد۔ و گوید کار ملک آنگاہ مختل ماند کہ تدبیر آں نزد کسے باشد کہ سخن او را نپذیرند۔ و سلاح جنگ را آناں بردارند کہ بکار نتوانند بست و مال بدست بخیلے باشد کہ از بذل آں مضایقت کند و گوید شکر نعمت خداوند را بکثرت طاعت و اجتناب از معصیت تواں گزاشت۔ و قتے از وے سوال کردند کہ ترا از کسب دانش چہ سود بدست آمد گفت چہ ازیں زیادہ تواند بود کہ در ساحل بحر بسلامتم و معاینہ میکنم کہ جاہلاں غرقہ مے شوند۔ شخصے در حضرت او معروض داشت کہ روزے نام ترا نزد فلاں ذکر کردم و او ترا نشناخت سقراط فرمود زیاں او را است کہ من نزد او مجہولم۔ و قتے با مردے دو چار شد کہ از جنگ فرار مینمود فرمود کہ فرار از جنگ فضیحتے بزرگ باشد در جواب گفت مرگ از فضیحت بتر است سقراط گفت زندگانی را آنگاہ بر مرگ فضیلت است کہ بنام باشد نہ با ننگ روزے در انجمنے ناسزائے در آمد و از وے برتر نشست با او گفتند برایں بے حیا خشم نگیری گفت لاشک دیوار ایں کاخ از حضار برتر بود کس را با او خشم نجنبد منزل من چوں ہمت من فوق الثریا است و محل او چوں دانش او تحت الثرائے و از سخنان اوست کہ از صفائے سخن حق و قبول آن شرم مدار اگرچہ قایل آں مردے زبون و بے مکانت بود چہ از خوارئے مرد غواص در بہائے در ثمین فتورے نیفتد۔ و گوید چوں ندانی بپرس و چوں بدکنی پشیماں باش و چوں عطا کنی مخفی دار و چوں سایل را محروم گذاری بر روئے نیکی و مدار اکسیل فرمائے و گوید ہر کہ اختلاط با دوستاں جوید نفس خود را بیازماید چوں بر خلاف خواہش صبور باشد شاید و اگر نہ طریق تفرد و تجرد گیرد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وگوید آں کس کہ ترا برائے تو دوست دارد نیکش بنواز دا از سخنان اوست کہ مردم ضعیف را باسہ خصلت تواں شناخت سخت آنکہ باپند و اندرز التفات نکند دوم آنکہ با شہوت مخالفت نتواند کرد سوم آنکہ قبول کند آں سخن را کہ نمی داند و ہم او گوید ہر کہ داند در خور کدام کارست واز پئے آں شود حکمتے بزرگ باشد۔ اورا گفتند ہمہ زندگانی در تحصیل حکمت کردی، و مردم را بہ طلب آں دعوت نمودی۔ واینک ہمہ شب بدرویشی بسر بردی پس این حکمت ترا چہ بے نیازی بخشید گفت از الم آن حسد کہ تو بر من داری۔ گویند شخصے باو گفت چیست کہ ترا ہرگز اندوہ ناک نہ بینم گفت از آن کہ نیست مرا چیزے تا بر فوت آن اندوہ برم ٭

ظہور بقراط طبیب پنجہزار و یکصد و چہاردہ سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

بقراط بن براقلس از فرزندان اسقلیبوس ثانی است وہم در انجمن وے کسب معارف نمودے وجنابش در فن طبیعی قدوۂ حکما است و در علم طب پیشرو اطبار روزگار۔ در بلدۂ صور کہ بر ساحل دریاے شام است سکون داشتے واز آنجا گاہ گاہ بہ دمشق شدے واز کوہسارہا و بیشہا نشیمن جستہ بریاضت نفس مشغول گشتے چنانکہ در آں محال موضعے است کہ ہنوز بصومعۂ بقراط معروف است و معالجہ مرضے را حبستا للہ فرمودے و برائے آں کہ بیماران از حرکت رنجہ نشوند خود بسوئے ایشاں آمدو شدنمودے وچوں ملوک یونان اورا بہ معالجہ طلب میکردند اجابت نمیمود لاکن زیادہ بر زمان ملک اطراد رنگ نمے فرمود وقتے بہمن بن اسفندیار صیت فضل و دانش اورا شنیدہ باحضار وے حکم دادو فرمود تا یک صد قنطار زر خالص بداں میزان کہ در بناے مسجد اقصے باز

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نمودیم بدو دہند تا در ایران سکون کند و بقراط نپذیرفت بسبب آں خصومت کہ درمیان ملک ایران و اہل یونان بود چنانکہ در قصۂ بہمن و شرح دولت قرق مرقوم شد۔ و ہم ایں معنی را جالینوس در رسالۂ اخبار بقراط ذکر فرمودہ۔ علی الجملہ بقراط در فن طب تجربت را با قیاس درساخت و کتب اہل قیاس و تجربہ و اصحاب حیل را کہ ہر یک منفرداً قانونے داشتند چنانکہ مکرر مذکور شد ہر چہ بدست آورد بہ سوخت و برانداخت۔ و از مصنفات او کتاب عہد بقراط است کہ شاگردان خویش را بداں وصیت کردہ و جالینوس آنرا شرح کردہ است و حنین از یونانی بہ لغت عرب ترجمہ نمودہ و دیگر کتاب فصول است کہ ہم حنین ترجمہ کردہ و دیگر رسالۂ امراض الحارہ است و آں مشتمل بر پنج مقالہ است و سہ مقالہ آنرا عیسے ابن یحییٰ بہ عربی ترجمہ نمودہ۔ و دیگر کتاب اخلاط است کہ جالینوس تفسیر نمودہ و حنین بہ لغت عرب مترجم شدہ۔ و دیگر کتاب الماء والہواء است کہ حنین مترجم شدہ و جیش بن حسن شرح برآں نوشتہ و دیگر کتاب طبیعت الانسان است کہ نیز حنین بہ لغت عرب آوردہ و عیسے ابن یحییٰ تفسیر کردہ۔ گویند در بدو حال شاگرداں را از تعلیم علم طب بمردم بیگانہ و غریب منع میفرمود و میگفت چوں کس تیغ بدست نااہل شریر دہد در سیئات اعمال او شریک باشد اما در نہایت حال بیم کرد کہ مبادا ایں علم شریف ضعیف شود پس بفرمود مردم را چوں اہل یابند از تعلیم ایشاں خست نکنند۔ و از سخنان اوست کہ فرمود ہر کہ دوست دارد نفس او جاویداں ماند باید پیش از مردن آنرا بمیرانند۔ و گوید ہر کہ خدمت ملوک کند باید از غلظت و خشونت اورنجہ نشود و چہ غواص را از چشیدن آب شور دریا گزیر نباشد۔ و گوید دو عاقل بسبب تشاکل عقل بر یک چیز اتفاق کنند و ہرگز دو جاہل با یک کار سازگار نشوند۔ و گوید دو دانا با ہم توانند یار بود اما دوستی درمیان جمعے ہرگز پایدار نماند چہ مقتضے عقل ہمہ بر یک نسق نرود۔ و گفت حاصل من از فضل ہمیں بود کہ بر جہل خود دانا شدم۔ و گوید علوم پاک در دلے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

قرار نہ گیرد کہ با دناست وخساست آلودہ باشد۔ وگوید موت را اہل انگارید کہ مراوت آن در خوف آنست۔ وگوید آدمی باید درایں سرائے خود را چوں مہمانے داند پس اگر قدحے بدو دہند بنوشد واگر ازو درگزرانند طلب نہ کند۔ وگوید کم خوردن از غذائے مضر بہتر است از زیادہ خوردن نافع آں وگفت کثرت خواب ورزمئے طبیعت دلیل عمر طویل است۔ وگوید سہ چیز است کہ موجب ہزال ولاغری است باشراب وآب نامازسکستن ودر غیر جائہ خواب خفتن وکلام کثیر بر رفع صوت گفتن۔ و گوید معالجات بدن بر پنج وجہ است ہر مادۂ فاسدہ کہ در سر جمع شود بغرغرہ دفع باید کرد واز معدہ بقے واز بدن باسہال واز جلد باعرق واز عروق بافصد تواں مرفوع داشت وگوید چہار چیز است کہ نور باصرہ را زیان کند طعام شور خوردن وآب سوزاں بر سر ریختن ودر چشمۂ آفتاب نگریستن وروئے دشمن دیدن۔ مع القصہ بقراط مردے خوب صورت ونیکو شمائل بود۔ سرے بزرگ داشت ومیش چشم وخمیدہ پشت بود۔ سخن کم گفتے وغذا کم خوردے وبیشتر از ایام روزہ داشتے وسخت بطے الحرکۃ بودے درایں جہان نود وپنجسال عمر یافت ودر شانزدہ سالگی عالم گشت ومدت ہفتاد ونہ سال بتعلیم وتصنیف مشغول بود۔

ظہور سولون حکیم در یونان پنجہزار وصد وشصت سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

سولون از صنادید حکمائے یونان است ومسقط الراس او بلدۂ اسن بود کہ معرب آں اثینا است وے جد مادرئے افلاطون است کہ شرح حالش مذکور خواہد شد۔ مع القصہ چنداں طاقت لسان وعذوبت بیان داشت کہ مستمعین سخنان او را مفرح القلوب خواندندے۔ وآں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ہنگام کہ مدار دولت فرق بر ملوک طوائف بود وارستہ کہ شرح حالش مرقوم شد حکومت
اسن داشت عوام الناس دل باسولون بد کردند و گفتند وے مردم را از شریعت ضلالین
و اطاعت و عبادت اصنام باز مے دارد و خواستند با او ہمان کنند کہ باسقراط روا داشتند
ناچار سولون ازارا ضئے یونان فرار کردہ بہ شہر صور کہ در ساحل دریاے شام است در آمد و
در آنجا سکون ورزید تا رخت بہ سرائے دیگر کشید۔ از سخنان اوست کہ فرماید بہتر چیزے کہ
سلاطین را بداں دسترس بود تخفیف منال رعایا و کیفر اعمال ارباب تعدی است و گوید چوں
کار بر مرد صعب افتاد بر او باید کہ با مردم تنگدست مشورت نراند چہ مرد مسکیں ہر راے زند از سود و
و بہ زیاں نزدیک باشد و گوید دوام مدت دنیوی و سعادت اخروی جز بحسن ادب و تجاوز از رذالت
و ہفوات دوستان حاصل نتواند شد۔ از وے سوال کردند کہ جواد کیست باشد تر از شمشیر برندہ
چیست و پدر کشتہ را بہ قاتل چہ عقوبت روا است فرمود کہ مرد بخشندہ آنست کہ مال خود را بذل
کند و بہ مال دیگرے طمع ورنہ بندد و باشد تر از شمشیر زبان اہل نظم و نثر است کہ مردم را بہ زشتی نام
برند اما کیفر کشندۂ پدر را نتوانم اندازہ کرد روزے یکے از صاحبان ثروت بہ کثرت مال بروے
مفاخرت نمود سولون گفت ترا ایں فخر بر من نرسد چہ مرا آں مال نیست کہ کس تواند بہ تکلف
از من گرفت و اگر چیزے بدست کنم ہم بذل نمایم و ذخیرۂ دیگر سرائے فرا ہم و بدیں اندوختہ ہرگز
نقصان راہ نہ کند و مال تو از خرچ نقصان پذیرد و نیز نصیب دیگراں گردد چہ مثل مال
دنیا خوئے مردم است کہ ہر ساعت بسوے رود۔ و وقتے اورا گفتند پادشاہ ترا دشمن دارد گفت
سزاوار است و کدام پادشاہ بود کہ بزرگوار تر از خود را دوست دارد۔ و توکل او چناں بود کہ اگر از
قوت یک روزہ چیزے فاضل داشتے ذخیرہ کردن آنرا عیبے بزرگ شمردے و با فقرا
انفاق کردے ✣

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جلوس مہاراج بن کشن در مملکت ہندوستان بہ سہ ہزار و شصت و پنج سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

مہاراج بن کشن بعد از پدر صاحب لشکر و کشور گشت جہانبانے بزرگ و سلطانے سترگ بود چنانکہ در مملکت ہند او را در ازائے جمشید و فریدوں می نہادند چوں بر سریر سلطنت متمکن گشت اولاد پورب را برانتظام لشکر و انتساق کشور گماشت و فرزندان برہمن را بہ تدبیر ملکی و امر خطیر وزارت باز گذاشت و در تربیت اہل پیشہ و حرفت و ترتیب ادوات حراثت و زراعت چنداں مواظبت نمود کہ بیشتر مملکت ہندوستان خضارت باغ و بوستان گرفت و بلدہ بہار را کہ رشک بہار خانہ چین است بفرمود تا چناں کردند و با ماکن و مساکن و مجالس و مدارس و معابد و مساجد معمور پرداختہ آوردند طالبان علم و پژوہندگان دانش را در اطراف عالم طلب داشتہ در آں مدینہ متمکن و متوطن ساختہ و از برائے ہر یک مرسومے جداگانہ و وظیفہ علیحدہ مقرر فرمود و سناسی و جوگی و براہمن بر و سادہ افادہ و استفادہ و استظہار تمام یافتند بث حکم و نشر علوم کمال رسید را تہور و چوہان و پوار و امثال ایشاں کہ از عملہ سپاہ و بزرگان اقوام بودند اسامیہا را از برائے اقوام علم کردہ ہر قوم را بہ نام صاحب آں قوم مسمے ساخت و راجہ تلنگ و پیگو و ملبار را کہ از عظمائے مملکت بودند بہ حفظ ثغور و حکومت جزائر بر گماشت و سپہسالارے سپاہ ہندرا بہ مالچند کہ مردے دلاور خردمند بود باز گذاشت گویند مالچند سپہسالارے باشکوہ بود چنانکہ مملکت مالوہ باسم وے معروف است و قلعہ گوالیار و میانہ از مستحدثات اوست بیشتر وقت در گوالیار اوقات گذرانیدے و کلاوتاں را کہ در علم راگ کہ موسیقی اہل ہند است

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

استاد زبردست بود از تلنگانه و دکن آورده در قلعه گوالیار با خود بداشت چنانکه از نسل او در
گوالیار بسیار شدند و این علم در آنجا شایع شد فی الجمله در آخر عهد مهاراج برادرزاده اش
ازوے رنجیده به زابلستان آمد و در آنوقت پادشاه ایران ضحاک بن علوان بود لیکن فرمان
فرماے زابلستان کرشاسب بن اترط بن شم بن طورک بن شید اسب بن توتر بن جمشید بود این
کرشاسب عم نریمان است چنانکه در جاے خود گفته شود چون برادرزاده مهاراج بادے پناه
آورد کرشاسپ اعانت او را فرض شمرده با سپاهے بزرگ متوجه هند شد در پنجاب به مالچند سپه سالار
جنگهاے مروانه کرده ظفر یافت به مملکت هندوستان در آمده اکثر مملکت مهاراج را عرضه تاخت و
تاراج فرمود مهاراج ناچار شده پاره از مملکت خویش را با برادرزاده تفویض فرمود و او را از خود راضی
نمود و کرشاسب را با فضال زر و جواهر آبدار و احسان تحف و طرائف بیشمار رخصت ساخته التماس داشت
که به مملکت خویش رجعت فرماید و کرشاسب ملتمس ویرا پذیرفته به حضرت خویش باز آمد لکن این فتنه علت
فتور شوکت و جلالت مهاراج گشت چنانکه فرمان گذاران سنگلدیپ و کرناتک جمعیتے فراهم کرده
شیورائے که از جانب مهاراج بن کشن حاکم دکن بود هزیمت داده شهر دکن را فروگرفتند شیورائے
به حضرت مهاراج آمده صورت حال را باخداوند تخت و تاج باز گفت پادشاه ازین معنی
درخشم شده فرزند اکبر خویش را با سپاهے بیمر دپیلان کوه پیکر به فتح شهر دکن و قلع و قمع دشمن
مامور ساخت شیورائے باچنین مردان رزم آزماے متوجه دکن گشت زمینداران دکن بعد از
اصغائے این خبر سپاهے عظیم ساز داده به استقبال دشمن از شهر بیرون شدند و لشکر مهاراج را
آماج سهام و سنان حسام ساخته درهم شکستند درمیان گیرودار پسر مهاراج زخمدار شده به دار القرار
شتافت و شیورائے با بقیة السیف طریق هزیمت سپرده به حضرت سلطنت آمد و صورت
قضیه را با مقربان درگاه به میان گذاشت بادشاه چو شیر گرسنه یافته برتافت و از پے چاره کس

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بطلب مالچند سپہ سالار فرستادہ وی را بہ درگاہ آورد و تقدیم ایں خدمت را باو ے مفوض کردہ
او گزیدگان سپاہ را بہمراہ بردانشتہ ظاہر دکن مضرب خیام ظفر احتشام ساخت و روز ے چند
باز میندار ان دکن مصاف دادہ مخالفین بادشاہ را با تیغ خارا شگاف کیفر فرمود و دیگر بار تخت
و تاج مسخر مہاراج گشت و تا غایت ہفصد سال بہ دولت اقبال بزیست از وے چہارده
پسر بہ وجود آمد و بہتر و مہتر آں جملہ کیشوراج بود او را بجاے خود ولیعہد ساختہ جاے بپرداخت

جلوس کیشوراج در مملکت ہند بہ سہ ہزار و ہفت صد و شصت و پنج سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

کیشوراج بن مہاراج بعد از پدر صاحب تخت و تاج گشت چنانکہ ازیں پیش مرقوم افتاد او را
سیزده برادر بود کہ ہمہ مردان دلاور و گردان شاور بودند پس کیشوراج ہر یک را بہ حکومت بلدے
و فرماں فرماے شہرے مامور فرمود تا رواج دولت و ہند و خراج مملکت ستانند آنگہ خود
سپاہے ساز داده با مردان کار آگاہ و دلیران کار می بہ بلده کالپی آمد و کار آنجا را بہ نظام
کرده روز ے چند بماند و از آں جا بگوندواره در آمد و رایان دور و نزدیک را طلب فرموده
ہر یک را تشریفے در خور بداد و پیشکشے لائق بگرفت پس از گوندواره کوچ داده با آں لشکر
کشن بہ کنار دکن آمد زمینداراں آں مملکت کیشوراج را تمکینے ننہادند و اظہار مسکنتے در حضرت
سلطنت نہ کردند اندک اندک کردار ایشاں بر کیشوراج دشوار آمده در طلب خراج و مطالبہ
باج مبالغت و خشونت آغاز کرد ایں معنی نیز رایاں دکن را ناموافق افتاد پس ہمگی باہم
متفق شده رشتہ موالفت ببریدند و لوا ے مخالفت برافراشتند و لشکریان خویش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

را از اطراف مملکت خواندہ در دکن حاضر کردند و سپاہے کشن فراہم آوردند تا با کیشوراج مصاف دادہ او را از پیش بردارند و آسودہ در ملک خویش روزگذراند کیشوراج چوں نیک نظر کردہ دانست کہ با ایشاں از در معاودات و مبارات بیروں شدن باخطر نزدیک باشد چہ لشکرے را کہ باخصم امکان مقاومت نیست جز ندامت بہرہ نخواہد آورد پس اسباب مداہنہ و مہادنہ ساز دادہ مردان با صلاح صواب در میانہ سفیر ساخت تا بہ ملائمت خاتمت آں کار را بہ صلح مقرون داشت و از آنجا گذشتہ بہ سرحد سنگلدیپ آمد و کار آں حدود را نیز بہ نسق کردہ آنگہ بہ مقر سلطنت و مصدر دولت بازگشت فرمود و در ارے کہ جہانبانے قرار گرفت لکن ہمہ روز از جسارت زمینداران دکن و بے رنجہ و تنے در شکنجہ داشت دادات چیرہ شدن و غلبہ کردن بر معاندان میجست تا شبے چنانش باخاطر رسید کہ از ایرانیان استمداد کند و خاک دشمن بہ باد دہد در آں ہنگام بادشاہ ایران ضحاک تازی بود و از زمین زابلستان تا ثغور پنجاب را کرشسب فرماں گذار بود و ضحاک از وے بہ ابلاغ سلامے و ادائے تحیتی خود را رضا میداشت و کار با او بہ ملائمت و مصافات میگذاشت کیشوراج چوں از خوے ضحاک ہراسناک بود نامۂ مہر انگیز ساز دادہ با ارمغانے لایق نزد کرشسب فرستاد و از وے مدد طلبید تا باستظہار او بر اعداظفر یابد کرشسب پسر عم خود نریمان بن کورنگ بن ارتطرا کہ در حدیقۂ جدال و قتال تازہ نونہال بود با فوجے دریا موج باعانت پادشاہ ہند مامور فرمود کیشوراج چوں از ورود نریمان آگاہی یافت شاد خاطر شدہ تا جالندر ویرا استقبال کرد و مراسم مہمان نوازی بہ تقدیم رسانید آنگاہ باتفاق نریمان و دلیران ایران متوجہ دیار دکن گشت مردان آں مملکت را پائے اصطبار بلغزید و تاب مقاومت نماند بعضے کہ از کناہ خویش نمیتوانستند خواست باطراف ممالک پراگندہ شدند و برخے بقدم خراعت پیش آمدہ روئے مسکنت بر خاک نہادند و زبان بہ پوزش و نیایش برکشادند دیگر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بارہ کیشوراج رایت استقلال برافراخت وکار باج وخراج دکن بضبوط ساخت واز انجا باتفاق نریمان بدارالملک آمدہ اورا بخواستہ فراواں چوں صرہائے سیم وزر وحقہائے لآلی ودرر وجامہائے زرتار واسبہائے رہوار خوشنود فرمود نیز تحف وہدایا درخور کرشسب مہیا کردہ بادے سپرد واورا کیسل ساخت وخود بے نیازے بکار ملک ورعیت پرداخت ومدت دویست سال در ممالک ہندوستان باستقلال حکومت کرد ومردم راتن آسانی ومرفہ الحال بداشت چوں مدتش سپری شد فرزند مہین خود فیروز رائے ولیعہد کردہ جائے پرداخت +

بنائے دیوار چین بدست دیبی چہار ہزار وسیصد وہشتاد ویک سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

چوں کار مملکت چین از ترکتاز اقوام مغول وکرایت بخرابی کشید وچندانکہ بادشاہ وقت کہ دیبی بود بکار حرب رنج برد مفید نیفتاد کس نزد التان خان فرمانگذار ختائی فرستاد واورا طلب داشت ومقرر است کہ سلاطین ختا را بلقب التان خاں گویند علے الجملہ التان خاں بدرگاہ دے پے آمدہ ہمچناں صنادید مملکت چین وقواد سپاہ را حاضر کردند ودر کار خرابی مملکت وتعدی مغول وتاتار مشورت نمودند وعاقبت الامر دانایان وکاروانان حضرت بداں شدند کہ بیاید سدے سدید در سرحد مملکت برآورد وسرہنگے چند با سپاہی درخور حافظ وحارس فرمود کہ عبور لشکر بیگانہ ازآں محال باشد چوں ایں رائے برگزیدہ ومختار افتاد فرمود تا مہندسان دانشور ودیوار گران چابک دست از اطراف بلاد وامصار حاضر شدند واز مردم مملکت کہ صغارہ کبارہ بشمارہ ششصد کرور بودند چنانکہ در بعض تاریخ چین مرقوم افتاد بفرمود تا یک ثلث کہ کار نیان را شائستہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ومزدوری توانند کرد دریں مہم مزدور باشند آنگہ از خزائن مورونی زر وسیمے کہ کفایت ایں کار کند خارج فرمود پس التان خان کہ درختائے دست نشان دیہی بود بحکم پادشاہ آں مایہ را برگرفت و مردم را فراہم کردہ بر سر کار آورد و دانۂ ساحل دریائے جورجہ در مابین شمال و مغرب از اعمال اراضی سنسی تا کنار رود خانہ قراموران بنیان دیوارے کرد کہ مغولاں آنرا اتکودہ ورکان بوقورقہ گویند وطول آں دیوار ہزار و پانصد میل بود و چنداں عرض داشت کہ شش سوار در فراز آں باہم بازی توانند کرد و بیک رشتہ اسپ تازی توانند نمود و در ہر جائے چہ در فراز قلل جبل وچہ در پایان درہ مغاک ارتفاع آں ہیجدہ ذراع است و دریں مسافت ممتدہ ہمہ جا اراضی رخوہ را فرو بردند تا بزمین سخت رسیدند و بنیان دیوار را باسنگ وصاروج محکم برآوردند چنانکہ مساوی ارض گشت آنگہ اخشت پختہ و گچ دیوار را مرتفع ساختند و در ہر صد ذرع فاصلہ برجے مرتفع و محکم افراختند و دروازہ مقرر داشتند بداں استواری کہ تاکنوں کہ سال بر ہزار و دویست و پنجاہ و نہم ہجرت نبوی میرود سہ ہزار و ہفتاد و ہشت سال شمسی است کہ بنیان آں نباشد و ہنوز برجائے پاینده و محکم است علے الجملہ مدت پنجہزال بے آنکہ ہیچگاہ مردم کار نشینند ایں مہم نہایت شد و ایں خبر در حضرت پادشاہ معروض افتاد بفرمود تا دو کرور مرد سپاہ و دلاور ہمواره حارس و نگاہبان بودہ باشند و ہرگز بروج و دروب آں را خالی نگذارند و قوم اونکقوت نیز از آنجملہ بود کہ مامور بحراست آں بنیان گشتند لاجرم مردم چین از تعدی لشکر مغول و تاتار آسودہ شدند و خاطر پادشاہ شاد شد پس از پرداختن ایں امور دیہے ممالک محروسہ را بہ بیست و شش قسم معین کرد و در ہر قسمے حاکمے عادل بگماشت تا مہمات رعیت را بخوبی فیصل دہد و برائے آنکہ در تاریخ چین مبداء سخن وے باشد و از مردم پیشین کس حکایت نکند بفرمود تا کتب تواریخ سالفہ را از ہر جا یافت میشد ہمی آوردہ در آتش میسوختند و علمائے مورخین را کہ اخبار گذشتہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نیکو بہ یاد داشتند ہمی حاضر ساختہ بہ قتل میرسانید مع القصہ دیبی پس از انجام آں بنیاں نیز بیست و ہفت سال کرد کہ ہمہ جہت مدت حکومت وے سی و ہفت سال بود و پسر مہتر خود جیوسن کہ بادشاہی خاندان سینک تا نانگ باوے منتہی میشود ہنگام وفات طلب ساختہ ولیعہدی بدو داد و جائے بپرداخت ؛

جلوس کلیان چند در مملکت ہندوستان پنجہزار و چہار صد و چہل و پنج سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

کلیان چند پسر جونہ است کہ شرح حالش گفتہ شد و او از میان بیست و دو پسر جونہ جلالت و افزوں داشت لاجرم بعد از پدر در مملکت ہندوستان نافذ فرمان گشت و برادراں را در تحت حکومت خویش بداشت و آنگہ کہ کار سلطنت باوے راست گشت دست تعدی از آستین برآورد و بے موجبے باہر کس در آویخت و خون مردم بے گناہ ہمی بریخت و باہر کس گمان یک دو دینار زر داشتے او را بہ بہتانے آلودہ کردہ آں زر از وے بگرفتے و از براے زیادہ طلبی خراج رعیت را آماج ہزار شکنجہ و عذاب فرمودے چوں مدتے بدینگونہ در گذشت دار الملک قنوج روے بویرانی نہاد چنانکہ جز معدودے از مردم در پاے تخت نماند خلق بہر سوئے پراگندہ شدند و پشت باحضرت بادشاہ دادند از ایں روے مملکت ہند پر آشوب گشت و در اطراف و جوانب زمینداران و راجگان سر از فرمان کلیان چند برتافتند و خود بہ حکومت مملکت خویش پرداختند از جملہ راجہ بکرماجیت بود از میان قوم پوار سر برکشید و او در عنفوان جوانی و روزگار شباب سالہا در جامہ فقر و درویشی زیستن داشت و با درویشان بہ سیاحت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بلاد و امصار مشغول بود و در صحبت ایشان متحمل ریاضات شاقه میگشت از اینجا مردم
هندوستان در حق او سخنان عجیب طراز داده اند و بنامه برده اند از جمله گویند چون پنجاه ساله
شد با سر دش آسمانی قدم در بادیه سپاهگری گذاشت و چون تقدیر ربانی آن بود که در پنجه حکمرانی
دریابد و مردم را از چنگ جور و اعتساف رهائی بخشد در روزگارے اندک دارا تمامت مملکت
نهروالہ و مالوه غلبه جست و در بلاد و امصار آن اراضی حکومت یافت و دست افضال و
احسان بر کشود و کارهی بعدل و نصفت کرد چنانکه در همه مملکت هیچکارے بکیوئے با انحراف
اعتساف نمیرفت و عقیده مردم هند آنست که او را عالمے بیروں از عالم دنیا بوده چنانکه آنچه در خاطر و
ظاهر میگشت بے قصور بظهورے پیوست و هر چه از سود و زیان و زشت و زیبا در مملکت او
شبانگاه واقع میشد بامداداں بے زیاده و نقصان در ضمیر او منکشف میگشت و با اینکه سلطان
مقتدر بود سے باز یردستان برادرانه همدست و همداستان شدے و در کاشانه خود جز کوزه
گلینے و حصیرے از حطام دنیوی نه داشتے و در زمان حکومت خویش قلعه و مارا بنیان کرده
برائے سکونت اختیار فرمود و بلده اوجین را او عمارت کرده و در او چاین تبخانه مهاکال را
بساخت و برهمنان و جوگیان را در آنجا جاے داده برائے هر کس مرسومے جداگانه مقرر ساخت
تا در عبادت و پرستش اصنام و اوثان هیچگونه نقصان نه پذیرند و خود نیز ایام خویش را در
پرستش خداوند و پرستش حال خلق موقوف داشت و مردم هند افسانه هائے عجیب و حکایات
غریب در باره او برطراز دیده و بر نگاشته اند بالجمله چون دولت ازو بگشت یکے از زمینداران
دکن که او را سالباهن میگفتند با لشکرے آراسته بعزم تسخیر اراضی مالوه بیروں تاخت و راجه
بکرماجیت نیز مردم خود را فراهم کرده باستقبال جنگ او کوچ داده در کنار دریائے نربده
هر دو لشکر با هم دوچار شدند و جنگ انداختند بعد از گیرودار فراواں سالباهن غلبه یافت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وراجہ بکرماجیت درحربگاہ مقتول گشت ومملکت مالوہ ازپس وے مدت ہا روبویرانی داشت وفرمانگذارے لایق بدانجا راہ نکرد تا زمام دولت بدست بہبوج افتاد چنانکہ درجائے خود مذکور خواہد شد بالجملہ مردم ہند چوں راجہ بکرماجیت را بزرگوار میدانستند تاریخ سال و ماہ خود را ازحین وفات او نہادند ودرنامہا ثبت کردند ٭

ظہور حاتم طائی ششہزار وصد وہفتاد و یک سال بعد از ہبوط آدم علیہ السلام بود

حاتم بن عبداللہ بن سعد الحشرح ازقبیلہ بنی طے مردیست کہ درپست وبلند زمین نامش سایر است دربذل وسخا چناں بود کہ بخشندہ تر ازوے کس نشاں ندہند چنانکہ درمیان عرب اجود من حاتم مثل گشت وشجاعتے انبازایں سماحت داشت ہروقت مقاتلہ کردغلبہ جست وہرگاہ تاختن بردغنیمت آورد وہرگاہ ازوچیزے طلب کردند ردسوال نفرمود وہرگاہ باقداح مقامری کرد دست بردوہرگاہ ازحربگاہ اسیر آورد آزاد ساخت وہرگاہ مال بدست او آمد بہ بخشید وشعر نیکو توانست گفت چہ دیوان اشعار او درمیانست وباخدائے سوگند یاد کردہ بود کہ ہروقت بردشمن غلبہ جوید وخصم گرفتار اوشود اگر پدر ومادر آں خصم جزوے فرزندے نداشتہ باشند اورا نہ کشد وآزاد کند اگرچہ دشمن خونخوارہ باشد وازینجاست کہ خطاب بہ ماویہ زن خود کردہ وایں شعر فرمودہ **بیت**

اماوِیَّ اِنِّی رَبَّتْ وَاحِدِ اُمَّہٖ	اَخَذْتُ فَلَا اَقْتُلُ عَلَیْہِ وَلَا اَسِرُ

وقتے چناں افتاد کہ دریکے از شہرہائے حرام حاتم را بہ ارض غنیزہ عبور شد ناگاہ از پیش خیمہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مرد اسیر بانگ برداشت کہ اے اباسفانہ مرا دریاب کہ پیش اسیری مرا بہ ہلاکت آورد
حاتم گفت دیحک بہ بدترین ہنگام مرا نام بردی کہ نہ درمیان قوم خویشم و نہ با خویشتن
زردی یمنی حمل کردہ ام اما با اینہمہ ترا بجائے نخواہم گذاشت و پیش شد صاحب اسیر را
نخواست و او را از وے بخرید و آزاد ساخت و خود بجائے او بگرو کردکان بنشست و ہمی بود
تا خبر دے بقبیلہ او بردند و مردم او زر آوردہ فداد اوند و حاتم را از گرد برآوردند دیگر از خبر
جود او آنست کہ در قحط سالی کہ مردم بزحمت تمام گذران میکردند شبے مادیہ ضجیع حاتم و دخترش
سفانہ و دیگر فرزندانش گرسنہ بخفتند و حاتم پسر خود عدی را در بر گرفت و مادیہ سفانہ را در
آغوش کشید و ہمے قصۂ بگفتند و ایشاں را بفریفتند تا بخواب رفتند آنگاہ حاتم از بہر مادیہ
ہمی فسانہ گفت تا باشد او را نیز بخواب کند مادیہ ایں معنی را فہم کرد و چوں لختے قصہ بشنید خود را
بخواب وانمود و چند کرت حاتم او را بانگ زد و پاسخ نشنید پس چناں دانست کہ بخواب شدہ
دریں وقت نگراں بود زنے را کہ در پشت خیمہ دید کہ ندا در داد کہ اے اباسفانہ از نزد اطفال
گرسنہ بسوئے تو آمدہ ام حاتم بے توانی گفت برو اطفال خود را بیاور تا ایشاں را سیر کنم
مادیہ از جاے بخواست و گفت از کجا سیر کنی و حال آنکہ کودکانِ خود را با قصہ و افسانہ بخواب
کردی حاتم چیزے نگفت و پیش شدہ اسپ خود را بکشید و فبح کرد و آتش بیفروخت و بر آتش
افگند و با مادیہ گفت تو نیز کودکان خود را بیاور و با ایں کباب سیر کن و بر در خیمہ ہر یک و از مردم
قبیلہ بتاخت و از خواب برانگیخت و گفت بر سر ایں آتش جمع شوید مردم از ہر سوئے فراہم
شدند و آں اسپ را پاک بخوردند و حاتم خود در گوشہ بنشست و ہمچناں گرسنہ بود و لب
بداں کباب نیالود مردم طائی برانند کہ ایں جود را حاتم از مادر خود غنیہ دختر عفیف طائی
بارث داشت بالجملہ از قصہاے حاتم بایں چند سطر قناعت رفت و بعضے از اخبار او و

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فرزندان او و فرزند زادگانش هریک در جاے خود مسطور خواهد شد انشاء الله به

گرفتاری میرزا ابوالقاسم قایم مقام بفرمان شاهنشاهِ غازی وخاتمه کار او

بعد از جشن نوروزی چوں روزے چند برفت وهوا را سورت گرما بادید شد شاهنشاه غازی محمد شاه قاچار از طهران بباغ نگارستان تحویل داد وکارداران دولت در پیرامون نگارستان خیمها افراشته کردند ومیرزا ابوالقاسم قایم مقام در باغ لاله زار که یک تیر پرتاب نا نگارستان مسافت است نشیمن کرد ایں هنگام شاهنشاه غازی در قید وبند قایم مقام یکجهته گشت چه از دیرباز ازوے رنجیده خاطر بود با اینکه تشریف وزارت خاص از بهر قایم مقام مے نمود و عقدهاے سخت را بسر انگشت تدبیر توانست کشود فاضلے مودب وادیبے مجرب بود آں کبرے که با منصب همسازست وآں غفلتے که با دولت انباز نگذاشت که دل بادشاه را باخود صافی دارد وکدورات خاطرش را که بسالهائے دراز متراکم بود بزداید چه ازاں وقت که وزارت نائب السلطنت بولو عباس میرزا داشت پیوسته محمد شاه از روش او باکراه بود اجرائے ومواجب ملازمان حضرتش را بے کلفت ومشقت ادا نمے نمود ودر حل وعقد امور دولت هرگز برمراد او تقدیم امرے نمیفرمود ودر مملکت خراسان یکشب چناں افتاد که شاهزاده محمود در سراپرده محمد شاه بمهمان حاضر شد شاهنشاه غازی قایم مقام را پیام کرد که امشب مرا مهمانے رسیده خورش وخوردنی که لایق میزبان ومهمان باشد بفرماے تا در اینجا حاضر کنند در پاسخ گفت قانون شما آنست که هرشب باید در سرخوان نائب السلطنته

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کار اکل و شرب کنید خوان جداگانه بدست نشود هم اکنون مهمان را عذر در کنار نهید و بدانجا
کوچ دهید محمد شاه ازین سخت آشفته شد و حشمت پدر مانع بود که قایم مقام را کیفر کند
میرزا حسن آشتیانی مستوفی الممالک که آن وقت در حضرت نائب السلطنته مستوفی بود این قصه
بشنید و کار آن مجلس را از خورش خوردنی ساخته کرد مع القصه ازینگونه کردارها فرادان افتاد که
در هر یک بادشاه غیور قتل قایم مقام را بر خویش واجب میداشت و در خاطر نهفته میکرد بعد ازانکه
در تخت سلطنت جای کرد و زمام مملکت بدست گرفت همچنان کار وزارت با قایم مقام
بود و این هنگام نیز بر عادتی که داشت بر مراد خاطر پادشاه کمتر میرفت و اگر حکمی از
بادشاه میرسید و آن را باصلاح دولت راست نمیدانست یا باطمع خویش موافق نمی یافت
بی سؤال و جواب بر خلاف آن حکم فرمان میکرد و این همه بر غضب شاه افزوده میگشت و
آن کین دیرینه نیز جوش میکرد و وقتی چنان افتاد که شاهنشاه غازی معادل بیست تومان زر بمردی
باغبان عطا فرمود قایم مقام کس فرستاد و آن زر استرداد کرد و بیتوانی بشاهنشاه پیام داد که ما هر دو در
خدمت دولت ایران خواجه تاشانیم الا آنکه تو چاکر بزرگتری و ما از صد هزار تومان بر زیادت نتوانیم
ایثار خویشتن کرد اگر خواهی مهمانداری مملکت ایران را خود میکن و هشتاد هزار تومان این زر
تو را باشد و من با بیست هزار تومان کوچ دهم و اگر نه من مهماندار شوم و تو با بیست هزار تومان قناعت
فرمای بادشاه را که در خاطر خود شیر شرزه نهفته اند ازین گردار و گفتار آتش غضب افروخته گشت
و ساخته هلاک و دمار قایم مقام آمد و از آن سوئے قایم مقام کین و کید بادشاه را با خود
میدانست اما چنان مے پنداشت که تا بر تمامت ملک ایران نیک مستولی نشود بر طریق
دفع او نرود و با خود مے اندیشید که تا آن هنگام بدست وزرای مختار دول خارجه و تدبیرهای
دیگر سجلی بخاتم بزرگان ایران و سلاطین دول خارجه رقم کند که چنانکه بادشاهی در خاندان

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سلاطین قاچار بشرط ولایت عهد زپدر به پسر یادگار است وهیچکس آرزوے آں مقام نکند
وزارت نیز بدینگونه باشد بادشاهاں نتوانند او راو فرزندان اورا از وزارت خویش خلع کنند و
غافل ازآں بود که تدبیرها باتقدیرها راست نیاید بالجمله شاهنشاه غازی چوں هنوز پسرها
فتح علی شاه از محل خود ساقط نشده بودند ودرچشم مردم باشوکت ومکانت تمام بودند اکراه
میداشت که قایم مقام از اکنون خاطرش آگاه شود مبادا کیدے آغاز دو خللے درکار ملک
اندازد لاجرم بامیرزا نصرالله اردبیلی صدرالممالک ومحمد حسین خاں زنگنه ایشک آقاسی باشی و
چند تن دیگر از رازداران حضرت در تدمیر او همداستان شد وحاجی میرزا آقاسی راکه درطریقت
پیشوائے خویش میدانست نیز آگاه کرد اما قایم مقام شب یکشنبه بیست وچهارم صفر هنگام نماز دیگر
بامیرزا تقی علی آبادی ومیرزا موسے نائب رشتی میعاد نهاد که بخانه میرزا محمد پسر میرزا احمد کاشی رفته
در وفات میرزا زین العابدین مستوفی کاشی که عم او بود او را تسلیت وتعزیت گوید اینوقت
از حضرت بادشاه کس باحضار او برسید واورا طلب فرمود وازاں سوئے شاهنشاه غازی قاسم خاں
قولر آقاسی را حاضر کرده فرمود که سالها پرورده نعمت ما بوده ودر مهد فراغت غنوده امروز
در تقدیم ایں خدمت اگر همه جان برسرش کرده مسامحت نباید روا داشت قاسم خاں اجابت
فرمان را جبین ضراعت برخاک نهاد آنگاه الله ویروئی بیگ مهردار ومیرزا رحیم پیش خدمت
خاصه راکه موثق وممتحن بودند هریک را آلتے قتاله سپرد فرمود بعد از درآمدن قایم مقام بنگارستان
اورا محکم اقامت کنید واگر فرمان پذیر نشود وساز مراجعت کند بضرب کلوله اش از پائے
درآرید مع القصه قایم مقام بباغ نگارستان درآمد اورا گفتند در بالاخانه عمارت دلکشا
باش تا پادشاه از سرائے درونی بیرون شود الله ویروئی بیگ ومرزا رحیم حربها خویش پنهاں
داشته اورا در بالاخانه جائے دادند ودر برابرش ایستاده شدند چوں زمانے برگذشت وشاه

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

حاضر نشد گفت من باچندتن میعاد نهاده ام که به تسلیه دوستے رفته باشم صاحب خانه چشم براه راست
میرزا تقی و میرزا موسے نیز در شاهراه انتظار ند در حضرت پادشاه معروض دارید که زحمت بیرون
شدن برخود ننهند فردا از بامداد حاضر حضرت خواهیم شد گفتند شاه فرمود تا مرا دیدار نکند مراجعت
نه فرماید لختے دیگر توقف کرد و دیگر باره آهنگ بیرون شدن فرمود الله دیروئی بیگ گفت
فرمان این است که در انجا باشید گفت همانا من محبوسم و کلاه خویش را بزیر سر نهاده ردائے
خود را بر پوش کرد و بخفت ازآن سوے شاهنشاه اسد بیگ فراش خلوت را به نزدیک
حاجی قاسم خاں سرتیپ فوج فرستاد و فرمان داد که من قایم مقام را ماخوذ داشتم هم اکنون
فوجے از سربازان را بفرست تا اطراف باغ لاله زار را پرّه زنند و نگاه بان باشند و مردم او را
نگذارند از جائے بجائے متردد شوند حاجی قاسم خاں گفت هرگز من با پیام دل اینکار ندارم
الّا آنکه شاهنشاه غازی باخط خویش رقم کند دیگر باره اسد بیگ برفت و خط پادشاه بیاورد
لاجرم حاجی قاسم خاں گروهے از سربازان را حکم داد تا میرزا محمد و میرزا علی و دیگر فرزندان
و ملازمان قایم مقام را نگاهبان شدند و اطراف باغ لاله زار فرو گرفتند و محمد رضا خاں
فراهانی پسر عم قایم مقام را که از خراسان رسیده بود در پرّه سرباز انداختند و بعضے از اموال
و اثقال و اسب و استر او را یحیی خاں میرآخور نائب السلطنته عباس میرزا ماخوذ و مضبوط ساخت
ازیں رو ئے که محمد رضا خاں بعد از وفات نائب السلطنته در مشهد مقدس کار بر یحیی خاں آشفته
کرد و خواست او را محبوس و مغلول سازد یحیی خاں نیمشبی خویش را از باره شهر بزیر افگند و فرار
کرد و اموالش بهره محمد رضا خاں گشت مع القصّه بعد از باز داشتن قایم مقام در بالاخانه دلگشا
شاهنشاه غازی فرمود نخستین قلم و قرطاس را از دست او بگیرید و اگر خواهد شرحے بمن نگارد کند
نیز مگذارید که سحرے در قلم و جادوئے در بنان و بیان اوست که اگر خط او را بینم فریفته شوم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

واورا رها کنم پس برحسب فرمان عوانان در خیم ادات نگارش اورا گرفته از بالاخانه دلکشا فرود کردند و در بیغوله که حوض خانه خوانند محبوس داشتند و بعد از شش روز در شب شنبه سلخ صفر ش خپه کردند و جسدش را در جوار بقعه شاهزاده عبدالعظیم رضی الله عنه بخاک سپردند از پس آن اموال و اثقال زر و گوهر و کتاب خانه اورا کاروران دولت ماخوذ داشتند و فرزندانش را مامور نمودند که در اراضی فراهان در قرائے خویش نشیمن کنند عشیرت او هر که در آذربائیجان بود هم مامور باقامت فراهان گشت و هریک را سیورغالے از منال دیوان مقرر شد تا بداں معاش توانند کرد و برادرزاده قایم مقام میرزا اسحاق که درینوقت در آذربائیجان وزارت فریدون میرزا داشت هم از انجا بیرون شده در دارالامان قسم اقامت کرد ؛

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آئین اکبری

آئین سپہسالار

جانشین خدیو عالم است۔ سپاہ صوبہ و رعیت فرماں پذیر او۔ و آبادئ ایں بداد گری او۔ ہر کارے کہ پیش گیرد ایزدی رضا را طلبگار بود۔ نیایش و نیازمندی بیشتر سازد خیر اندیشی مردم زاد از دست نہلد۔ از جدکاری زمانے نغنود و بہرزہ لائی و تلخ روئی نشتابد آگہی و قدر دانی خوئے بر سازد خاصہ از پرستاران نزدیک و دوران خدمتگزار آنچہ از ملازمان آید بفرزندان نفرماید و آنچہ ایناں توانند خود بداں نپردازد و در کار کرد با دانا ترے از خود راز کشاید و اگر نیابد با چندے گزیدہ ہمزبانی کند و گذار شہا بر سنجد۔ قطعہ

گاہ باشد ز پیر دانشمند		بر نیاید درست تدبیرے	
گاہ باشد کہ کودکے ناداں		بغلط بر ہدف زند تیرے	

فراواں مردم را در انجمن راز نگذارد و دانائے دلیر دلسوز کم آزنا یاب۔ مباد ایکے خدک افزاید و بائیست وقت از دست شود۔ سردارے را پاسبانے دانستہ دور بینی بکار برد و مزاج شناسی را دست آویز دولت ساختہ شایستہ[1] زندگی نماید۔ لطف و قہر را در فرمان خود باز دارد۔ سرکشان را بکار شناسی راند رزگوئی فرماں پذیر گرداند ورنہ بتلخ گوئی و بیم افزائی و بند و زدن و عضو بریدن باد افراہ آمادہ گرداند۔ و در گسیختن عنصرے پیوند فراواں اندیشہ بجا

[1] (ص د) شایستگی ۱۲۔

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آورد زبان را بدشنام نیالاید که آئین هرزه درایان بازارنشین است - گفتار از سوگند بازدارد که خود را بدروغ گوئی و مخاطب را به بدگمانی تهمت آلوده ساختن است - درداد پرسی بگواه و سوگند بسندکنند گونا گون پرسش و دید سواد پیشانی و دوربینش نماید و برد یگران گذاشته فارغ ننزید ۵ بیت

بدیوان بیند از فسر یاد او کرشاید زدیوان بود داد او

داد خواهان را رنج انتظار ندهد چشم از گناه پوشد و پوزش پذیرد - و چنان زندگانی نماید که مردمی و شکوه را گزندے نرسد و بیش مردم در نیاویزد خرد مند در کار دنیا که پایدار نبود زیان خود نگزیند دین پاینده را بدانستگی چگونه گذارد اگر حق با اوست شورش نکوهیده بود ورنه بیمار نادانے است بمهربانی درخور - هر لختے از ملک بجد کاران راستی منش سپارد راهیار امید بانان پردل ایمنے بخشد و زبان زنان خبرگیرد نیک اندیشان دوربین راست گو کم از بجاسوسی برگزیند و اگر چنین فرو بیده مردم بدست نیفتد در هر کارے چندے باهم ناآشنا را برگمارد و گذارش هر ایک را نگاشته عیار راستی برگیرد - و همواره خرج را کمتر از دخل کند و اندوخته را لختے بمستمندان برد هد خاصه آنانکه زبان بخواهش نکشایند - از سامان سپاه و دیراق زمانے بنخود خود را از سواری باز ندارد و به تیر و بندوق پرداز و مردم را بدان ورزش فرماید در نزدیک ساختن مردم بخود و اعتبار افزودن دیده ورے را با آهستگی همدوش گردانند - بساخراب رزمونان ناپارسا گوهر گفت اخلاص درمیان آرند و به نرخ گران خویشتن را بفروشند با فزونی زراعت و بآبادی زمین همت برگمارد و بر است پیمانے لشکرے نماید و با ورے کشاورزان گزیده پرستش ایزدی بر شمارد عمل گزاران انصاف گرائے بازدارد و زنان را

---

۱ (د) دادرسی ۱۲ ۲ در (ک ش ف ا) نیست ۱۲ ۳ در نسخها نا وضع یا نه اوفتد ۱۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از کارکردانیان آگهی پذیرد۔ درساختن حوض وچاه وکاریز وباغ وسرای ودیگر منازل خیر سعادت اندوزد۔ در تعمیر بستانی آثار دست همت برکشاید خلوت گزین وپراگنده دل نباشد که آئین وارستگان صحرانشین است ونیز با عامه نشستن ودر هنگامه بودن خونکند که روش صورت پرستان نابینا است۔ بیت

تو با همه منشین ومباز همگان نیز در راه خدا دوند مگس باش نه عنقا

ایزدی گزیدگان را گرامی دارد واز گوشه نشینان خدا جز دزدیده مویان برهنه پا دریوزه گر باشد نیایش آفتاب[1] وچراغ خورشید معبودی دانش پرستی[2] نداند۔ به بیداری خوگر شود وخواب وخور از اندازه نگذارند وگریبان روز ودامان شب را تاگهی بسر آرد ودر دل روز وشب نیازمندی کند چون از کار جهانیان ودرونی شماره واپردازد در فرهنگ نامهار ژرف در نگرد وبکار بندد واگر دل بدان نیاز آمد مثنوی معنوی برخواند ودل بنایشها نداده پی بمقصود برد۔ بازموده داستان های کلیله ودمنه طبیعت را میزبانی کند وبر نشیب وفراز جهان آگهی یابد۔ آزمون جویان تجربه خود سگالد ودر خدائی تحقیقی علوم توجه برگمارد ودیوافسانها که دیده دارد بشناسائی ونیک[3] سگالی پیوندد ودستوری دهد که بروز نامچه حال او ژرف نگهی بکار برد هرچه بتر ازو آگهی او نکوهیده باشد بخلوت ها بازگوید واگر در شناخت لغزشی رود بازار برنخیزد که ازو بیزار مردم از گذار دل راستی تلخ نمانده اند خاصه در خشمناکی که خسرو لبخند ودلطبع برجوشد۔ بیشتر همنشینان آهو پرده عیب دیده را دانگریکی را دل بسوزد از بیمناکی دم بر نیارد وآنکه سود دیگران بر زیان خویش گزیند کم یاب ازگذرش بدگو بخشم درنشود وبراه دورمینی نشیند که بدگوهران سخن ساز بآئین پخته کاری دستان فروشی

[1] (ض د) آفتاب ایزدی ۱۲ [2] (ض د) دانش پرستی ۱۲ [3] (ش ف ا) نیک سگال ۱۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نمایند و خویشتن را بے غرض وانموده بجان آزاری پاے کوشش افشرند طرح اقامت نیندازد و همواره خویشتن را آماده طلب دارد بکمین توزی نشیند آرزم و مدارا برگزیند و دیرین خاندانها برنیندازد و گزشتگان شایسته را سفارش گذارد و پس ماندگان ناهنجار واند[1]. دیدبانی نماید که ارادت گزینان بهنگام درخوردن خورد الله اکبر گویند و بزرگ جل جلاله برخواند کمتر از یک ساله گوسفند و بزر اغذا نسازد و از روز زاد خویش یک ماه گوشت خوردن پرهیزد کشته خود را نخورد بعشرت زناشوئی کمتر پردازد آبستن را نزدیکی نکنند آشتے کند مردم پس فروشدگان بکار برند هر سال روز زاد سامان نماید و تهی دستان را کامیاب گرداند. **بیت**

برگ عیشے بگور خویش فرست کس نیارد ز پس تو پیش فرست

چون آفتاب از برجے ببرجے خرامد. بسپاس گذاری برنشیند و برای هشیار نمودن غنودگان بیخبری توپ و بندوق را بخروش آورد. عنقوان نورافروزی آفتاب عالمتاب و نیم شب که آغاز برشدن آن باشد نقاره برنوازد و اگهی افزاید +

آئین عمل گذار

کشاورز دوستے باید که جدکاری و راست گفتاری آئین او بود خود را جانشین پاسبان کل داند و جاے برنشیند که هر کس بدو آسان رسد و آرزومند میان جی نگردد و تمرد گزین و حیله فروش را باندرزگوئی پیش آید اگر سودمند نبود بمالش پردازد. واز زمین افتادگی نهراسد

[1] همچنین در (ف)، و در دیگر نسخها ناهنجار را دیدبانی الخ ۱۲ ۸

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از باد افراه راهزن وخونریز وتبه کار وبجرمانه[1] ستدن درنگذرد - وچناں کارکرد فراپیش گیرد
کہ ادائے فریاد فرونشیند بزرگران تہیدست را بوام دستگیری کنند وبآہستگی برستانند
وچوں بہ تگاپوئی رئیس دہ بجمع کامل رسد در ہر بیگہہ نیم بسوہ بودگذارد ورنہ باندازہ خدمت
بہرہ مند گرداند چندگی زمین پژوہد وقطعہ قطعہ بہ ترازوے پیمش برسنجد وبرچگونگی آں آشنا سا آید
درمرزہا بگشت وکارفرادان تفاوت رود وبہر فصل زمینے بکار آید[2] بہر برزگر جداجدا فرامد
وتیمارداری نماید قرارداد پیشین عمل گذار باگہی برسنجد اگر بیوقوفی وخیانت رفتہ باشد
بچارہ گری برنشیند درآبادی خرابہ کوشد وپاس دارد کہ آباد بومے نیفتد درافزونی گزین
جنس کوشش نماید وبرائے افزایش لختے از دستور کم سازد واگر کشاورز از اقرار
کم کارد وگزین وجہے بازگوید پذیرد واگر در دہے زمین بنجر نماند وہقان را توانائی
افزوں کاشتن باشد زمین دیگر موضع برافزاید در پیمودن دوربینی وداد گری فراپیش
دارد سال بسال کشاورز را نیرو افزاید ودرگرد قرارداد بودہ از فزوں کاشتہ
چیزے نستاند اگر لختے پیمایش خواہند وبرخے نسق بہ پذیرد قرارنامہ را زود زود بدرگاہ
فرستد ونقد گرفتن خوگنند وغلہ نیز برستانند وآں برچندگونہ بود کنکوت (بفتح
کاف وسکون نون وضم کاف وسکون واو وتائے فوقانی) کن بزبان ہندی غلہ وکوت
تخمین وقیاس باشد ہنگی اراضی را بجریب یا بگام اندازہ برگیرد وغلہ را بترازوے پیمش
برسنجد وکاروید گاں چناں برگزارند کہ کم تفاوت رود - اگر اندیشہ بخاطر راہ یابد سہ بار کشت
را گزین ومیانہ وزبوں درود کردہ بسنجد ونقش اشتباہ بزداید بساہنگام زمین را نیز تخمیں
برکشند درست آید بٹائی (بفتح باو تائے فوقانی ہندی والف وکسرہ ہمزہ وسکون یائے تحتانی)

---

[1] حرف واو در (ش ف ا) نیست ۱۲ [2] (ض د) آمد ۱۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بهادلی نیز نامند (بفتح باوهای خفی والف وسکون واو وکسر لام وسکون یای تحتانی) کشت زار
بریده خرمنها برسازند وبقرار داد وبرو بخش بکنند درینصورت پاسبانان فراواں باید ورنه بدگوهران
ناراست دست خیانت برآلایند. کهیت بٹائی (بکسر کاف وهای خفی وسکون یای تحتانی وتای
فوقانی) زمین کاشته بخش کنند. لانگ بٹائی (بلام والف ونون خفی وکاف فارسی) غله ها بریده
پشتارها برسازند وبا یکدیگر قسمت رود وهر کدام بخانه خود آورده پاک سازد وسود بردارد واگر بر
رعیت گران نیاید زمین غله بخش را بنرخ بازار نقدی سازد وریں زمین اگر جنس کامل بکارند
در سال اول چهارم حصه از دستور کم ستاند ودر ضبطی اگر از سال گذشته گزین جنس زیاده وزمین
کم آید وجمع موافق ازیں کاستگی برنجوشد ودر نیاویزد همگی خشنودی خدیو کشت طلبد نسق
بکلانتران ده نکند که تن آسانی وکارشناسی برخیزد وچیره دستان بتم پیشه را نیرو نبخشد بلکه
بیک یک کشاورز فراخور رسد واز راه مهربانی نوشته سپارد وبرستاند از جریب کش وپیماینده
ودیگر عمل گزاران ضامن برگیرد. خداوندان پیمایش را روزے که بکار پردازند سیزده دام و
سی ویک سیر رساند ودر ماهواره برشمرد بدیں آئین پنج سیر آرد نیم سیر روغن هفت سیر دانه
وبجهت ترکاری وجزاں چهار دام تنبکچی چهار سیر آرد نیم سیر روغن پنج سیر دانه چهار دام
جریب کش وتهانه دار هر چهار نفر راهشت سیر آرد ویک سیر روغن پنج دام پیموده را نشان مند
سازد واز کلانتر مچلکه گیرد که زمین پوشیده نداند ومختلف الفصول را بازگویند تگاپوئی
پیمائش اگر قطعه زبون بنظر در آید اندازه آنرا همان زمان برگیرد وقدر آں را روز بروز نوشته
بکشاورز سپارد. واگر پس از برداشتن محصول چنیں آگهی رسد از همسایگان وکاغذ

---

۱ (ض د) قرار ۱۲ ۲ (ض د) باهم ۱۲ ۳ (ه) سرخ ۱۲ ۴ در (ض د) نیست ۱۲ ۵ (ض د) آمد ۱۲

۶ (ه) نه بخشد ۱۲ ۷ (ض د) تهانه دار (ه) تهانه دار ۱۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خام شناسائی پذیرد و میانه روی بکار برد چنانچه کارکن سوانح ضبطی را برنویسد مقدم و پتواری نیز هم قلم باشند نگاشتها را برابر کنند و بمهر خویش نگاه دارد و نقل آن را بدان تنکچی سپارد چون موضع بانجام رسد در ضمن منتخبے نگارد و تازه تصحیح نماید و کارکن و پتواری تصدیق نویسند و این نسخه را هفته به هفته روانه درگاه سازد و از پانزده روز نگذراند و پس از فرستادن نسخه نسق بدرگاه والا اگر آفتے بگشت و کار برسد همان وقت نیک و ار سیده اندازه نابود برگیرد و آنرا نگاشته بے تاخیر روانه سازد تا بپذیرند یا آئین فرستند مال را بهیچ نیکوئی برنشاند و بے هنگام دست خواهش دراز نه گرداند۔ و تحصیل ربیع از هولی آغازد (آن هندی عیدے است در پایان دولو یا عفوان حوت یا میانهٔ او) و خریف را از دسهره (و آن جشنے است در اواسط یا اواخر سنبله یا اوایل میزان) پاسبانی نماید که خزینه دار زر خاص نخواهد آنچه در وزن و عیار برابر باشد برگیرد و قدری را بنرخ مسکوک ضرب گیرد و تفاوت را در قبض بنگارد و قرار دهد که کشاورز چند بار خود رساند و آزار پاجیان خواهشگر از میان برخیزد و غله که بکمال رسد تا آن را بشایستگی برگیرد و موقوف بر رسیدن جنس دیگر ندارد و هر که اراضی خراجے را نگارد و بجهت علف قرق گرداند از گاومیش شش و از گاو سه دام سالیانه باز یافت کند و از گوساله گاومیش که بزادن نرسیده باشد باز خواستے نکند و در هر قلبه چهار گاو نر و دو ماده گاو و یک گاومیش مقرر دارد و در برابر آن چیزے نطلبد آنچه در خزینه آورند خود وار سیده شماره کند و بروز نامچه کارکن برابر سازد۔ تصدیق خزانچی نویساند و بخریطها کرده سر بمهر خانه استوار گذارد و بر

---

۱ (گ) منتخبی ۱۲ ۲ (ش) تصدیق نمایند نویسند (ض د) نویسند ۱۲ ۳ (د) آئین ۱۲ ۴ (ه ض) در اواخر سنبله در اواسط یا اوایل (د) در اواخر سنبله و اواسط ۱۲ ۵ (ش) خالص۔ (ف ا در حاشیه ش) خاصے ۱۲ ۶ (ض د) بخواهد ۱۲ ۷ (ف ا د) بطلبند ۱۲ ۸ (ه) نرستاند ۱۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دروازہ چند قفل وگرگوں برنہد کلید یکے پیش خود دارد و دیگرے نزد گنجور و آخر ماہ روزنامچہ جمع و خرج از بتکچی گرفتہ بدرگاہ فرستند و چوں دو لک دام فراہم آید بدست معتمداں روانہ سازد دیہ پتواری ہر دیہہ اہتمام نماید آنچہ از رعیت برآید دریاد داشتے کہ برعیت میدہد بہ تفصیل نویسد آنچہ باقی ماند اسم باسم طومار درست کردہ بنشان اعیان رساند و بآسانی در فصل دیگر برستاند بقرابین سیور غال وارسد و ہموارہ بدفتر خانہ نقل فرستادہ برابر سازد۔ و چک نامہا مشخص گرداند و بخش فرد شدہ و غائب نوکر بازیافت کند و پاس دارد کہ زمین خود کاشتہ رعیت کاشتہ نباشد زمین بازیافت از زراعت نیفتد مال غایب و فروشدہ بے وارث را بشایستگی پاسبانی کند و حقیقت عرض دارد و دیدہ بانی نماید کہ جزیہ نگیرند و در بخشودۂ مصلحت ملک روائی باستانی خلل نپذیرد و سفر و حضر و ماتم را سرمایہ چیز گرفتن نسازد و از سلام برکنارہ باشد ہرگاہ مقدم پاپتواری زر آرد یا بچیوتہ آمدہ یک دام سلام گویاں آورد دست بداں نیارد و ہمچناں از بل کتی کہ چوں کاشتہ بدرسد از ہر موضع چیزے برستاند و دورے گزیند و نیز پیشہ وری و بازار نشینی و چوکیداری و ہداری و حاصل باغات و مندی و قرق و ماہی گیری و نیز بحری و دستور روغن زرد و روغن کنجد و کنبلی چرم و پشم و دیگر اشکلہاے آزمندان ناخدا ترس را پیرامون نگردد یکے از شناسندگان آں مرز را نوبت قرار دہد تا بدرگاہ ہمایوں بودہ از تغیر و تطمیر آگہی بخشد ہر ماہ احوال رعایا و جاگیردار و ہمسایگاں وایل شدن سرکشاں و نرخ اشیا و وجہ کرایہ و حال درویشاں و ہنرپیشگاں و دیگر سوانح معروض دارد۔ و اگر کوتوال نباشد روائی آئین اورا برخود گیرد۔

---

۱ (ض د) درعیت کاشتہ ۱۲ ۲ (ش ف ل) ملکی روائی ۱۲ ۳ (د) مندی ۱۲

۴ ہمچنیں در ہر نسخہ ۱۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آئین بندوبستی

راستی منش درست قلم شماردان جدگزین عمل گذار[1] را از ونا گزاران - موازنه ده ساله نقدے و جنسے مواضع را از قانون گو بگیرد و از راه ورسم آں سرزمین آگہی پذیرفته دلنشین عامل گرداند و بیاوری و تیمارداری[2] پاے ہمت افشرد ہر چہ بزرگاراں قرار یابد برنویسد و حدود ہر دیہ جدا گرداند و سپس زمین آباد و خرابہ را اندازہ گیرد و نام منصف[3] و ضابطہ و جریب کش و تھانہ دار[4] برنویسد و نام کشاورز و نیاک[5] او و اوجنس زراعت پایان آں نگارد و دیہ و پرگنہ و فصل نیز برگذارد و نابودرا جدا کردہ بودرا بارزآرد یابد ستور ہاں ہند اسم و جنس و نابودرا در تحت تاریخ برزبر[6] نویسد و چوں ضبط موضع بانجام رسد جمع ہر برزگر درست نماید و محصول موضع را قرار دہد و عامل بدست آویزآں تحصیل کند و نسخہ ضبط را کہ بہندی خسرہ[7] گویند روانہ درگاہ سازد - در وقت توجیہ[8] اگر نسخہ پیشیں نداشتہ باشد کشت و کار بزرگر انام بنام از پتواری نویساند و کامیاب مقصود آید و نسخہ توجیہ و باقی و واصل را ہنگام میفرستادہ باشد و نام تحصیلدار پائے نام ہر موضع در روزنامچہ نویسد و ہر کشاورزے کہ مال آور دنام برنگارد و بخط گنجور رسانیدہ بدو سپارد نقل توجیہ پتواری و مقدم کہ بدست آویزآں تحصیل نمودہ اند و سرخط یعنی یادداشتے کہ برعایا سپردہ اند از پتواری بگیرد و آرسیدہ ژرف نگہی بکار برد اگر نارا ستی

---

[1] (د) آں عملگذار ۱۲ [2] (ض د) منصب ۱۲ [3] (ض ہ) تھانہ دار ۱۲ [4] ہمچنیں در (ش ف ل) و در حاشیہ (ش) نیاک یعنی سردار نوشتہ (گ) نایک و اہل ہند سردار دہ را چنیں خوانند (ض د) بناک (د) کشاورز بناک ۲ [5] در (ض ہ) نیست ۱۲ [6] در لغات ہندی کہسر انوشتہ ۱۲ [7] (ف) توجیہ ۱۲ [8] در (ہ د) نیست ۱۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پدید آید جریمانه ستاند و واصل و باقی هر دیه را هر روز بعامل برگوید و او را بانجام کار تیز گرداند.
هر گاه رعیت برجوع بحساب آورد بی انتظار بانجام رساند و آخر هر فصل واصل و باقی هر موضع
بنوشته پتواری برابر کند و روزنامچه جمع و خرچ را تمام بتمام صیغه بصیغه روز بروز نویسد
و بدستخط خرانچی و مهر عامل رساند و چون ماه بآخر رسد در خریطه سر بمهر عمل گذار بدرگاه روان نماید
و نرخ نامه مهر و دیه دیگر اجناس را روز بروز بمهر اعیان فرستند و جمع و خرچ خرانچی را در آخر
هر فصل نوشته بدستخط او رساند مجمل و جمعبندی در هر سال بمهر عمل گذار روانه گرداند موضعی
را که تاخت و تاراج نمایند مال و مواشی بقلم گرفته داخل روزنامچه نماید و حقیقت را عرضه
داشت کند و آخر سال چون هنگام تحصیل سپری گردد باقی موضع را نگاشته بعامل سپارد
و نقل آن بدرگاه فرستد و در وقت عزل نسخه خود از وجوه باقی و تقاوی و جز آن بعامل
خاطر نشان کند و فهرست برگرفته رو بدرگاه آورد ٭

آئین خزانه دار

بزبان وقت فوطه دار گویند خزینه خانه را نزد حاکم اساس نهند و چنان سر زمینی
گزینند که گزندی بدو نرسد هر قسم مهر و روپیه و زر سیاه و جز آن برزگر آورد و بگیرد
و زر مخصوص طلب ندارد و از سکه مقدس آنچه بوزن برابر باشد صرف آن نخواهد و تفاوت
وزن مسکوک بستانند. و باستانی مسکوک را بنا مسکوک برگیرد. زر بوقوف شقدار
و کارکن در گزین جا دارد و آخر روز برشمارد و سرخط بمهر عمل گذار رساند و روزنامچه
را با نسخه کارکن برابر کند و بخط خود نشانمند سازد و در خزانه را چنان عامل مهر نماید

---

۱ در (ه د) نیست ۲ (ض د) خزینه جارا ۳ (ه ض د) بمهر ۱۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

یک قفل از خود نیز برنهد و باگهی عامل و کارکن در خزانه بکشاید زر از کشاد و زر بشناسائی عامل و کارکن بستاند و قبض دهد و خط پتواری بر بیاضچهٔ حساب که بعرف هندوستان بهی گویند (بفتح باد کسره ها و سکون یاے تحتانی) نویساند تا غبار خلاف برخیزد هیچ گونه بے دست آویز دیوان پسند خرج نکند و دکانچهٔ سود برنسازد - و اگر خرج ناگزیر روے دهد که در نگ برنتابد بنوشته کارکن و شقدار عمل نماید و حقیقت بموقف عرض رساند +

کارکرد سپهسالار تا کردار این نخست بر ذمهٔ آگهی فرماں دهان روزگار است و چون نیروے یک تنه بسنده نیاید بهر شغلے نایب برگذاند و رشته بایست را دو تانے بخشند +

روائے روزی

از آنجا که فیض پذیری و نیروے کارکرد مردم زاد بخورش بازگردد و باندازهٔ نیکوئی آں تنومندی و دل فراهم آید ورنه تن فربه و جان نزار گردد و سگالشها ازو بگردیدگی گراید و کردارها بشایستگی سعادت پژوهان هشیار خرام نخست در سرانجام لقمه و خورش نگهی بکار برند و بهر خورش دست نیالایند و ساده لوحان خدا ترس را کارد شوار باشد و روزے تنگ آں فروغ بینش نیست که بمغز کار رسیده و بآسانی زیند و از بیم نارضامندی ایزدی از رنج گرسنگی بجانکاهی درشوند - چنانچه یکے را گاوے چند از وجه حلال بود شیر آں را دست مایه روزے ساختے

لے (د) پائی ۱۲ ۲ے (ض د) بخشد ۱۲ ۳ے در (ض د) نیست ۱۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از نیرنگئے روزگار با یغمارفت وچند روز بنا گشتہ گذشت بیدار بختے بسخت تگاپو آورد نپذیرفتہ پاسخ دادند اینم کہ دراین چند روز خوراک این مشت خاموش از کجا بود بکمتر زمانے کشادہ پیشانی جان بسپرد و داستان این فروشندگان[1] دشوار اندیش بس فراوان دلسختے تعلقیان آزمند مالِ دیگراں از خود باز ندانند و بیزبان زندگی دین و دنیے کام دل برگیرند بیدانشان آشفتہ رائے احتیاج خود را سرمایۂ گرفت و گیر و گرو انیدہ ابدی نکال اندوزند ❊

سلیم دلان سعادت منش آں دیدند زمین خرابہ کہ از کسے نباشد ناپدید و اگر پیدا شود دست افراز کشت و کار بہم رسانیدن دشوار و اگر فراہم آید بہم رسیدن قوتے کہ بہ نیروے آں کار کنند ناپیدا کناں نتواں یافت و اگر نشان دہند و خداوندے نبود کامیاب شدن بدو بس دشوار و از سپاہ گری نیز برکنارہ شدند باندیشہ آں کہ جانِ گرامی بدل مالِ خسیس نگردد از بازرگانے نیز دامن برچیدند از آنکہ بیشترے کالائے خود را گراں ارزخواہند و آہوے آں بپوشند و بدانچہ دور بود بستایند و انرا کہ بخریداری برخیزند از نیکوئیہائے پدید[2] چشم بربندند و آنچہ ندارد نکوشش کنند و سود خود بزیان دیگراں برگزینند و آنکہ مال مخالف کیش را روا داشتہ دم آسایش برگرفتہ اند پسندشان نیاید و چناں سرائیدند اگر روا دارد دوربین آگاہ دل است داستان بیم افزائی است نہ حلال ساختن مال دیگرے و چگونہ از دگر گونگی کیش بے دستوری مال یکدگر گرستن شایستہ بود ورنہ دیوانہ ایست سرمایہ خراب آزمنداں باشد و بگوش نیکواں در نشود اکنوں چراغ بر

[1] (د) فروشندگان ۱۲ [2] (ض د) برخرند ۱۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رہگذر ہمگنان مے نہد تا راہ از چاہ دانستہ بگوزیان اندوزی درنشوند و گرامی انفاس را بنا بایست نگذرانند ۔

از آنجا کہ در نہاد مردم زاد فراوان دگرگونگی سرشتہ اند و شورش درونی و بیرونی روز افزون و خواہش گران پائے دو اسپہ رود و خشم سبک سر عنان گسل دریں دیو سار نامردمی دوستی کمیاب و انصاف بس ناپدید ہر آئینہ درچنیں آشوبگاہ چارہ بجز قہرے و حدت صورت نہ بندد و آں جاندار وے انتظام بجز شکوہ فرمانروایان داد گر فرہم نیاید ہرگاہ خانہ و محلہ بے بیم و امید پیشوائے دیدہ ور منتظم نگردد بے سطوت آں پذیرندۂ فرّ ایزدی شورش زنبور خانہ دیبے چگونہ فرو نشیند نگاہبانی مال و جان و ناموس و دین جہانیاں چسان شود اگرچہ برخے تجرد گزینان بدست آویز خارق عادت ایں عزیمت در سر گرفتند لیکن بے یاوری سلاطین والاحسن انتظام نگرفت و نیز درآں آتشین دشت طلسم کارو نیرنجی و شعبدہ باز راہ دارد و طوفان ہائے شورش ازیں دریائے بے تمیزی برخاست و برخیزد و بساز مانیان از سادہ لوحی و کم بینی درآں موج خیز ناشناسائی فرو شدہ و شوند و آنانکہ بفروغ خرد از پذیرائی عناں باز کشیدند و توشہ سفر دراز سرانجام یافت دریں چہار سوے پر آشوب بدیوانگی و بے دینی و کافری کہ دمدمۂ اطمینان گاہ گشتند درآں بزم ناشناسائی اگر خرد پژوہ کاروان را گذارہ شود ناگزیر آئین دیوانگاں برگیرد و از بیغارۂ فرمایگاں وارہد پیداست در ہر آباد بوم خداوندان مال فراوان باشند و زمینہائے کشت و کار پدر بر پدر

---

۱ (د) نیست ۱۲ ۲ (ض د) ناپدید آید ۱۲ ۳ (ف ا) قہری ؟ (ض د ۴) قشری ؟

۴ (ض د) چناں ؟ ۵ (ا ض د) اوشوند ۱۲ ۶ (د) دیوانگاہ ۱۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دارند لیکن از بدسگالی و تباه اندیشی غبار آمود شک گردد و دست همت برآن دراز نشود و اگر کشاورز را یاوری گیهان پیرائے وجان دارویے زندگان اندیشه باشد و بازرگان از تباه بسیجی باز آید و یاری فرمانده روزگار و شمول ایزدی فیض در دل آرد هر آئینه خواسته او خرد گزین باشد. پس شایستگی مال در گرو نیست بود و کار کیائی معدلت اندوز چون نمک سار ناپاک را پاک سازد و بدرانیک داد بے یاوران اخلاص گرائے و فرزونی اسباب شوکت و فراوانی خزینه کارے نتواند برساخت و جهان پرستاری و فرمان پذیری غازه انتظام برنگیرد. پس هر کرا تونمندی باشد نخست سپاهگری پیشه سازد و یاوری را در سر گیرد تا جان را در برابر فراهم آمدن پراگندگی زمانیان داشته باشد و روزے چون علف ستور کشاورز را فراوان و اگر بداں نیارد پرداخت برنگے خویشتن را در گروه یاوران در آرد. پس روائے روزی بدو چیز بازگردد داد گیرئی فرمان دهان روزگار و اندیشه آبادئے فرمان پذیران سعادت سگال فرومایگان طبیعت پرست زبان معقول ندانند و همواره از محسوس برنگذرند. دریں شوره زمین آب شمشیر بکار آید نه زلال و لیل از شکوه او نخوت فروشان کج گرائے نخولستان در شوند و نیکوان انصاف پژوه را روز بازار شود.

هر آئینه آنچه دست مرد پاسبانی آن چار گوهر بے بها قرار دهد سزاوار و وشایسته بود و رضامندئے ایزد یراهم آغوش نگاهبانان خانه را خداوند آن دست رنج قرار دهد و تیاق داران عالم را پاسباناں اگر همه مال در پاس ناموس

---

۱ (۸) حق نتواند ۱۲ ۲ در (۵ ض د) نیست ۱۲ ۳ (ش ف ا) گرم شود ۱۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بکار رود باید کہ شکرانہ بوام دادہ آید چہ جاے آنکہ تیاق دارے چہار سترگ گوہر نماید لیکن فرمان روایان دادگر افزوں از آنچہ بدو کارشاں سرانجام یابد نستانند و دست خواہش بنالایند و ازاینجاست کہ ایں وجہ باختلاف زمان و مکان دگرگونگی پذیرد چنانچہ گذارندہ آید +

وازیں دلآویز گفتار روشن گشت ہرچہ فرمان دہان ہشیار خرام از راہ ژرف نگہی و معدلت افزائی از رعیت برگیرند و بفرمان پذیران خدمت گذار بردہند گزین شایستگی برکمال وجاوید روائی دارد و نیز پیدائی گرفت کہ روزے سپاہے فراواں تہ و گزیدہ تر باشد پیش کشاورز و دیگر پیشہ وران دکن نام ہاے یونانی چناں برگوید پیشہ ورے از سہ گونہ در نگذرد شریف[1] ۔ خیس[2] ۔ میانہ[3] ۔ نخستیں بنفس بازگردد و از سہ بیروں نباشد یکے بگوہر خرد چوں دوربینی و حسن تدبیر دوم بدانش پذیری چوں کتابت و بلاغت سوم بہ نیروے دل چوں سپاہگری و خسیس نیز برسہ گونہ باشد ۔ اوّل منافی مصلحت عموم مردم مانند احتکار ۔ دوم مخالفِ فضیلتے از فضایل چوں مسخرگی سوم آنچہ طبع از و نفرت گیرد چوں حجامے و دباغے و کناسے و میلنہ گوناگون مکاسب و حرفت[1] ہا بود برخے ناگزیر چوں کہ بورے و لختے چنانکہ بے آں بسر رود چوں رنگریزی[2] لختے بسیط چوں درودگری و آہنگری و بعضے مرکب چوں ترازوگری و کاردگری +

وازیں گذارش نیز بلندپایگی سپاہگری پیدا و بالجملہ بہترین و ستایہ روزی

---

[1] (ض د) حرفہا ۱۲ [2] ہمچنیں در ہر نسخہ ۱۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پیشہ بود کہ بعدالت و پارسائی و مردمی نزدیک باشد و از بدکاری و بدنفسی دور نیکو آں در پیشہ سہ چیز را ناگزیر دانند دوری از ستمگاری پرہیز از عاریکیسو شدن از دناءت آنچہ بدو عار پیوندد چوں مسخرگی و دیگر خواری[1] کسب ہا و آنچہ بدناءت بازگردد دل نہادن بصناعتے خسیس ٭

و چوں گزیدہ روزی فراہم آید ناگزیر تعلق آنست لختے خواستہ را نگاہبانی کند۔ بشرطیکہ اہل منزل در زندگی تنگی نکشند و چوں حاجتمند رو آورد بنا کامی برنگردد و بے[2] غارہ رفتی و آزمندی نکشد[3] و تیا قداری مال بے آں نشود کہ خرچ کمتر از دخل سازد و لختے بسود اپردازد دوست در شمر زندو قدرے را نقود و اثمان دارد و شطرے را اجناس و امتعہ برخے را بسود اے دیگراں برآمیزد و بعضے را ضیاع و عقار سازد و پارہ را بہ نیکوان و آں گویاں سپارد و خرج را برآگہی و حق پژوہی آزرم دوستی قرار دہد داد و ستد بکشادہ پیشانی چہرہ افروزد و پشیمانی در نہان خانہ دل راہ نیابد پیش نہاد ہمت رضامندی الٰہی باشد نہ توقع شکرے و نشر ذکرے و انتظار جزاے۔ و بیشتر بدرویشاں نہفتہ نیاز دہد و دو گونہ دادن دیگر ہست کہ اگر ہنجار رود شایستگی اندوزد نخست آنکہ برسم سخاوت و ایثار دہند چوں ارمغانی و جزآں۔ باید کہ زود و پوشیدہ باشد و افزونی و بزرگی آں از چشم براندازد و گسستہ حال و بیجاں[4] نبود۔ دوم آنچہ از روے ضرورت

---

[1] ہمچنیں در (ش) و در دیگر نسخہا خواری کشیہا ۱۲ [2] (ش) بیغارہ روی و آزمندی ۱۲

[3] (ص د) نکند ۱۲ [4] (ص د) بود ۱۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اتفاق افتد در طلب ملایم و دفع مضرت چنانچه بستمگاران وسفیهان دهند تا نفس و مال و عرض از گزند ایشان رهائی یابد و در اینجا میانه روی بکار برد - و پژوهش ملایم همان بهتر که بافزونی نزدیکتر باشد +

و جهانیان در حال معاش از سه گونه بیرون نه برخی از غنودگی چنان در افتند که بایست معنوی بخاطر نیاید یا بکار کرد چه رسد و لختی از روش ستارگی چنان در حقیقی مراد شیفته که یاد روزی بدل نگذرد و جوقی سعادت پژوهان هشیار خرام شناسائی از دست نهلند[1] و ظاهر را سرمایهٔ آبادی باطن گردانند امید که تا در دل بستگان جائے دارد و بسوین پایهٔ سعادت اندوزد و چون بدرشت وارستگی گذاره شود بدوین آرامش گزینند + واللہ اعلم

باب تعبیر

[1] (ض د) نهند ۱۲

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Entered in Database
Signature with Date 24/2/16

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri